I 1461280

МАРКО ВОВЧОК.

НАРОДНІ ОПОВІДАНЯ.

ТОМ II.

Видане четверте.

НАКЛАДОМ
УКРАЇНСЬКО-РУСЬКОЇ ВИДАВНИЧОЇ СПІЛКИ
зареєстрованої спілки з обмеженою порукою у Львові.
1903.

BIBLIOTEKA NARODOWA
T. 2
I. 1.461.280

З друкарні Наукового Товариства імени Шевченка
під зарядом К. Беднарского.

1952 D 361/55

ЗМІСТ.

	Сторона
Інститутка	1—59
Від себе не втечеш	60—110
Ледащиця	111—132
Кармелюк	133—169
Невільничка	170—185
Девять братів і десята сестриця Галя	186—243
Ведмідь	244—253
Чортова пригода	254—271
Листи з Парижа	272—280

Інститутка.

(Т. Г. Шевченку).

I.

Люде дивують ся, що я весела: надійсь, горя-біди не знала. А я з роду така вдала ся. Уродись, кажуть, та і вдай ся... Було мене й бють — бодай не згадувать, — не здержу серця, заплачу; а роздумаюсь трохи — і сьмію ся. Бува лихо, що плаче, а бува, що й скаче, — то так і моє лишенько. Як би мені за кожною бідою моєю плакати, доси-б і очи я виплакала. Батька-матері не зазнаю: сиротою зросла я, при чужині, у людях. Хоч не було діла важкого, — так забували про мене, ти я не голодна, не холодна, чи жива я...

На десятолітях взяли мене в двір. Стара пані була не що — сумирна собі, — може, тому, що вже благенька була, ледві ноги волочила, а заговорить — тільки шам-шам: од разу й не розбереш, — так куди вже бійка: не на умі. Увесь день на ґаночках; нічка йде — охає та стогне, А за молодого віку, славлють, вигадочки були чи-

малі і в неї... та треба-ж колись і перестати. За мене, то вже в дворі жили ми спокійненько; одно було горе, що з двору й ступити не пустять. Хіба вже на велике сьвято, що до церкви одпросимось, а в неділю й не думай. — Розволочитесь, — було каже пані, гніваючись, — не пущу!... Не той ще вік вам, щоб Бога пильнувати: ще матимете час, — не зараз вам умирати".

Сидимо, було, день при дни у дівочій та робимо. А тихо коло тебе, як зачаровано. Тільки пані заоха, або хто з дівчат на ухо за чим озветься, котора зітхне з нуду. Докучає, було, та робота, докучає — аж пече; та що врадиш? Спасибі хоч за те, що не бють десять раз на день, як от по иньших чуємо.

А як коли, то, було, звеселіємо не знать чого. Веселенько нам, — аж серце трепече! Коли б воля, заспівав би так, щоб і на селї лунало... Не всьмілимось!... Ізглядуємось, та сьміх нас так і бере. То одна моргне бровсю, а друга їй одморгує; то привяжуть тую до стільчика косою; иньша зскочить та почне вистрібувати дибки, щоб пані не почула, — крутить ся, вертить ся, тільки рукави май-май май... Чого було не виробляємо!

У старої пані не було роду, окрім мала собі унучечку, — у Київі обучалась у якомусь там.. от коли-б вимовити... ін-сти-ту-ті. Було частенько до старої листи шле; а стара тії листи що-дня вичитує — і поплаче над ними і попосьміеть ся. Коли пише унучечка, щоб уже приїздити за нею та до дому забирати... Мати Божа! увесь будинок зворухнув ся: білити, мити, прибирати!... Панночки сподіваємось! панночка буде!

Стара пані немов одужала: коливає з кімнати до кімнати, виглядає у кожде віконце на шлях і нас туряє за село дивитись, чи не йде

панночка. А нам того й треба. Ми за той тиждень, що її виглядали, сказать, нажили ся. Шлють, то біжимо — летимо!... Весело з'очити степ, поля красні!... Степ зелений наче втікає в тебе перед очима, далеко кудись, далеко... Любо на волї дихнути...

Квіток, було, назриваєм та позаквітчуємось, як молоді, та до самого двору тими вінками величаємось. А вступаючи в двір, схопимо з себе, позакидаємо, — та так було жалко тих вінків кидати, так жалко!

II.

Діждали панночки, приїхала... І що ж то за хороша з лиця була!.. І в кого вона така вродила ся! Здаєть ся і не змалювати такої кралї!... Стара, як обійняла її, то й з рук не випускає; цїлує та любує. І по кімнатах водить, усе показує, усе розказує; а панночка тільки обертаєть ся туди-сюди та на все цікавим оком спозирає.

Посадовила її стара за стіл. І плаче і радіє і розпитує і частує: — Може, тобі того з'їсти? Може, того спити? — Наїдків, напитків понастановлювала; сама сїла коло неї — не надивить ся. А панночка усе прибира, наче той горобець, хутенько й чистенько. Ми з-за дверей дивимось на них і слухаємо, що то панночка говоритиме, — чи не дійдемо, які там у неї думки, яка вдача, звичай.

— Яковось то жило ся тобі, серденько, самій? — питає стара. — Ти менї не кажеш нїчого.

— Ай, бабусечко! Що там розказувати! Нуда така!

— Вчили багацько?... Чого-ж вивчили тебе, кришко?

— От захотіли що знати!... Добре вам, бабуню, було тут жити на волї; а що я витерпіла з тим учіннєм... І не нагадуйте менї його ніколи!...

— Голубочко моя!... Звісно вже — чужі люде: обіждали тебе дуже... Чому-ж ти менї зараз сього не прописала?

— Що се ви, бабуню? Як можна? Зараз дознають ся...

— Бідолашечко моя!... Скажи-ж менї, як тебе там кривдили тії невірні душі?

— Ох, бабусечко! і морено, й мучено нас — та все дурницею. І те вчи і друге й десяте й пяте... товчи та товчи, тай товчи!... На що менї те знати, як по небу зорі ходять, або як люде живуть поза морями, та чи в їх добре там, та чи в їх недобре там? Аби я знала, чим менї себе між людьми показати!...

— Та на щось же вчать ся люде, моє золото! От і наші панночки — на що вже бідота, тай ті верещать по французьки.

— Е, бабуню! — защебетала панночка, — до французької мови і до музики добре й я бралась; танців тож. Що треба, то треба. На се вже кожний уважає, кожен і похвалить; а все иньше — тільки морока. Учись, тай забудь! І тим, що вчать — нуда і тим, що вчать ся — біда. Багацько часу пропало марно!

— Так як же отсе? Погано вчать?

— Кажу-ж вам, що й нудно, і погано, й марно. Вони тільки й думають, як би їм гроші виплатили, а ми думаємо, як би хутче нас на волю випустили... Чого-ж ви задумались, бабусю?

— Та то, серденько, що гроші брали за тебе добрі, а вчили погано. Що-ж як ти далї і все позабуваєш?

— Чи подоба-ж се, бабуню? Бог із вами! Як же то між гостями, або в гостях позабувати музику, або танцї, або хоч би й мову французьку?... А про ту заморську нїсенїтницю, то я в одно ухо впускала, а в друге випускала, тай зовсїм таки не знаю. Цур їй!

— А як же часом хто в тебе спитає, як там тії зорі по небу ходять, або що? Люде й осудять зараз: вчила ся тай не тямить!

— Та що се ви, бабусю? Та се я тільки вам признала ся, що не знаю, а чужі з роду того й не дошимрають ся, нехай хоч цїлий день питають. Я зо всього викручусь, іще я їх оступачу, — он як, бабусю! Хочете, я вам заспіваю? Слухайте!

І заспівала, затягла, — наче теє срібло пересипаєть ся.

Стара її цїлувати: — Серденько моє! Втїхо моя!

А панночка до неї ластить ся та просить:

— Купіть менї, бабусечко, по новій модї убрань хороших!

— Про се не турбуй ся, дитя моє. Буде в тебе всього. Ти в мене будеш царівна над панночками!

Ми, дївчата, ізглядуємось: чого там панночки нашої не навчено, а найбільш, бачця, людей туманити!

III.

— Ходім лишень, голубко, — говорить стара пані, — я хочу, щоб ти собі обрала котру дівчину.

Тай веде її до нас.

Ми од дверей та в куток, та купою в куточку й збили ся.

— Се ваша панночка, — промовляє до нас пані. — Цілуйте її в ручку.

Панночка чи глянула на нас, чи ні, — простягла дві пучечки поцілувати.

Стара всіх нас показує: — Се Ганна, а се Варка, а се Домаха.

— Боже мій! — аж крикнула панночка, разом стрепенувшись і в долоні сплеснувши, — чи з'уміє-ж хто в вас мене зачісати, ушнурувати?

Стоїть і руки заложила і дивить ся на нас.

— Чому? — каже стара, — з'уміють, серце! А ні, то навчимо.

— Як тебе зовуть? — питає мене панночка, та, не слухаючи мене, до панії: — Ся буде мені!

— Так і добре-ж; яку схочеш, серце; — нехай і ся... Гляди-ж, Устино (на мене), служи добре, — панночка тебе жалуватиме.

— Ходім уже, бабуню; годі вже! — перехопила панночка; сама скривилась і перехилилась на бік і очи чогось заплющує і з місця зриваєть ся, — от стеменний кіт, як йому з люльки у вуса пихкають...

— Треба-ж, голубко, — каже стара — її на розум навчити: се дурні голови. Я скажу те, а ти що друге, то й вийде з неї людина.

— Шкода, бабуню, що спершу їх не вчено! Тепер порай ся! Було яку віддати до міста.

Тай говорять собі, наче про коней, або що.

— Ой, Устечко! — журять ся дівчата, — яково то буде тобі, що вона така непривітна!

— А що-ж, — кажу, — дівчата! Журбою поля не перейдеш, тай од долї не втечеш. Яково буде — побачимо!...

Тай собі задумалась.

IV.

У вечері кличуть: — Іди до панночки — розбирати.

Ввійшла; а панночка стоїть перед дзеркалом і вже усе зриває з себе,

— Де се бігала? Швидче мене розбирай!... Швидче, — я спати хочу!

Я розбираю, а вона все покрикує на мене: — Та хутче-ж бо, хутче!

Кинулась на ліжко: — Роззувай! А вмієш ти волося звивати? — питає.

— Ні, не вмію.

— Боже мій! Горе моє! Яка-ж вона дурна!... Іди собі!

Дівчата вже мене дожидають: — А що, Усте? Що, сестрице? Яка вона, голубко?

Що їм казати?

— Дурна я, — кажу, — дівчата, бо не вмію кіс ізвивати...

V.

Другого дня ранесенько прокинулась наша панночка. Умилась, прибралась, оббігла усї бу-

динки, увесь двір, і в садку була. Така веселенька: — Дома я! — каже, — дома! Усе мені вільно!

Цілує стару панію та раз-у-раз питає: — Чи скоро в гості поїдемо, бабусечко? А коли гості до нас наїдуть?

— Та нехай же я перше сама тобою натішусь, рибко, нехай на тебе надивлю ся!

— Та коли-ж то вже я діждусь, бабуню? В мене тільки було й думки, що приїду до дому — весело буде, людно, музики, танці... Бабусенько мила, люба!

— Ну, добре, пташко! Нехай трошки приберемось, та тоді вже зараз і гостей проситиму.

Почалось прибиранне теє. Стара скрині з комори викочує та оксаміти, рубки тонкії вибирає та кроїть та приміряє на панночку. Панночка аж підскакує, аж із радощів червоніє: то до одного дзеркала скочить, то у друге зазирне; склянку води візьме, то й там любує, яка вона хороша; то заплете коси, то розплітає, то стрічками переве, то вквітчаєть ся...

— Ах, бабусечко! — було викрикне, — коли вже я в атласову сукню вберу ся?

— Як заручиш ся, дитино моя, — одказує стара. — Дам тебе за князя, чи за ґрафа, — за багатиря всесьвітнього!

А панночка й голову задерла, виступає так, наче вже вона княгиня великородна. Та тільки в них і мови було, що князї та пани вельможнії. Було і к весілю зовсім приберуть ся і будинки поставляють камяні і коней вороних позапрягають, — аж лихо! Пересипають такеньки, пересипають, — панночка й зітхне: — Що, бабуню! тільки говоримо... І досї ще нікого в нас не було!

— Та зажди ж бо трохи: наїде такого, що й не потовплють ся!...

VI.

Тай справді порхнуло до нас гостей, — як на погориджу. Одні з двора, а другі у двір. Нема нам ні сну, ні спочивку: бігаємо, вслугуємо, клопочемось із ранку до вечора. Часом така юрма їх ужене, що дивуємось, яких то вже між ними панів нема! Все теє регочеть ся, танцює, їсть, пє; все те гуляще, дак таке випещене! Иньша добродійка у двері не втовпить ся. А паничів що то в нас перевернулось! Аж роєм коло нашої панночки звивають ся, — так як ті джмелї гудуть. Обійшла, либонь, вона їх усїх, — кого словами, а кого бровами: одного на здоровлє любенько питає; другому жалить ся, що без його чогось їй смутно та дивно; которого коло себе садовить, скажи, наче-б свого посїмянина. Бідахи розкохались, аж зовсїм подуріли, з лиця впали, схнуть. День-у-день наїздять до нас, одно одного попережаючи та зизим оком накриваючи. Чи так вона всїм до душі прийшла, чи не було їм тодї чого иньшого розважитись, тільки так комахою й налазють і налазють. Бо, бач, чим їм у сьвітї розважитись? Як свій молодий вік собі скрасити?... Солодко з'їсти, пяно спити, хороше походити, — а більше що?

VII.

Потроху та помалу усе панночка на свій лад перевернула, — житє й господарство.

— Покиньте-ж бо, покиньте, бабуню, плести! Хіба нікому в вас діла робити? Хто приїде, а ви все за чулкою манячите, наче прислужниця, або що.

— Та нудно без роботи, дитино! — одказує стара.

— Возьміть книжку почитайте.

— Що я читатиму? Я вже не бачу читати.

— То так погуляйте, тільки, голубочко, не плетіть! Ви мені лучче око викольте тим дротиком!

— Та добре-ж, добре... угамуй ся!

Покине плести стара й нудить ся. Убрала її панночка у чипчик зі стрічками рябенькими, тай посадовила на кріслечку серед кімнати. Приїдуть гості – вона на поготові, привитає їх.

Стара вже сьвітом нудить, а панночка втішаєть ся: — Як славно, бабусечко, як славно! Як у нас велично та пишно!

VIII.

Нас, дівчат, усіх гаптувати посадовила. Сама й учить, та раз-по-раз надбіга, чи шиємо. І обідати ідемо, то вона хмурить ся і сварить ся. Далї вже, що день, то вона сердитїйша: вже й лає; часом щіпне, або штовхне стиха, тай сама почервоніє, як жар, — засоромить ся. Поки ж тільки не звичила ся; а як оговталась, обжила ся, то пізнали ми тоді, де воно в сьвіті лихо живе.

Прийду було її вбирати, то вже якої наруги я од неї не натерплю ся!... Заплітаю коси — не так, знов розплітую та заплітаю — знов не так! Та цілий ранок на тому пробавить. Вона мене й щипає і штирхає і гребінцем мене скородить і

шпильками коле і водою зливає, — чого-чого не доказує над моєю головонькою бідною!

Одного разу дожидали в нас полкових із міста. Двір замели ще з вечора; у будинку прибрали, як ік Великодню. Сіла панночка зачісуватись... Лишечко-ж моє! Лучче б жару червоного у руку набрала, як мені довелось туманіти коло її русої коси!... І така і онака і геть пріч пішла і знов сюди поступай; і пхати мене і наскакувати на мене, - аж я злякалась! Та репече, та дзякотить, та тупоче-тупоче, а далі як заплаче!... Я в двері, а вона за мною в сад: — „Я тебе на шматки розірву! задушу тебе, гадино!“ — Оглянусь я на неї, - страшна така зробилась, що в мене й ноги захитались. Вона мене як схопить за шию обіруч!.. Руки холодні, як гадюки. Хочу скричати, — дух мені захопило; так і рухнула коло яблуні, та вже од холодної води прокинулась. Дивлюсь — дівчата коло мене скупчились, білі усі, як крейда. Панночка на стільчику розкинулась, плаче; а стара над моєю головою стоїть і так то вже мене лає, така вже люта, — аж їй у роті чорно!

— Що ти накоїла, ледащо? Як ти сьміла панночку гнівити? Я тебе на Сибірі зашлю! Я тебе з сьвіта зжену!

А панночку вмоляє: — Не плач, не плач, янгеляточко моє; сліз твоїх вона не годна! Ще занедужаєш, Боже борони, чого! Бач, рученьки холоднісінькі... Буде бо вже, буде! На що сама береш ся? Мені внось, що тобі не вгодно.

— А тобі, ледащине, — знов сварить ся на мене, — а тобі буде!...

Тай не знаю, як іще другої біди вбігла, що мене не бито. Мабуть того, що вже дуже була я

слаба, — так пані тільки ногою мене совманула та зараз і звеліла дівчатам до хати однести.

Дівчата підняли мене й понесли, а в хаті так і впали коло мене плачучи: — Устино, серденько, оплакана годинонька твоя!... Мати Божа! За що се над нами таке безголовячко?

IX.

Цілу весну мене теплим молоком напували, поки я трохи оченьпала.

Лежу сама, — усі на панщині, — лежу та все собі думаю: — Таке молоде, а таке немилосерне, Господи!

У хаті холодок і тихо; стіни білі й німі; я сама з своєю душею. Вітрець шелесне та прихилить мені у віконце пахучий бузок. О-півдня соняшний промінь гарячий перекине через хату ясну стягу трепечущу.. наче мене жаром обсипле. Душно мені, дрімота, а сну немає. І так усе сама-самісінька із своїми думками — як у сьвіті жити!... Рада, було, — Боже мій, як рада, коли зашумить садок, стемніє сьвіт і загурчить дощ об землю!... От, чую, щось затупоче.. регіт і гомін... у хату до мене зґрая дітей усипле. Веселі, червоні; витають мене; вприскають мене дощем із себе; пнуть ся на вікно, нетерплячи, коли той дощ ущухне; співають, вигукують:

Зійди, зійди, сонечко,
На попове полечко,
На бабине зілєчко,
На наше подвірєчко!...

Скоро сонечко з-за хмари виграло, вони так і замелись із хати. А менї ще довго-довгенько оддаєть ся то у тому, то у-другому кутку регіт, то у тому, наче хто у дзвіночки срібні видзвонює.

У вечері, смерком уже, вертають ся з панщини люде потомлені і варом соняшним і тяжкою працею; всї мовчать, — хіба який вітхне важко, або заспіває сумної, сумної стиха...

Часом несподївано котора дївчина вбіжить до мене з будинку.

— Устино! голубко!

— А що там у вас дієть ся, сестрице! — спитаю її.

— Хоч не питай, Устино, — лихо! Ганну сьогоднї били, учора Параску, а завтра, мабуть, уже моя черга. Ой, матїнко! Коли-б там не огледілись іще за мною! Ох, Усте, бідна наша головонька!

— Про мене нїчого?

— Де-б то нїчого!... Чому не йде до свого дїла? Що вона нїжить ся, мов панї з Басанї? От що, коли хоч знати... Ой, забарила ся-ж я! Бувай здорова, Устинко!

X.

Одного ранку лежу я та думаю, коли в хату вбігла Катря.

— Іди, іди, хутенько іди, Усте!

— Куди іти?

— До панночки, до панії! Та хутенько-ж бо, Усте! Послали по тебе, щоб зараз ішла. Панночка пожалкувалась на тебе старій, що ти вже

BIBLIOTEKA NARODOWA

зовсім одужала, та не хочеш робити, служити. Іди-ж бо, іди!

— Як же йти, Катре, не здолію я по землї ступати!

— Я тебе доведу, голубко! Зможи ся, щоб іще гірш тобі не було. Ходімо-бо, ходімо!

Ледві я доплелась до будинка. На порозї стріла панночка.

— Чого се ніжиш ся? Чому не йдеш служити, ледащо ти? Пострівай! Я тобі таку кару вимислю, що ти й не бачила й не чула.

Та кричить же то, Боже! Аж задихалась; штовхає мене, за рукав смикає.. Годинонько-ж моя! Як вона охижіла, яке страшне зробило ся в неї те личко гожеє!..

На той крик і панї не задлялась прилїзти... давай мене лаяти. Ще нахвалялась і бити. А ми, спасибі Богу, того не дознавали од неї, поки не вселилась панночка. Почали ся тодї в нас карности щоденні, щоденний плач. Чи хто всьміхнеть ся (не часто всьміхали ся!) — панночка біжить до старої: — „Бабуню, дїла не роблять, та ще й плачуть!“ — Та на всїх такеньки вадить тай вадить навадниця наша. А стара лютує, нас карає, — молодий вік ізгадала!

XI.

Тільки й дишемо було, як наїде гостей-паничів та трохи забуде про нас панночка. Вийде до них — ляскотить по пташиному, привітна, люба — і що то? — не пізнати!... А вже як ті паничі коло неї!... Той поруч із нею шиєть ся, а той з кутка на неї очима сьвітить; сей за нею у тропу точить ся, а той знов із боку поглядом за-

бирає. Вона-ж між ними, мов тая перепеличка, звиваєть ся.

Который то з них попадеть ся? — говоримо, було дівчата. — Дознає неборак, по чім ківш лиха!

Спершу стара пані тішилась велико тими гостьми, а далї, як почались між ними сварки, стала думати та гадати, — не рада вже їм, да не одбити. Наїде їх силечка одна, та кожний же то домагаєть ся панночиного привіту собі: один одного зневажає, тай сварять ся і гризуть ся. Почала вже їх стара пані собаками, за очі, взивати. Аж так над осінь доля панночина прийшла — і шарахнули вони усї од неї в розсип, себе самих соромлячи ся.

XII.

Спізнав ся з панночкою полковий лікар, тай почав що дня вчащати. Такий він був тихий, звичайний, до кожного привітний, — і на панича не походив!... А як із нею спізнав ся? Вже давненько панночки приїжжі переносили, що який то вже там лікар полковий хороший! І брови йому чорні і уста румяні і станом високий, така вже краса, що й не сказати! Тільки що гордий дуже, — на жадну не поглянє, не заговорить, хоч там як до його не заходь... Панночка, чуючи таке, було частенько говорить старій: — Як би ви, бабусечко, того лікаря до нас завітали, — нехай побачу, який!

А стара, було, на те: — Моя дитино! Нацокотали тії верхоумки, скосирні, а ти віри поняла... Велике диво — полковий лікар! Се злиднї, бідота! Що тобі з такими заходити?

— Та нехай я тільки його побачу, бабуню, чи справді він такий, як славлють?

— Цур йому! Ще вважеть ся! І так уже багато коло тебе звиваєть ся, а жоден не сватає. Один одного перебиває та сварють ся, — бодай ви виказились!

От же, як стара одмагалась! А внучечка — як на пню стала: лікаря, тай лікаря.

Першого-ж наїзду, як жарнув полковий начал, мусїла стара ними переказувати, що лікаря до себе в гостину запрошує. Ті живо погодились: — „Привеземо, привеземо“, — кажуть.

— А коли-ж ви нас одвідаєте? — питає панночка, сюди-туди обертаючись, та в вічі їм заглядаючи, немов як лисеня. — Чи хутко?

— Коли ви такі ласкаві, то ми й позавтрьому будемо, — кажуть гості, як на ногах не підлїтуючи.

І поїхали, раденькі, що дурненькі.

XIII.

Та вже й убралась того дня панночка хороше! А стара супить ся та все бурчить:

— На що нам та голь нещадима здала ся?

Панночка наче не чує того слова. Стара тільки тим виміщає, що нас душить.

Коли наїхали полкові, а лікаря нема. — „Дякує, — кажуть, — за ласку, та нема в його часу анї години: недужих у його багато, — лїчить“.

— І не силуйте його, — каже стара, — нехай лїчить з Богом!

Панночка тільки почервонїла і уста закусила.

Тай було-ж нам, як гостей випровадили! За все ми одтерпіли!...

Того-ж таки тижня самого занедужала панночка. Охає і стогне і кричить.

Стара злякалась, плаче, по лікаря шле. А полковий знающий, кажуть, тай живе ближче за всїх — по його!

Тим часом панночка вбралась, як найкраще, тай лежить у ліжку, як мальована, — дожидає.

Приїхав він, подививсь, розпитав. А вона-ж то вже — і головку хилить і говорить, помісь співає. Побув яку годинку, тай прощаєть ся: — „Завтра навідаюсь“.

Стара пита у внучечки, внучечка задумалась, тільки їй на питанє головою киває. А як стара спитала: — „Що, як лікар? Показав ся як?“ — то вона стрепенулась: — „Гордий, — каже, — такий, як пан вельможний... І що він собі думає!“

Лічив-лічив той бідолаха, тай закохав ся. Покохала його й панночка. Почули духом паничі, куди потягло, — постерегли од разу, що воно є, тай зслизли.

Стара пані тільки що головою в мур не бєть ся, та нічого не врадить: — „Як ви мені, бабуню, на перешкоці станете — умру!... І не гомоніть! Не домовляйте! Змилуйте ся!

Стара й годі, тільки охає.

XIV.

Спустїло панське подвірє; не тупочуть конї, не торохтять коляси. І панночка тихша: не лає, не бє, не обскаржує, — все сидить та думає.

Було, скоро сонечко вийметь ся, лікар і котить у двуконь. Панночка вже дожидає коло вікна, гарна та убрана, і румяніє, як червона маківка.

Він хутенько вбіжить. Яка з нас під той час мигнеть ся: — „Здорова була, дівчино! А що панночка?“

Цілий день прогостює було. Усе коло панночки сидить, не відступа й ступця. А стара пані то з тих дверей зирк, то з других зирк, та прислухаєть ся, що вони там між собою говорять у двійзї, та вже така досада її гризе, що вони в купці, а розлучити не сьміла: бояла ся й вона унучечки.

Ото вже й сватає він панночку. Плаче стара і журить ся тяжко: — Я-ж сподівалась тебе за князя віддати, за багача, за вельможного!

— Ох, Боже-ж мій! — крикнула панночка плачучи. — Та коли-б же він був багатий та вельможний, я-б і гадки не мала: давно-б уже була за ним! Та коли-ж таке безталаннє моє! Така мені доля гірка випала!

— Та хіба-ж таки кращих за його нема? — не сьміючи вже одмовляти, а тільки ніби питаючи, озветь ся знов стара.

— Для мене у сьвіті кращого, — нема й не буде!

Засумувала панночка, аж змарніла і зблідла. Стара зовсім скрутилась, — не зна далї, на яку ступити. Намене́ на те, що не йди за його, — унучечка у гнів та у плач великий. Хоче втішати: — „ось поберетесь“‘ — унучечка свою долю проклинає.

— Се Господь мені лихо наслав, — каже, — і як тому лихови запобігти, не знаю.

Молодий став помічати, турбуєть ся:

— Що таке? Чого смутна?

— Та я не смутная!

— Скажи менї усю правдоньку, скажи! — просить, у руку її цїлує.

— Поберемось, - говорить вона йому, — а як жити з тобою будемо? Вбого!

— От що тебе журить, серденько!... На що нам теє панство, багатство, коли буде наше житє красне, наша доля весела?

— Бач, ти об менї й не думаєш! — домовля йому. — А любо ж тобі буде, як приїде хто до нас та буде з нас глумитись: — „От живуть — бідують!“

Тай заплаче.

— Серденько моє! Що-ж менї, бідному, в сьвітї робити? Де взяти? Я з роду не жадав багатства, а тепер прагну всїх роскошів для тебе, тобі на втїху... Що-ж я вдїю? Рад би я, — каже, — небо прихилити, та не хилить ся!

І почнуть оттак обоє собі журитись.

XV.

Любила вона його, та якось чудно любила, не по людськи. Отто навернеть ся, було, хто з панночок-сусїдок, допитують ся: — Чи правда, що тая гординя та в тобі закохав ся?... Сватає?... Ревнивий? Які дари тобі дарує?... Чи ти його поважаєш, чи він тебе слухає?

— Вважайте самі, — одказує панночка, всьміхаючись.

Тай почне перед панночками наругу на його зводити. — Слухайте, — каже до його, — їдьте до міста та купіть менї те й те, та хутенько! Поскоріть ся-ж, щоб я не гнївалась!

Він зараз їде, купує там, що казано.

— Боже мій! Чого се понакуповували? Я його не хочу! Їдьте та змініть! Мені такого не треба! От добро вишукали!

Знов їде він, міняє.

Або так: хоче він води напитись, — вона: — „Не пийте, не пийте!“

— Чому?

— Я не хочу! Не пийте!

— Та коли-ж я хочу пити!

— А я не хочу! Чуєте? не хочу!

І вже так гляне чи всьміхнеть ся, що він послухає. Коли, то й розгніваєть ся, одвертаєть ся од його, не говорить. Він уже і перепрошує, і благає — трохи не плаче

Панночки приїжжі дивують ся: — Отто! Чи хто сподівавсь од його такого кохання! І що ти робила? Як ти Бога просила?

Наша панночка тільки всьміхаєть ся.

Питають, що він їй подарував, — вона перед ними стеле оксаміти та атласи, що від старої панії має, та хвалить ся: — Се він мене обдарував!

Чудне панське кохання!

А він на тих сусідочок важким духом дише: — Бодай їх слід запав!

Стара тимчасом розпитує про його, як він собі маєть ся, тай напитала, що в його хутір є.

— Дитино моя! В його хутір є!

— Справді? Покрикне панночка, зірвавшись з місця. — Де? Хто казав?

— Та не дуже далеко за містом. Недавно, кажуть, од якоїсь тітки у спадку йому достав ся. Тітка була бездітна; він на її руках і виріс.

— Ах, Боже-ж мій, милостивий! Чому-ж се він мені не похвалив ся? Мабуть, невеличкий ху-

торець, — нічим гаразд хвалитись. А все-ж хутір Усе-ж держава!

Стріла його веселенька, привитала любо, а він радіє. Не знає, що то витають не його, — хуторець витають!

XVI.

Об Різдві їх заручили. Гостей-гостей наїхало!... Панночка така весела, балаклива; очі блищать; водить ся з ним попід руки. А він і очей з неї не зведе, – аж спотикаєть ся на ході. Гульба точилась до самого сьвіту.

Отже, скоро жених і гості з двора, панночка в плач. Плаче та на свою долю нарікає: — Що се я поробила? Що се я починила? Та яке моє житє буде вбоге! На що мене мати на сьвіт породила! Горенько моє! Доле моя сирітська!

Стара тим і заручинам не рада, та втішає унучечку, вмовляє: — Чого плакати, моя дитино? Годі-ж бо, годі!

— Чому Господь не дав йому панства — багатства? — викрикне панночка, та так і вмиєть ся слїзоньками, по кімнаті бігає, руки заломуючи.

— Дитино моя! Серце моє! Не плач!... Не будеш ти багатша од усїх, тай убогою не будеш. Усе, що я маю, все твоє.

Вона як кинеть ся до старої, обіймає, цїлує: — Бабусечко моя, матїнко! Дякую вам із душі, з серця! Аж сьвіт менї підняв ся в гору! Одродили ви мене, рідна матїнко!

— Годі вже, годі, а то й я зарумаю! Отсе ж бо! — промовля стара, тай сама і плаче, й сьміеть ся.

— Бабусечко, голубочко! То ви з нами житимете?

— Чого-б то й бажати, та не впадає. Я такеньки міркую: зістанусь я тутечки, у Дубцях, буду вам господарства доглядати, поряджати, а ти у хуторі хазяйствуй... А що-ж? Чи там, чи там покинути, — і хазяйство переведеть ся і впокою душі не матимеш. — „Панське око товар тучить“, — не дурно сказано.

— Добре, добре, бабусю! Нехай так буде!... Ах, бабусю! Ви мене, каже, на сьвіт одродили.

— То будь же в мене веселенька, — не плач!

— Не буду плакати, бабуню, не буду!

Тільки що жених на поріг, панночка до його: — Бабуня нам Дубці дає! Бабуня Дубці дає!

Він спокійненько собі й каже, ласкаво їй усьміхаючись: — „Ти радієш, то й я рад. Я сам дуже люблю Дубці. Тут ми спізнались і покохались... Памятаєш, який був тоді садок зелененький, квітчастий, — як було з тобою похожаємо, говоримо?“

А вона йому: — Садок зелененький, садок квітчастий... Ти згадай, серце, які Дубці дохідні!

Молодий аж іздрігнув ся і дивить ся на неї, ніби його щось разом здивувало, злякало, у серце вжалило...

— Що-ж? — питає панночка, — чого на мене дивиш ся так? Хіба я що нелюдське сказала? Хіба не хочеш зо мною хазяйнувати?

І бере його за руку, сама всьміхаєть ся любенько. І він усьміхнув ся: — Ти-ж моя, каже, хазяєчка кохана!“

XVII.

Повеселішала панночка, клопочеть ся своїм посагом, загадує тай опоряджає і сама до всього береть ся. Навезли з міста шевців, кравців, швачок, крамарів і крамарок. Сама ганяє, жениха турляє, — купує, крає, складує... Як у казані кипіло! Було тоді нам лишко тяжке! Бо таке наше діло: хоч панам добре ведеть ся, хоч їм горе йметь ся, а нам певно одно: кому, каже, весілє, курці — смерть!

На весілє панів, паній понаїздило, — гуде у будинку, як у вулені. Цікаві панночки посаг розглядають, дивують ся. — „Ох, та яке-ж отсе хороше!.. Ох, і се славне!... Он се яке!... А се, мабуть, дуже коштовне!“ — Иньша, як побачить що, - хусточку, чи сукню яку, — аж очи заплющить: так її за серце і вхопить. Так вони і липнуть до того, як мухи до меду! Ледві вже ми їх збули ся.

XVIII.

За тим натовпом, клопотом та трусою, то я й не урвала і годинки з людьми попрощатись. Вже коні стоять запряжені, — тоді я побігла. Не можу й словечка вимовити, тільки обіймаю старих і малих.

Молодий приїхав за нею на четверику. Коні вороні. баскії; правив візника плечастий, усатий, у високій шапці, — з наших таки людей, та до вельможної вподоби вивчений. Тут пани прощають ся, гомонять, плачуть, а візника той сидить, як викований з заліза, — не обернеть ся, не гляне.

Посїдали пани у той повіз. Мене причепили по заду, на якомусь височенному причіпку.

— З Богом, Назаре! — покрикнув пан веселенько.

Тихого та ясного ранку виїздили ми з села, а мороз аж тріщить. Іней запушив верби; білїли віти і сяли проти сонця. Дївчата висипали на улицю; кланяють ся менї... Швидко-швиденько бігли конї, — тільки в очах усе теє промигтїло. Нема вже села; дорога й дорога, безлюдная доріженька попередо мною...

XIX.

Хутко перебігли до міста; наче межи комашню впали. Їдуть і їдуть, продають, купують. Люде, пани, москалї, перекупки. А Жиди довгополї, куди не глянеш, усюди вони, наче тії хрущі шершавіють.

Пан звелїв коней зупинити коло заїздного двору і повів свою молоду у кімнати. Візницї грошей дав — пообідай, а про мене й байдуже.

Сиджу я собі та дивлю ся. Усе чуже, усе не наше! Коли хтось як гукне: — „Гей, хорошая, вродливая!“ — Я аж здрігнулась. Се візника на мене гукає. Придивлю ся до його: то-то-ж чорнявий, матїнко! Такий чорнявий, як єсть тобі ворон. Засьміяв ся — зубів у його незлїченно і білї ті зуби, білї, як сметана.

— А кого вам треба? — питаю його.

— Еге, кого!... Як бо тебе звати?... Устина, здаєть ся?... Ходїмо зо мною, з Назаром, пообідаймо.

Дуже я змерзла, а піти — думаю — як його піти? Ще панї бучу зніме!

— Спасибі вам, — одказую, я не хочу їсти.

Візника всьміхнувсь: — „Як собі знаєш, дівчино!“ — тай пішов.

XX.

Чималу-ж я годину пересиділа, поки вийшли вони. Пан тоді зирк на мене!

— А що ти сидиш тут, Устинко? — питає. Чи обідала ти?... Гей! — крикнув на хазяїна бородатого, що тут на рундуці гроші в долоні лічив, дзвякаючи. — Дайте дівці пообідати!

Хазяїн гроші в кишеню тай побіг.

— Що се, що се? — жахнулась пані, — ми її ждатимемо?

— А як же, серденько? — одказав пан. — Адже вона голодна, тай намерзлась добре!

— То що? Вони до сього звичені. Спізнимось: я боятимусь.

— Бігай, дівчино, та хутенько! — каже мені пан. — Не загайсь, щоб тебе не дожидати.

Пані почервоніла по саме волосє.

— Час їхати!

— Та вона-ж голодна, серце... Дивись, як змерзла!

— Я змерзла, я, я! — та так уже на те „я“ накрикує!

— Сідай! — грімнула далі на мене і сама у повіз ускочила.

Пан здивувавсь: не знає, що його думати, що його казати, — стоїть.

— Що-ж? — питає пані, — хутко?

Тоді сердега сідає коло неї...

А хазяїн бородатий: — Дівці абеду не прикажете?..

Довгенько гомонїли пани між собою, а ще довше після того мовчали.

XXI.

Присмерком дочапали до хутора. В хуторянських хатах де-не-де сьвітилось. Ідемо улицею; стали коло будинку. На рундуцї купкою стоять люде із сьвітлом, з хлїбом сьвятим. Кланяють ся, витають молодих.

— Спасибі, спасибі, — дякує пан, приймаючи хлїб на свої руки. — Привіз я вам панїю молоду, — чи вподобаєте?

Сам сьміеть ся, радїє: кому то вже така краля не сподобна буде!

А панї, як гляне на його, — аж іскри їй з очей скакнули, на лицї мінить ся.

Люде до неї — щоб то її по свойому витати; а вона вихопила в когось із рук сьвічку та в двері — стриб! Люде так і шугнули од тих дверей, нїчого панови й не одмовили.

— Пан неспокійний, смутний, пішов собі, похиливши голову.

Ввійшла і я. Дивлюсь, роздивляюсь. Сьвітлички невеличкі, та гарні, чистенькі. Стільчики, столики — все те новеньке, аж лощить ся. Чую — говорять пани. Прислухаюсь — панї моя хлипає, а пан так то вже її благає, так благає!

— Не плач, не плач, житє моє, серце моє дороге!... Коли б же я знав, що я тебе ображу, — з віку-б не казав.

— Ти, мабуть, усїх мужиків так ізучив, що вони з тобою за панїбрата!... гарно!... оглядають мене, всьміхають ся до мене, трохи не кинулись

мене обнїмати... Ох, я нещаслива!... Та як вони сьміють! — викрикне на остатку.

— Серце моє! Люде добрі, прості...

— Я не хочу нїчого знати, слухати, бачити! — задріботїла панї. — Ти мене з сьвіту хочеш отсе зігнати, чи що? — вигукує ридаючи.

— Годї, годї, любочко! Ще занедужаєш... О, не плач бо, не плач! Робитиму все так, як ти сама надумаєш. Подаруй менї сей случай!

— Ти мене не любиш, не жалуєш... Бог із тобою!

— Гріх тобі так говорити! Я тебе не люблю?... Сама ти знаєш, яка твоя правда!

Чую — поцїлувались.

— Гляди-ж, — каже панї, — як ти не будеш по мойому робити, то я вмру!

— Буду, серденько буду!

XXII.

Проходила я по всїх кімнатах — нема нїкогісїнько. — „Се чи не од нас повтїкали?“ — думаю собі. Вийшла на рундук, — ніч місяшна, зоряна. Стою та роздивляюсь; коли чую: — „Здорова була, дївчинонько!“ — як на струнї брязнуло обік мене. Стрепенулась я, дивлюсь: високий парубок, ставний, поглядає, всьміхаєть ся. І засоромилась і злякалась; стою, як у каменю, онїміла, та тільки дивлюсь йому в очі.

— Стоїш сама тутеньки, — знов озиваєть ся парубок, — мабуть, не знаєш, куди йти?

— Як би не знала, то вас би спитала, — одмовила йому, схаменувши ся трохи. — Бувайте здорові!

Та швиденько в двері.

— Бувай здорова, серденько! — сказав менї у слїд.

XXIII.

А пани все по покоях ходять. Молода у кожний куток зазирає, що й як. Забачила зїлєчко за образами: — Що се таке?

— Се баба божничок уквітчала.

— Що?... То вона в тебе тут порядкує! Викинь те зїллє, серце! Се вже зовсїм по мужицьки.

— Добре, серденько..

— Тодї вона його цїлує: — Голубе мій!

От, находились, наговорились.

— Що се, — каже пан, — що нїкого нема? Куди се баба подїлась?

— А бач, бач, — зацокотала панї, — які вони в тебе порозпущувані! Схотїла, то й пішла.

— Та не де дїнеть ся! Ось я її гукну...

— Тай кинувсь гукати: — Бабо! Бабо! Бабо! — як той хлопчик слухняний.

— Зараз, серденько, баба прийде, — говорить панії, вмовляючи її.

— Та де вона була?

— Певно щось робила, любко. Се моя вся прислуга.

— А де моя Устина? І вона ізучилась бігати, не питаючись? Устино! Устино!

Я стала перед нею.

— Де була?

— Ось у сїй кімнатї.

Стала я знов за дверима; знов дивлюсь і слухаю.

XXIV.

Увійшла бабуся старесенька-старесенька, — аж до землї поникає, та вся-усенька зморщена! тільки її очи чорні іще живуть і яснїють. Увійшла, тихенько ступаючи, вклонилась панії й питає: — А що вам треба, пане?

Панї аж з місця зірвалась, що стара така сьміла.

— Де се ти, бабо, була? Я тебе вже сам мусів гукати, — каже пан.

— Коло печі була, паночку: Ганнї помагала, щоб добра вам вечеронька була.

Пан бачить, що вже жінка важким духом дише, а все не важить ся він бабусю налаяти: лупа очима та кашляє, та ходить — не знає, що вже йому робити.

Панї од його одвертаєть ся. Бабуся стоїть од порога.

— Що-ж, вечеря готова? — питає пан, уже хмурнїйше.

— Готова, паночку, — тихо і спокійненько одказує бабуся.

— Серце, — до панії, — може-б ми повечеряли?

— Я не хочу вечеряти! — одказала панї, вибігла і дверима грукнула.

— То й я не буду вечеряти, бабусю, — каже пан смутненько вже.

— То я собі піду. На добраніч вам, паночку!

— Іди. Та треба глядїти, стара, щоб я не бігав за тобою сам! — загомонїв був на неї, та зараз і вгамувавсь, як бабуся йому на те звичайненько одмовила: — Добре, паночку!

Вклонилась і пішла собі.

XXV.

Ходив-ходив пан по кімнаті. Чутно йому, що пані плаче за стіною. Боже мій! — промовив до себе, — чого вона плаче? — І так він те слово тихо, такеньки смутно, промовив!

Не втерпів — пішов до неї, — цілує, вмовляє. Чималу годину він її благав, поки перестала.

— А вечеряти не хочу, каже панови. — Я на твої слуги — не то що — і дивитись не можу! Так із тобою поводять ся, як із своїм братом... родичі тай годі!

XXVI.

Сиджу сама у дівочій; сумно; тиша така... Отто житє моє буде! Всюди красне!...

— Тепереньки, — думаю собі, — наші дівчата наживуть ся без моєї панії! Веселенько та любенько їм у купці.. А мені — чужа сторона і душі нема живої..

Коли щось у віконце стук-стук... Так я й згоріла!... Сама вже не знаю, як я догадалась... Сиджу, ніби не чую.

Переждало трохи — знов стукає. Метнулась я та двері всї попричиняла, щоб пани не почули.

— А хто се тут? — питаю.

— Я, дівчино-горличко!

— Мабуть, — кажу, — чи не помилились: не в те віконце добуваєтесь!

— То-ж бо й не в теє! На що-ж і очі в лобі, коли не з'очити кого треба!

— Не так то конче й треба!... Отсе найшли розмову крізь подвійне скло!... Геть те! Ще пани почують!

Тай одхилилась од вікна.

А він таки: — Дівчино! Дівчино!

— Чого се ти по під віконню вкопав ся, Прокопе? — загомонів хтось потиху. — Он, вечеря вже готова ще одколи, а вас нікого нема!

XXVII.

Хтось уступив у сінці. Я відчинила, аж се бабуся.

— Здоровенька була, дівчино, — промовила до мене. — Просимо на вечерю, зозулько!

— Спасибі, бабусю!

— То й ходімо.

— Ось я панії спитаю ся.

— Чого питатись, любко? То-ж вечеря!

— Чи звелить іти.

Бабуся перемовчала хвилинку, тай каже: — То йди, моя дитино. Я тебе тутоньки підожду.

Пани сидять у купці любенько, веселенько; щось межи собою розмовляють. Я ввійшла, а пані: — Чого сунеш ся?

— Пустіть, — кажу, — пані, мене повечеряти.

— Іди собі — вечеряй.

XXVIII.

Пішла я за бабусею через двір у хату.

— Отсе привела вам дівчину, — каже бабуся, вводячи мене в хату.

А в хаті за столом сидить Назар чорнявий і молодичка гарненька, жінка Назарова. У печі палає, як у гуті. Одсьвічують весело білі стіни і божничок, вишиваним рушником навішений, квітками сухими і зіллєм уквітчаний. З полиці миси, миски й мисочки і зелені й червоні і жовті, наче камінне дороге, викрашають ся. Усе таке веселе в тій хаті було, прибране, осяюще: і кужіль мякого льону на жердці і чорний кожух на кілку і плетена колиска з дитинкою.

— Просимо до гурту! — привитали мене і вклонились.

— Може-б, поруч зо мною така краля засідала, га? — каже Назар.

— Хіба-ж ви тутечки найкращі, дядьку? — питаю. Сама озирнулась, аж той парубок уже тут, — з кутка на мене задивив ся, аж гаряче мені стало.

— Ато-ж ні? — каже Назар. — Придивись лишень до мене добре: то то-ж гарний! То то-ж хороший!

— Хіба по ночі! — одмовила йому весела молодичка.

Славна була то жіночка, — звали Катрею; білявенька собі, трошки кирпатенька, очиці голубоцьвітові, ясненькі, а сама кругленька й сьвіжа, як яблучко. У червоному очіпку, у зеленій юпочці баєвій. Сьмішлива була й гордоватенька, а що вже шамкая! І говорить і діло робить і дитину колише; то коло стола її вишивані рукава мають, то коло печі її перстені блискотять.

— Ну, ну! — каже їй Назар, — коли-б отсе не галушки, я-б тобі одказав!...

Тут бо саме Катря його поставила на стіл миску з галушками.

Назар моргнув на мене: – Не гріх тому добре повечеряти, хто не обідав!

XXIX.

Катря хоч і говорить і жартує, а здаєть ся, все чогось сумна і неспокійна. Бабуся, сидячи за столом тихенько і величненько, якусь думку собі думала. Тільки Назар пустує та вигадує, та регоче, поблискуючи перед каганцем зубами, а зуби, я-ж кажу, як сметана! На того парубка я вже не дивилась.

— А що, пташечко, — питає в мене бабуся, — при молодій панії довгенько служиш?

— Яка вона гарна! — закинула молодичка.

— Поможеть ся, що гарна! — гукнув Назар, — коли дивить ся так, що аж молоко кисне!

Бабуся зітхнула важенько: — Годі тобі, годі, Назаре.

— А наш пан такий звичайний, — заговорила молодичка, — він, мабуть, із роду нікого не скривдив!

— Дай йому, Боже і пару таку! — промовила бабуся.

— Як то теперенькі нам буде? — смутненько каже молодичка. Зітхнула і задумалась. — Яка то буде? — знов тихо вимовляє, дивлячись на мене, наче-б випитувала очима.

А я мовчу.

— Буде, як Господь дасть, голубко, — каже бабуся.

— Ну, що буде, те й буде, — ми все перебудемо! — гукнув Назар. — А тепер — до галушок берітесь. А ти, Прокопе, чому не йдеш?

Пані тобі в око впала?... Чи, може, се краля? — Тай моргнув на мене.

— Нехай мені та пані й не снить ся! — одмовив парубок, сідаючи проти мене, — де вона і вродилась така неприязна!

Тоді молодичка до мене: — Дівчинко-серденько! Скажи нам усю щиру правдоньку, як душа до душі...

Тай спинилась. Усі на мене дивлять ся пильно... І парубок очей з мене не зведе. Як би мені не той парубок, то все-б нічого: а при йому соромлю ся та червонію, — трохи не заплачу.

— Дівчино! Лиха наша пані молода? — вимовить Катря.

— Недобра! кажу їй.

— Господи милосерний! — крикнула, — чуло моє серце, чуло!... Дитино моя!... — Кинулась до колиски, схилилась над дитиною: — Чи того-ж я сподівалась, ідучи вільна за панського! Вона вже й оком своїм нас пожерла!

Та плаче-ж то так, — слива слизу побиває.

— Не такий страшний чорт, як намальований! — каже Назар. — Чого лякатись? Треба перш роздивитись.

А вона плаче, а вона тужить, наче вже й справді її дитину пані своїм оком пожерла.

— Годі, голубко! — вмовляє Катрю бабуся, чого нам дуже трівожитись? Хіба над нами нема Господа милосерного?

Парубок ані пари з уст; тільки куди я не гляну, усе на його погляд очима спаду.

XXX.

Повечерявши, поблагословившись, біжу назад у будинок, а за мною: — „На добраніч, дівчино!“

— На добраніч вам! — одказала, тай ускочила в сіни. Увійшла в дівочу, — серце в мене бєть ся — бєть ся!... Думаю тай думаю... що як він вдивив ся в мене очима!... І пані моя тож мені на думку навертаєть ся: ледві у двір ступила, вже всїх засмутила... І чого той парубок чіпляєть ся?... Бодай же його, який хороший!.., Місяць стоїть проти мене у повні...

Ой місяцю — місяченьку
Не сьвіти нікому!...

Пісня так і підмиває мою душу... Сама не знаю, чого душа моя бажає: чи щоб він знов озвав ся під віконцем, чи щоб не приходив...

XXXI.

Минає день, тиждень, місяці і пів року збігло за водою. Здаєть ся, що в хуторі тихо й мирно: цьвіте хутір і зеленіє. Коли-б же поглянув хто, що там коїлось, що там діялось! Люде прокидались і лягали плачучи, проклинаючи. Усе пригнула по свойому молода пані, усім роботу тяжку, усім лихо пекуче ізнайшла. Каліки нещасливі, діти кришеняточки і ті в неї не гуляли. Діти сади замітали, індиків пасли; каліки на городї сиділи, горобців, птаство полошили, та все-ж то те якось уміла пані приправляти доріканнєм та гордуваннєм, що справдї здавалось усяке діло

каторгою. Стоока наче вона була: все бачила, всюди, як та ящірка, по хуторі звивалась і Бог її знає, що в їй таке було: тільки погляне, то наче за серце тебе рукою здавить.

А пани - сусіди нашу панію похваляють — величають: — „Отто хазяйлива! Отто розумна! Дарма, що молоденька, — добре-б нам усім у неї вчитись!“...

Спершу люде на пана впували, та незабаром зрекли ся надії й думки. Він був добрий душею і милостивий пан, та плохий зовсім — ні що з його. Спитувавсь він жінку вмовляти, та не така то вона. Далї вже і наменути на сю річ бояв ся, — мов не бачить нічого, не чує. Не було в його ні духу, ні сили. Сказано: добрий пан, „не бє, не лає, та нічим і не дбає“. Як почне панї обмирати та стогнати, та в крик викрикувати, то він руки й ноги її вицїлує і плаче і сам людей лає: — А щоб вас! А бодай вас!... От уморять менї друга!

— Не буде з його нічого, — каже Назар. — Я од разу побачив, що квач, — ще тодї, як він Устину обідом нагодував... Як би таку жінку та менї, — я-б її у комашню втрутив, — нехай би пихкала!

Тай зарегоче на всю хату. Такий уже чоловік був той Назар: усе йому жарти. Здаєть ся, хоч його на огнї печи, він жартуватиме.

А що Катря слїз вилила, то де вже тії й сльози брались. Візьме свою дитину на руки та плаче-плаче! А далї й заридає у голос.

І Прокіп дуже зажурив ся. Усе щось собі думає і зо мною вже не жартує.

— Отсе-ж бо, які ви смутні, — скажу йому одного разу, — се було в вечері, присмерком, — чого ви такі смутнії?

А він мене за руку, — пригорнув і поцілував. Заки я схаменулась, його вже й немає.

XXXII.

Усї люде повяли, змарніли; тільки бабуся велична, як і була. Як не лає, як не кричить на неї панї, — бабуся не лякаєть ся, не метушить ся: іде тихо, говорить спокійно, дивить ся ясно своїми очима ясними. І не счуєш ся, було, як до неї пригорнеш ся тай заплачеш, — от як дитина до матері своєї рідної горнеть ся.

— Не плач, моя дитино, не плач! — промовить бабуся стиха, ласкаво. — Нехай недобрі плачуть, а ти перетрівай усе, витерпи бідочку!... Хиба ж таки й перетерпіти не можна?

Господи! Як же смутно й сумно жило ся! Не чути сьміху, не чути гласу людського. У двір душа жива не навідаєть ся, — хіба за ділом, — та так боязько оглядаєть ся, так поспішаєть ся вже, наче йому з пущі вихопитись од зьвіря лютого йдеть ся.

Спізнилась якось вечерявши, тай біжу хутенько. — І чому хоч Прокіп не прийшов вечеряти? — думаю. Коли він так і вродивсь перед очима моїми! Переймає мене і оббігти не пускає.

— Устино, скажи менї правдоньку: чи ти мене любиш?

Утікла-б од його, так ноги мене не несуть. Стою... горю...

Він тодї мене за руку!... Обіймає, пригортає, та все питає: чи любиш? — Такий чудний!...

Посїдали, поговорили, покохались, — усе лихо забулось. Весела душа моя і сьвіт менї ми-

лий і таке в сьвіті гарне все, таке красне!... Чого вже, коли й пані постерегла:

— Що се тобі? — каже. — Чого се так розчервонілась, наче хто вибив? Чи, може, що вкрала?!

XXXIII.

Боже мій милий! Як то вже я того вечора захистного, темного дожидаю!... Звелить пані на вечерю йти, — Прокіп мене дожидає. Перейме та постоїмо у двійзї, погорюємо обойко... Бо денної пори, хоч і стрінемось, — тільки зглянемось, словечка не перемовимо, розійдемось.

— На лихо ви покохались! — каже було Катря.

— За біса розумна ти, моя люба! — кепкує з неї Назар. — Коли-б тепер ти вдруге мене полюбила, то-б і лапки полизала-єси.

— Коханнє в мене на умі!... Менї й вони двойко серце сушать, як подумаю-погадаю...

— Чого се ви дївчину сушите та лякаєте? — озветь ся бабуся. — Коли вже покохала, нехай кохає: то їй судьба така судила ся.

XXXIV.

А пані, куди далї, то все злосливша, усе лютїйша: аби я трохи співнилась, забарилась: — Де була? — тай стріне мене на панському порозї лиха година.

Перво тугою тужила я тяжко, а там усе менї стало не в дивовижу, усяка ганьба байдуже.

— Сказано: „Встань, лихо, тай не ляж!“... Було, поки лає, коренить, — не сила моя: сльози ринуть; а наплачу ся добре, — утрусь — така собі веселенька, жартую, пустую... І коса заплетена дрібненько і сорочка на мині біла, — нікому було й не хвалю ся. Що мені поможуть? Тільки своє лихо тяжке згадають!... А Прокіп, наче ніч темна, ходить, і вже тоді ні до їдла, ні до питя, ні до розмови.

Господи милий! Своє лихо, чуже лихо, — не знать, що й робити, що починати. У Катрі дитинка занедужала: а тут обід панам звари, вечерю звари, та город скопай, обсій, — та ще пані грімає: — Нічого не робиш, ледащо! Дурно хліб мій їси! Ось я тебе навчу робити!

Цілу ніч Катря не спить над дитиною. На день благословить ся, — до роботи. Бабуся тоді пильнує малої, розважає Катрю: то дитинку до неї винесе, то сама вийде та розкаже: — стихла мала! — або: — спить мала! — І такеньки, наче благодать божа, допомагає, невтомлива, невсипуща.

— Чого се ви, Катре, так падькаєтесь, без спочинку? — кажу їй.

— Робитиму, робитиму, поки сили. — А очі в неї так і горять позападавши. — Може вгожу, може вмилосерджу.

Отже не вгодила й не вмилосердила. Робила й не спала, поки аж нечувственний сон її обняв коло колиски. Прокинеть ся — до дитини, — а дитинка вже на божій дорозі. Тільки глянула на його бідолашна мати, тільки вхопила його до серця, — воно й переставилось.

І побивала ся-ж Катря і мучилась і раділа:

Нехай же моє дитя, моє кохане - дороге, буде янголятком божим, — лиха не знатиме, моє

ріднесеньке! — А далї і заголосить: А хто-ж до мене рученята простягне? Хто мене звеселить у сьвітї?... Дитино моя! Покинула мене, моя донечко!

Назар — нїби й нїчого, розважає свою Катрю, молодим її віком заспокоює; а в самого вже помякшав гучний голос, — потай усїх сумує.

По тій печали зовсїм захиріла, занепала Катря. Не то, щоб робити, вже й по сьвіту ходить не здужає. А панї все таки: — Чому не робиш дїла? Я тобі те, я тобі друге!

— Тепер я вже не боюсь вас! — одказала Катря, хоч мене живцем із'їжте тепер!

Дала-ж їй себе знати панї!...

— Прокопе! — кажу я, — що отсе з нами буде?

— Устино серце! Звязала єси менї руки!...

XXXV.

Прогнала панї Катрю з двора на панщину: не вважила й на її чоловіка — візнику.

Пан, нишком од панії, дав їй карбованця грошей, та не взяла Катря; він положив їй на плече, — скинула з себе, наче жабу, ті гроші. Як упав же той карбованець на муріг, — і залїг там, аж счорнїв: нїхто не доторкнув ся. Та вже сама панї похожаючи по двору, вздріла і зняла.

— Се, певно, ти гроші сієш? — каже на пана. — Ой, Боже мій, Боже мій!

Пан на те нїчого не одказав, тільки счервонїв дуже.

А Катря не схотїла на сьвітї жити. Щось їй приключилось після тої наруги. Бігала по гаях,

по болотах, шукаючи своєї дитини, а далї якось і втопилась бідолашна.

Пан дуже зажурив ся; а панї: — Чого тобі смутитись не знать чим? Хіба-ж ти не помітив по їй, що вона й здавну навіженна була? І очи якісь страшні і заговорить, то все не путнє...

— І справдї, — вхопив ся пан за те слово, не повно в неї ума було!

Навіженна тай навіженна... На що й краще! Порадились поміж собою такеньки, тай спокійненькі собі...

XXXVI.

Згодили якось москаля з міста за куховара. То-ж бо й був чудний! Як зварить панам їсти, сам пообідає, то ляже на лаві, та все свище, та свище, та раптом як співоне! — дзвінко-тоненько, помісь півень кукурікає. Сьому байдуже було наше лихо; тільки було спитає: сьогоднї бито? — тай додасть, — іначій і не можна: на те служба!

Назар уже не той став, уже й він якось поник, а все жартує: — Коли-б менї хоч один день хто послужив, до віку-б згадував!

Панї того куховара дуже хвалить, що такий, мовляє, чоловік він хороший, так мене поважає! А він, було, як стоїть перед панїєю, то мов стріла вистромить ся, руки спустить, очі второпить на неї: — „Ловив я рябе порося; втїкло рябе порося у буряни; то я до чорного поросяти; вловив чорне порося, ошпарив чорне порося, спік чорне порося!“ — Такеньки усе чисто одбубонїв і дожидає, що панї йому одкаже; сам тільки очима луп-луп!...

А пані йому раз-по раз: — Добре! Добре! Усе добре!... Тільки ти гляди в мене, — не розледащій між моїми вовкодухами.

— Ніколи того не всьмію, ваше високоблагородіє!

Вклонить ся їй низько, в право, в ліво ногами човг, та і з хати, та на лаву — і знов свище.

— Бодай вас! — кажу йому якось, — коли вже ви перестанете того свисту! Тут горе, тут напасть, муки живії, а ви...

— Не горюй, не горюй, дівко! На те вона служба називаєть ся. Он, бач, скільки в мене зубів зосталось... На службі втеряв!... Був у нас копитан... ух!

Та тільки ухнув.

— А ти що думала? Як у сьвіті жити? Як вислужитись? Тебе бють, тебе рвуть, морочать тебе, порочать, а ти стій, не моргни!... І! крий Боже!

Зговоривши теє, знов свистіти! А Прокіп з серця аж люльку об землю гепнув.

— Воли в ярмі, тай ті рвуть, а то щоб душа християнська всяку догану, всяку кривду терпіла і не озвалась! — грімнув на москаля, аж той свистати перестав. Дивить ся на його, як козел на нові ворота. Не така в мене вдача! — каже Прокіп, — я так: або вирятуй ся, або пропади.

— А в мене така знов удача: утечи! — зареготав Назар. — Мандрівочка — рідна тіточка.

— Піймають! — скрикнув москаль, схопившись, — піймають — пропав.

Що там у кого було на серці, а всї засьміялись.

— Не кожний копитан швидкий удасть ся, — каже Назар, — иньший побіжить, тай спіткнеть

ся. А ти ось що лучче скажи: куди втїкати?... Од якої втїк, таку й здибав. Із дранки та вбереш ся в переперанку...

Та все пани, та все дуки...

заспівав — як у дзвін ударив.

XXXVII.

У рік стара панї вмерла. Не хотїлось дуже їй умирати! Усе молитви, сьвяте письмо читала, по церквах молебнї правила; сьвічки перед богами невгасимі падали. Якось дївчинка не допильнувала, та погасла сьвічечка, — велїла дївчинку ту висїкти: — Ти, грішнице, і мойому спасенню шкодиш!

XXXVIII.

Наша панї журилась і плакала за старою дуже: — Вже теперенькі сама я на сьвітї зосталась! Обдеруть мене теперенькі, як тую липку! Моє око всього не догледить; а на тебе — каже панови, яка менї надія? Ти менї не придбаєш, хіба рознесеш і те, що маємо. Ти й не думаєш, що хутко вже нам Бог дитину дасть. Для дитини, коли не для мене, схаменись, мій друже! Хазяйнуй, доглядай усього, а найперва річ — не псуй менї людей.

— Що се ти, любко? Бог з тобою! Отсе знов усїм турбуєш ся! Та я все зроблю, що хочеш, усе!

Такеньки, було, вмовляє її.

Одного разу хотів він її розважити, тай каже: — Годі тобі, голубко, клопотатись. Ось послухай лишень, що я тобі скажу: я вже кума пригласив.

— Кого-ж ти просив? — перехопила його пані.

— Свого товариша. Такий славний чоловік, добрий.

— Боже мій, я одразу догадалась!... Запросив якесь убожество... Та я не хочу сього й чути. Не буде сього! Не буде!

А сама у плач ревний.

— Серденько, не плач! — благає пан, — серденько, занедужаєш!... Не буде того кума; я його перепрошу, тай кінець. Скажи тільки мені, кого ти хочеш, того й запитаю.

— Полковника треба прохати, — от кого!

— Полковника, то й полковника. Завтра я поїду до його. Ну, ізбач мені, любонько, що я тебе засмутив!

— Отто-то й єсть, що ти мене зовсім не жалуєш: усе мене журиш!

— Голубко моя! — промовив пан стиха, — пожалуй і ти мене. Ти знай сердиш ся, кричиш, свариш ся; а я сподївав ся..

Та як заридає!

Пані до його: — Чого се ти, чого?

За руки його хоче брати; а він затуливсь обома, та ридає-ридає!... Ледві вже його розговорила: і цілувала вже і обнімала, — на силу стишив ся.

— Та скажи-ж мені, чого се ти заплакав? Ну, скажи! — просить його.

— І сам не знаю, моя любо, — одказує пан, ніби всьміхаючись, — так чогось... Не зду-

жаю трохи. Ти об сьому не думай, а насьмійсь мені, що я, наче маленький, розплакав ся.

А сам зітхнув.

— Ти, може, думаєш, що я вже тебе не люблю? — говорить пані.

— Ні, любиш...

— Люблю, та ще як!... А в купці не можна раз-у-раз сидіти: треба господарювати, моє серце!

Тай поцілувала його.

У ранці поїхав пан і полковника завітав у куми.

XXXIX.

Народив ся син у панії. Що тих гостей наїхало на хрестини! Обід справили бучний. Кум — полковник вкотив у двір сивими кіньми, побрязкуючи, позвякуючи бубоньцями. Сам огрядний, кругловидий, червоний, усе вуса закручує правицею, а лївою — шаблю придержує, та плечима все напинаєть ся в гору.

Я рада, що мені трошки вільнійше, — вибігла до Прокопа, — стою, розмовляю з ним коло рундука. Коли де не взяв ся пан, — веселий такий, як ще був за свого женихання з панією.

— Чого се ви тут стоїте обойко? Що розмовляєте? — сьміеть ся.

А Прокіп йому: — Пане, оддайте за мене дівчину!

— Добре, бери, Прокопе! Я не бороню. Повінчайтесь, тай живіть собі любенько.

— А пані? — каже Прокіп.

Пан зітхнув і задумав ся, а далї й каже: — Ідіть за мною! Візьми її за руку, Прокопе!

Сам пішов у кімнати, а Прокіп веде мене за ним, стискаючи мою руку.

— Любо! — сказав пан, — я отсе до тебе молодих привів. Чи вподобаєш?

А тут у кімнатї панів, панїй!... І полковник поміж усїма, неначе той індик Переяславський, похожає, та все по троху пирхає.

Наша сидить у кріслечку. Зирнула на нас і одвернулась. Усьміх веселий простиг, гнївно на пана згляне й питає: — „Що се таке?“

Прокіп кланяєть ся, просить.

— Я вже позволив, — каже пан, — не борони й ти, моя кохана. Дав нам Господь щастя, — нехай і вони щасливі будуть!

Панї все мовчить та уста гризе. А полковник і вирветь ся й загуде, як на трубі: — До пари, бісові дїти, до пари! Обоє хороші! Треба їх звінчати, кумо моя мила!... Хочеш заміж, дївко? — питає мене, та що хоче моргнути, то й очі заплющить: не моргне; вже не сила — випив повно.

Усї пани за ним підхопили: — Одружіть їх, одружіть!... Чуєте: кум ваш, полковник, говорить. що до пари..

Тодї вже й панї: — Та нехай собі!

Ми й не счули ся, як за поріг переступили. Кинулись духом і, не справивши нїчогісїнько, похапцем звінчали ся, щоб ще не розлучила нас панї.

Дуже вона гнївалась на пана: — як ти мене підвів! — дорікає. — Я сього не можу тобі подарувати, як ти мене підвів!

— А тобі, — сварить ся на мене, — тобі буде!

— Нехай уже буде, що буде, — думаю, — та вже ми побрали ся! Велико тішить мене, що тепер озватись до його можна при людях, глянути на його, що вже — мій!

XL.

Я зосталась при панії, як і була. Ще гірш надо мною коверзує вона, ще гірш варить з мене воду, та все промовляє: — А що? Яково тобі у замужжі? Покращало?

Як не заговорить чоловік, як не пожалує, то часом так прийде, що приміг би — крізь землю пішов. А зійду ся з ним — весело і любо; усе лихо забуду. Тільки чоловік мій, куди далї, то все хмурнїйший ходить, аж менї серце болить.

— Чи ти вже мене не любиш, Прокопе?

— Він пригорне мене та подивить ся в очі так то любо, що чую, наче в мене крила виростають.

— А чого-ж усе смутний, Прокопе?... От ми вже тепереньки в купцї на віки.

— О, моє серденько! Тяжко було без тебе, а з тобою ще тяжче... Яково то сподїватись що годинки в Бога — догани тобі та муки!... А боронити — не сила... Важко, Усте!

— Як небудь ізо мною біду перебудемо, Прокопе. Як на мене, то все у двійзї легш.

— А може й справдї так, рибонько!

Тай усьміхнеть ся і пожалує мене.

Так то вже я радїю, як розговорю його, розважу!

XLI.

Жили ми такеньки з бідою та з журбою до осени. Тут і счинилось...

Одного дня трусили в саду яблука в коші, а чоловік мій струшує та все з яблуні на мене поглядає то з-за тієї гілки, то з-за тієї. Трохи вже й притомилась бабуся, — сіла одпочити.

— От уже й літечко красне минуло ся! — промовила, — сонечко ще сьвітить, та вже не гріє.

Сеє кажучи, роздивляєть ся навкруги.

— Устино-голубко! Адже ото неначе дітвора з-за ліси визирає? — питає мене.

Я гляну — аж справді коло тину купка діток.

— А що, дітки? — питає бабуся. — Чого прийшли, мої соколята?

Малі мовчать та тільки оком закидають у коші з яблуками.

— Ходіть лишень ближче, хлопченята: я по яблучку вам дам! — каже на їх бабуся.

Дітвора так і сипнула в сад. Обступили стару, як горобці горобину, а стара обділя їх, а стара обділя... Загуготіло, загомоніло коло нас: звісно — діти. Коли се, зненацька, як грімне пані: — А то що?

Перелякались діти. Которі в плач, а хто в ноги, — тільки залопотіло. І в мене серце заколотилось.

Бабуся спокійненько одповіщає: — Се, каже, я по яблучку діткам дала.

— Ти дала? Ти сьміла? — заверещить пані; сама аж трусить ся. — Ти, мужичко, моє добро крадеш!... Злодійко!

— Я — злодійка!? — вимовила стара... зблїдла, як хустка і очі їй засяли і сльози покотились.

— Більш красти не будеш! — кричить панї. — Я тебе давненько пристерегаю, — аж от коли піймалась... Панські яблука роздавати!

— Не крала я з роду-віку мого, панї! — одмовляє стара вже спокійненько, тільки голос її дзвинить. — Пан нїколи не боронив, сам дїтей обділяв. Бог для всїх родить. Подивіть ся, чи для вашої-ж душі мало?

— Мовчи! — писнула панї, наскакуючи.

Хруснули віти. З-за зеленого листя визирає мій чоловік, та такий у його погляд страшний! Я тільки очима його благаю.

— Злодійка! Злодійка! — картає панї бабусю, вкогтившись їй у плече і совае стару і штовхає.

— Не по правдї мене обмовляєте! Я не злодійка, панї! Я вік ізвікувала чесно, панї!

— Ти ще зо мною заходиш?

Та зо всього маху, як сокирою, стару по обличчю!

Захиталась стара; я кинулась до неї; панї — до мене... мій чоловік — до панїї.

— Спасибі, моя дитино, — промовляє до мене бабуся. — Не турбуй ся, не гнїви панїї.

А панї вже вчепилась у мої коси.

— Годї, панї, годї! — грімнув чоловік, схопивши її за обидві руки. — Сього вже не буде! годї!

Схаменувшись трохи, до Прокопа. А той своє: — Нї, годї!

А панї у гнїву, у диві великому, тільки викрикує: — Що? як? га?

Тоді вона у крик. Назбігали ся люде, дивлять ся. Пан, що було його духу, пригнав ся: — Що се?

Мій чоловік випустив тоді панію з рук.

— От твої щирії душі! — ледві промовила пані. — Дякую тобі!... Та чого-ж ти мовчиш? — скрикнула ще голоснійш. Мені мало рук не вломили, а ти мовчиш!

Що се поробилось? — питає пан на всї сторони у великій трівозї.

Пані й почала: і обікрала її стара і всї хотїли її душі — такого вже наковчила! Сама і хлипає і кричить і клене, що вже і пан розлютував ся. Як кинеть ся до мого чоловіка: — Розбишака!

— Не підходьте, пане, не підходьте! — озвавсь мій понуро.

— Е, бачу! — каже пан, — тобі тут місця мало. Постой же: розшибатимеш ся у москалях — скільки хотя!

Пані аж верещить: — У москалї його, у москалї!... Тепер і прийом у городї; зараз і вези його!

— Візьміть його! — крикне пан на людей, — звяжіть йому руки!

Прокіп не пручав ся, сам руки простяг: ще й всьміхнув ся.

А Назар під той гук до мене: Чого злякалась? Чого плачеш? Гірше не буде?... От, чи буде краще, — не знаю..

XLII.

Повели Прокопа в хату. Сторожа стоїть коло дверей. На дворі возок запрягають. Назар запрягає конї під пана.

Довго думав мій чоловік, далї каже: — Устино! Сядь коло мене!

— Що ти починив, мій голубе? Що ти сподіяв? — говорю йому.

— А що я сподіяв? Будеш вільна, — от що! Будеш вільна, Устино!

— Воля, — кажу, — та без тебе!

Так менї гірко стало!...

— Воля! — покрикне він, — воля!... Та на волї і лихо і напасть — нїщо не страшне. На волї я гори потоплю! А крепаку хоч як щастить ся, усе добро на лихо стане.

Аж ось, заторохтїв на дворі візок. Повели Прокопа. Я, в чім була, схопилась до його на візок. Стара мене благословляє і його: — Нехай вам Мати Божа допомагає, дїти! — А сльози тихі так і біжать із очей ласкавих.

Помчали нас. Як то ще панї не схаменулась про мене, наставляючи на дорогу пана: не пустила-б.

Їдем мовчки, побравшись за руки. Я не плачу, не журю ся; тільки серце моє колотить ся, серце моє трепечеть ся...

Під'їжджаємо до міста. Пан закурив коло нас і випередив. В'їхали в місто. Хутко протороxтїли улицями. Коло високого будинку стали.

Випустив Прокіп мою руку: — Усте, не жури ся!

Повели його до прийому. Я на рундуцї сїла, як на гробовищі.

— Не вдавайсь у тугу, — каже Назар. — Біс біду перебуде: одна мине — десять буде.

А сам почав уже сивим волосом, як сніжком, присипатись; розважає мене, а самого, видно вже, що ніхто не розважить.

Коли виводять мого чоловіка... Боже мій, сьвіте мій! Серце в мене замерло; а він веселий, як на Великдень...

XLIII.

Зосталась я з чоловіком у місті. Перебігла година тая швидко, як сьвята іскра спахнула, та до віку не забуду!

Зараз мого чоловіка приручили дядькові, москалеви істньому, ізучатись військової науки. Дядько був станом високий, очі чорні; волосє і вус, як щотина, пужать ся; ходить прямо: говорить гучно; поводить ся гордо.

От ми йому кланяємось, а він нічого; тільки понуро оглядає Прокопа. Дає йому Прокіп гроші: — Вибачайте, дядьку, що мало: крепак не багацько розгорює.

Дядько кашлянув, плюнув: — ходім!

— Ходім на місто, дружино моя, погуляймо! — каже менї Прокіп.

Тай пішли.

Ходимо улицями і заулками, гуляємо собі; а він питає: — А що, Устино, чи ти чуєш ся, що вже ти вільна душа?

Тай сьміеть ся, заглядаючи менї в вічі.

Хоч як було менї невпокійно, хоч як тужило моє серденько, а і я всьміхнулась і ніби чогось раділа.

Набрела я й хатку таку, що наймалась, а грошей нема. Тай добути звідки? Продати нічого. Я поїхала — нічого не взяла. Тай не великі

скарби були там у мене: кільки сорочок та спідниць дві, та ще там якась юпочка та кожушаночка. Не до того мені тоді було, щоб те забибирати; а послі вже пані не оддала. От я й надумала собі: — Піду я поденно робити! — Порадились із Прокопом, тай вдались до хазяйки, що хату наймала. Своє лихо оповістили, — питаємо: чи буде її рада на те, щоб ми поденно за хату їй сплачували?

— Добре, — каже. - Будуть гроші — оддаватимете поденно; а не будуть, — то я й підожду вам.

Ми й перебрались до неї в хату.

XLIV.

Хазяйка наша була удовиця старенька, привітна й ласкава, а що говірка! Розказує тай розказує, та все про своє лихо, що ввесь рід їх звів ся, що сама вона в сьвіті зосталась, як билина в полі. Зітхає раз-у-раз, частенько було й сплакне. Тай з нами чимало вона сліз вилила: як було сидимо з чоловіком у купці та говоримо, вона й почне плакати та примовляти, що — ось ми молоденькі, ось ми й хороші — нівроку: жити-б та жити, та людей собою веселити... Прикладає тай плаче. Ми вже її вмовляємо! Хіба тоді ущухне, як надійде дядько, та грімне на неї: — Знов баба кисне! А вона його боялась дуже, що такий він — ані до його заговорити, ані його спитати.

— Що се за чоловік у сьвіті! — каже було стара, — який же він грізний та не ласкавий — нехай Бог боронить! Чи він ніколи роду не мав, чи що такеє? Бог його знає!

Рано-ранїсїнько схоплю ся, біжу на поденщину. Повертаю ся пізно. В руцї в мене зароблені гроші. Весело поспішаюсь до дому.

Ще на дорозї стріне мене чоловік; любо та міцно стисне за руку і спитає тихенько: — Чи добре натомилась, Усте?

XLV.

От якось сидимо в вечері: москаль на лаві з люлькою, хазяйка коло вікопця, а ми з Прокопом оддалїк. Сидимо мовчки всї; коли у двері хтось стук-стук; а далї: — „Здорові були!“ — гукнуло щось за дверима.

Се-ж Назар!

Увійшов і стоїть перед нами, стелю підпираючи: люлька в зубах; і сивизна, ти-б казав, у густї кучері поховалась.

— Хазяїцї і всїм нехай Бог помагає.

— Спасибі! Милости вашої просимо! — витає його стара.

— Звідки се ти взяв ся, Назаре? — питає Прокіп. — От наче з землї вийшов!

— Я звідти, — каже, — звідки добрі люде мандрівки виглядають.

Дядько поворушивсь — поглядає на двері.

— А чого се крутиш ся, пане москалю? Однієї віри, — не цурай ся!

Дядько все дивить ся на вікна, на двері.

— Овва, який же баский! Чи не вітра в полї хочеш піймати? Да ти і сам, бачу, степовик... От же й не пробуй, — не піймаєш. А лучче дай менї люльки запалити... Як же вам ведеть ся тут? — питає нас. По чому в містї молодицї моторні та гарні? — моргає на мене.

— А в вас там як? — питаю в його.

— Як?! На вибір дають, на людськую волю: хоч утопись, хоч так загинь.

— Ох менї лишечко! Годино моя! — зажурилась хазяйка.

Дядько тільки вуса покрутнув.

— А стара? — питаю.

— Живе. Стара все перетерпить. Кланяєть ся вам.

Питаю за себе, що там панї казала.

— Еге! Було за вас обох панові на горішки: — „Через твій, каже, розпуск двох робітників утеряли! Хто-ж дурнем зостав ся?“ — Се все панї, а я скажу: дурень не дурень, а стоячи перед нею, на розумного й трошки не походив.

Хазяйка тимчасом вечеряти просить. А Назар достав із-за пазухи пляшку горілки і поставив на столї.

— Випємо, — каже, — по повній, бо наш вік не довгий!... Бувайте здорові, в кого чорні брови!

А дядько: — Що се, — каже, — за горілка? Лучче води напитись, як такої горілки!

— Коли хто схоче, то напєть ся й води, — озвавсь Назар.

— Горілочка, здаєть ся, добра, — каже хазяйка.

— Бодай тому шинкареви таке житє добре! — одгрімнувсь дядько.

А про те випив іще, й іще. Випє і сплюне, налиє і знов випє.

Стара дивуєть ся та головою хитає, а далї вже не стерпіла: Що-ж ви так її гудите?

— Не твоє дїло, бабо! — гукнув дядько, — для приятелїв пємо всяку.

— Та на здоровєчко-ж!

— Знайте нашу московську добрість! — додав Назар.

Вечеряємо, говоримо; а дядько пє тай пє, тай пє. Зблїд на лиці і на стіл схилив ся. Дивить ся на нас із чоловіком, тай каже: — Ой, ви, молодята, молодята! Не довго житимете в купці... Та годї, не журіть ся!... Пожили, пороскошували — і буде з вас. Бува й таке, що з сповиточку ласки-добра не знаєш, — вік звікуєш під палкою... Оттак живи!... Без роду, без плїмя, без привіту, без совіту, — на всїх роскошах!

А стара тодї до його: — А де-ж ваш рід, дядечку? Звідки ви самі?

— З кантанистів! — одказав похмурно москаль, — з тих, коли чули, що нас у холеру поменшало. Роду нема, не знав і не знаю.

— А матуся ваша?

— Казав: не знаю!... Чого дурно розпитувати?

— От такеньки і я тепер безрідна! — каже хазяйка, хлипаючи.

— Іще й вона між люде! — гукнув москаль. — Що твоє лихо!... плюнуть! Он лихо, то лихо: що нікого тобі згадати, ніхто й тебе не згадає; нікуди піти і ніде зостатись. Усї тобі, чужі і все, усе чуже: і хата і люде і одежа... „Степовик!“ мовляв (до Назара)... Так, брате! Мене з степів узято... Ну і славні, мабуть, тії степи були!... Дай, бабо, горілки! Випємо до дна, бо на днї молодії днї!

А в самого сльози котять ся-котять ся. І сьміє ть ся він разом і горілку пє. Далї вже як упав на лаву, так і заснув.

— Ну, по сїй же мові та будьмо здорові! — каже Назар. — Прощай, Прокопе-брате!... Та

ось, трохи не забув. Припас я тобі грошенят крихту: пять карбованців. Поживай здоров!

— Спасибі, брате! Не знаю, коли вже я приможу ся тобі вернути...

— Гай, га! Аби живі були! Се не панські гроші — братерські: ними не зажуриш ся. Я собі зароблю: тепер я вільний хоч на пів року; з собаками не піймають.

Тай пішов попращавшись. Тільки його й бачили.

XLVI.

Господи милий! Яке-ж то житє тоді наше було! Хоч і з бідою і з лихом, а таке-ж то любе, таке благодатне! Легко зітхнути, весело глянути й думати: що зароблю, то все на себе; що й посижу і поговорю — нікого не бою ся; робитиму, чи ні — ніхто мене не присилує, ніхто не займе. Чую ся на душі й на тілї, що й я живу.

Коли так, на веснї, чутка: москалї виходять у поход!

— Неправда сьому! — вмовляю себе; а серце моє од разу почуло, що правда. А тут і наказ: у поход, у поход лагодитись!

Прокіп мене розважає, доводить менї, що се лихо дочасне, що повернусь, каже, — будемо вільні.

— Так, так! — кажу, — так, мій голубе!

А серце моє болить, сльози ринуть.

Вже й день походу намічений. Пішли ми в хутір попрощатись. Панів не було дома; тільки бабуся сама на господарстві. Бабусечко-ж моя люба! Я її з далеку на вздвір'ї пізнала, а пізнавши заплакала. Душею живою вона тільки

жива була. Прибіжу до неї, обіймаю, як матір рідну.

— Чого ти плачеш, моя голубко? Питає мене стиха.

— Отсе ви тут зостаєтесь у сьому пеклї!

— Та вже-ж тут, пташко. Тут я родилась, тут я хрестилась, тут сиротїла... тут і вмру, моя дитино.

— Та до смерти терпітимете?

— І терпітиму, пташко!...

Поблагословила вона нас, як дїтей рідних, обділила, чим мала. Попрощали ся ми, пішли... Тай не раз, не два обертались, дивились. На порозї стоїть бабуся; навкруги тиша; скрізь ясно; з поля вітерець віє; з гаїв холодок дише; десь то вода гучить; а високо над усїм грає-сіяє вишнє проміняcте сонечко.

XLVII.

Провела я чоловіка аж до Київа. У Київі служити зосталась, а він із військом кудись далеко на Литву пішов.

— Не суши себе слїзми, серденько! — приказував. — Я вернусь... сподїваю ся. Сподївай ся й ти. Дожидай мене.

Дожидаю... Що яка та служба довга! Уже сїм год, як він пішов. Чи то-ж побачу коли?... У свойому селї не була. Перечула через люде, що всї живі. Ведеть ся так, як і перш жило ся. Бабуся живе, терпить, а про Назара нема й чутки. Служу, наймаю ся, заробляю. Що наша копійка? Кровю обкипіла! Та нїколи й менї так легко, так то вже весело стане, як подумаю, що аби схотїла, — зараз і покинути ту службу вільно. Подумаю

такеньки — і року добуду. Якось розважить мене, підможе мене та думка, що вільно менї, що не звязані руки мої. — Се лихо дочасне, не вішне! — думаю.

То як же менї свого чоловіка забути хоч на хвилинку? Він мене з пекла, з кормиги визволив!... Та мене й Бог забуде! Він чоловік мій і добродїй мій. Поздоров його Мати Божа, — я вільна! І хожу і говорю і дивлюсь — байдуже менї, що й є ті пани у сьвітї!...

Від себе не втечеш.

I.

Був у нашому селї чоловік — Чорнокрил Павло звали, а в його жінка Ганна. Обоє вони були сироти, побрали ся й жили собі двойко.

Він був чоловік поважний і ходив усе понурою, а серцем був палкий на віки. Не многомовний, а коли вже розговорить ся, то паше його кожне слово поломям. Був із себе чорнявий і хороший дуже.

А вона молоденька, люба та мила, з ясними очима, з веселим серцем, — коло його як пташенятко звиваєть ся... В досьвіта, раненько, вона вже прокинулась, вже робить і співає, було й сусїд порозбужає своїм голосочком. Чуєш було на сьвітанню:

Устану раненько,
Умиюсь біленько...

Слухаєш, — а тут і сонечко сходить...

Бувало, що той Павло похмурий такий сидить, а то і словом її гірким зачепить, — вона

терпеливодушна, ясна та весела. Він у чому помилить ся — вона себе повиноватить; він її скривдить — вона його перепрошує. Ти в мене не жінка, — було Павло їй говорить, — ти в мене дитина добра. Ти того біди-лишенька людського не знаєш, не розбираєш...

— А тобі важко дуже? — спитає та близесенько сяде коло його, дивить ся так то вже любо, так то вже ласкаво жалує!

— Мені важко... Доля лихая, люде недобрі, вбожество гіркеє... мені важко!

— А як би я із тобою журила ся?

— Ні, моя ясочко, проживай веселою. Як гляну я на тебе часом, то і сам розважу ся: тобі, бач, усе сьмішки та втішки, — воно й краще. А коли-б ти ще засумувала, — бідна тоді голова моя! Важко самому журитись, а ще важче буде, коли й ти затужиш, а моя несила розважить тоді... Хай Бог боронить! Проживай, моя ясочко, веселою!

— То й добре! — одкаже йому, всьміхаючись. І жили вони собі вже три роки побравши ся.

Тоді женивсь наш пан молодий і поняв собі багату жінку: везли за нею посагу — Господи-сьвіте! Наче чумацька валка з Криму йшла.

Наїхало за нею і хлопців і дівчат кімнатних, і шевців і кравців, і прачок і швачок. У дворі панському наче рій вироїв ся: людей-людей!...

Почали ся пири та бенкети, музики та танці: — гуде будинок.

Такеньки уся зима зимська перезимувалась.

Дожидали пани якогось празника собі, сад прибирали — загадали чоловіків пригнати на ту садову роботу. Сад панський великий... У йому і

хатиночки побудовані, у йому і бесїдочки.. Одна ще була така, що на версї, на даху, місяцеві роги стреміли... На те, щоб сього треба для чого було — нї до чого воно, а так то вже — аби було: звісно, пани — що хотять, те й роблять. Там і лавочки і столички і мраморяні панни — русавки, чи що — і жвавий хлопчик якийсь із луком та із стрілкою націляв ся з-за рожевих кущів.

От і клопотали ся чоловіки у тому саду: пісок возили, східцї по згірю направляли та місточки через рівчаки ладили. Спішної треба було роботи і ото тамечка вони робили з раннього ранку до пізнього вечора.

Саме тодї весна молода йшла. Вже вода ставна лелїла і стали поскакувать щучки дрібненькі, а в рівчаку струмочок забурчав; заворушивсь на дереві листочок і червоненький усик попустив. Вже травичка стирчала з землї оттеплої; вже бжола за обніжжю летїла, гудучи. Вили ся між деревами якісь сїресенькі пташечки, малесечкі, з пишаннєм своїм веселим; верба у жовтім пушку диминїла, а на вербі сорока сьмілива скреготала. Вже вечоріло та вечоріло... На селї вже гомін стишав ся; люде йшли з панщини. Вертавсь і Павло до дому.

Ішов він садом панським із своїм возом порожним та про свою долю думав понуро. На весну вбогому чоловіку труднїйше, — запаси вже пожив, а новини не дождав ся. І думав він собі, в кого то хлїба позичати, якому доброму чоловікови вклонитись треба буде... А було тихо та тихо, тільки хрущі гули, лїтаючи. Коли, чуєть ся йому, наче хто сильне ридає неподалеку. Він зупинив ся, прислухав ся — ридає-плаче хтось поза блиґо́ми

кущами. Він ті кущі потихеньку прогорнув — сидить дівчина на лавочці, попустила свої руки білі в великій тузї, росють дрібно сльози її обличе молоде. Він дивить ся та дивить ся. І довго дивив ся без жадної й думки, а так от, як на сьвітову зорю дивлять ся, що яка то гарна вона та ясная.

Скинула дівчина очима... Як побачила — стрепенула ся, здивувалась, злякала ся.

— Звідки ви? До кого? Чого ви? — запитує

— Як сильне ви ридали! — одказав. Нічого не прибрав більш їй одмовити. Вона як заридає знову!

— Боже мій милий! — скрикнула, — се вже не первий отак я вечір ридаю! Сьвіт уже менї не милий, а Господь смерти не посила!

— Ви за молодою панїєю, мабуть, придані?

— За нею... Ох, лихо моє та тяжкеє! Завезли-ж мене на чужу сторону, — нещаслива головонька моя! Хоч усюди гірка наша доля, та все таки між своїх людей легш: кожного я знаю, мене кожне знає; там менї і стежечки знакомісїнькі, хати усї відомісїнькі, — там земля рідненесенька! А тут от, на чужинї, так як у темному лїсї, так як на морі!...

Та так то вже плаче, жалкуючи ся-нарікаючи, такими то вже сльозами ревними.

— Важко буває чоловіку! — промовив Павло.

— Ох, як же важко! Мука живая!...

Вона усе сльозами вмивала ся, а він стояв та думав: нещаслива якая! А молоде! Хороше!

— А ви? — питає дівчина крізь свої сльози, — ви, мабуть, тут робите у саду?

— Робимо.

— Давно ?

— Сьогодні у перше нас поставлено.

— То то-ж бо я наче нікого не бачила, а я що вечора тутенька туляю ся, сьвітом нужу та тужу... А довго вашої роботи буде ?

— Та коли б в два тижні ввібралось !

— Гостей дожидають пани...

— Чули. То-ж бо для їх і стояти день при дни — з ночи до ночи...

Та озирнеть ся — округи темнісінько зовсім, воза свого не бачить. Схаменув ся тоді.

— Бувайте здорові ! — промовив дівчині та хутко похопивсь. Одшукав воза на полянці ; воли пасуть ся панським зіллєчком викоханим... З'їхав на дорогу ; тоді оглянеть ся назад — нічого не забачив : усе застелила мла вечірня пахучая. Дотягнув він до дому потиху, усе думаючи про пригоди людськії...

На порозі його Галя стріла — веселим своїм голосочком питає ; сумно він їй одмовляє своє слово.

Вона у хату веде, засьвітила сьвітло, стіл уже застелений. Буханчик хліба на столі лежить та ніж. Сів Павло біля столу, схилив голову на руки.

— Ось і вечеря наша, — промовляє до його Галя, сідаючи поруч.

— Позичений ? — каже Павло, краючи хліб.

— Оддамо, серце, оддамо новиною. Сей рік зарідливий буде. Подивитись на руна польові : жита такі, що й вуж не пролізе.

— Ти в мене і торік пророкувала гарне політє так саме. Ти куди глянеш, то всюди тобі золоте вербя росте !

— Люде сподівають ся...

— Ет! Сподіванки людськії!... У кого се ти хліба позичила?

— У Микити у Румая.

— Довго, мабуть, гнув ся — не давав?

— О, де-ж там! І трошки ні! Зараз, таки зараз дав, із милою хіттю. Се добрий чоловік — Румай.

— Ох, добрі люде! Добрі люде! — промовив Павло.

Тихенько його Галя обійняла і тихенько до його пригорнула ся. Почала розмову; всьміхнула ся — не дивить ся; припала до його — не пригорнув.

— Скажи мені словечечко, серце! — просить його.

— Нема в мене слів хороших; тобі гірких не треба!

— Чого ти такий, голубе мій? Ти мені скажи, яка нам біда?

— Хіба ми давньою бідою не вдоволимось? Тай сьвіжа не забарить ся. Чого-чого, а сього у повні буде!

— На що такеньки говорити, моє коханнє! Перейметь ся й добро нам, аж Бог дасть...

— Отже й дожидай того добра, що не прийде, а терпи лихо, що вселило ся! — Випроставсь із її рук тай сів собі оддалік.

Кипіла в його душа, наболівши, наскорбивши. Не вносливо йому слухати було про сподіване добро, надію веселу. Милійш би йому було почути гіркої скарги, наріканнє жалкеє... Рідніймa-б йому та душа була, що нидіє в самогризоті, вистливійше те серце, що ворушить ся од жалю гнівного та од туги важливої...

Глянув він на Галю: вона на його дивилась ясними очима своїми: тихі сльози одна по другій бігли по обличчю, а уста все наче всьміхали ся... Не пожалував її, а стало йому якось уразливо, негарно: — вона чого плаче, дитина нерозумна?

— А все-ж добре... чого плакати заходила ся? — каже їй.

— Ти смутний такий, мій голубе!

— Не плач ся на моє горе! Не тобі його оплакати! Годі-ж бо! — Вона обітерла сльози і і до його знов прийшла, пригорнула ся.

— І добре, як ущухла! — промовив гірко.

Вона тихо коло його сиділа, як коло недужого. А йому важко було та тяжко... Хотів би він одхитнутись від неї, так вона такеньки пригорнулась, біднесенька, що слова гіркого уста не вимовили. Була се в його при йому добра дитина й мила, та йому чужа-чужісінька... І пригадала ся йому та дівчина плачуща... Став він дивитись у віконце, у той вечір темний вдивлятись, задумав ся... Що таке йому Галя його невсипуща щебетала, як його розважала, — він не чув. Він мовчки до її голосочку дослухав ся, як до лелїння води тихої, та думав собі... Добре йому впали у памяти ті очі сяющі, ті сльози блискучі, слова ті жалкі та жаркі... І той вечір весни молодої і навіть та квіточка бузкова, що пахуча розгортала ся в темному вечорі.

II.

На другий день робив Павло у саду, не знимаючи голови похилої, робив як тії люде ро-

блять, що хочуть свою журбу втомою поневірять... Придавсь і сей вечір темний та пахущий, як учорашній. Після усіх побрав ся Павло до дому. Ішов він та думав, дівчину згадував: чи то-ж і сьогодні плаче вона?... Як то вона журить ся журно... Яка то віком молода, яка вродою хороша!... Чи жив її батько — матуся? Які собі люде?... І як вона спершу там жила у свойому селї, і кого краще од усіх сподобала тамечки і як розлучила ся?...

Думу, думу в його було, як того шуму на морі, та все об дівчинї, усе об неї.

— А ось я її, либонь, і побачу, — подумав; коли вона йому назустріч, з-за дерева, з-за соснини уявляє.

— Добри-вечір! — промовила.

Він іздрігнувсь, мов нахідка йому несподївана...

— Добри-вечір! — одкаже їй, та наче ще й „славний вечір“ — сказав...

Вона його пита, чи дуже втомивсь на роботи?

— Нї, — одвістив.

Пита, чи трудна в їх панщина?

Каже: — трудна.

— Та по панщинї усї до дому, до своєї хати, ідуть на спочивок, — у мене бігма тепереньки анї хати, анї господи...

Зговорила... сльози покотили ся, посипались по личку...

Тронуло ся серце в Павла, та наче не з жалїння, наче з радощів. Якось любо йому було бачити сльози ті, якось мило. Не думав він спиняти їх, не хотів слова мовити. Стояв, дививсь — от

мов би знайшов, що шукав, що треба було, тай став: і любує і радіє — найшов, чує...

— Боже-ж мій милий! Як важко! — промовила до його. — Чи усім так важко буває? Парубкам, як дівчатам?... Та парубок не заплаче, мабуть, такеньки, от як я...

А Павлови чуло ся, що вже в самого око застила́ сльозою... Одкаже:

— Чому?

— Кремезні люде, славлють... Як вас зовуть? — спитала.

— Павло.

— А на прозвання?

— Чорнокрил.

— А мене зовуть Варкою, по батькови я Линївна.

— Сумуєте ви дуже у нашій сторонї? — їй каже.

Стиснула вона білими руками, влила ся знов слїзми...

Він неначе того й жадав і змовк.

— Ходїть, - промовляє вона крізь сльози, — ходїть за мною, подивіть ся!

Веде його на згірочок тай показує — простягає руку в далиню: у присмерку ледві-на-ледві по степу росяному шлях мрів ся...

— Се, — каже, — се шлях на мою сторону.

Поглянув він на той шлях, тай в його серце розжалїло ся, як наче од свого власного смутку,..

Стояли собі, забувши ся, що час не стоїть...

Вона питала, чи є в його мати? Чи батько живий?

— Нема в мене нї батька, нї матері.

— Як і у мене, — каже, — і я сирота.

Любо йому було те слово почути, як же любо! Коли-б родина була в його — сам би відцурав ся тоді.

А жінка? А Галя його?...

І промигнула вона в його по душі, як холодний вітер і вже ніяк не зміг він анї мислї одігнать, анї занедбать думки тієї: наче холодний вітер, кажу, віяв по душі з тією думкою.

А дївчина пита, де його хата стоїть? Які в його сусїди?

Він розказав, де його хата стоїть, поіменував сусїд своїх — не наменув тільки про Галю. Йому усе чогось здавало ся, що ось-ось поспитає дївчина в його: а жінка ваша? — і серце йому омирало...

Півнї заспівали по селї.

— Та вже пізненько! — промовили обоє разом. — Се вже перві півнї співають.

— Прощайте! — каже Павло.

— На добраніч! — привитала його дївчина, зникаючи у темнотї.

Бачили ся і на третїй вечір, бачились і на четвертий; стали сходитись що дня. Смеркає, вечір, — вони й стрічають ся. Він не просив виходити, не казала вона: — „вийду“ — а якось сам він дожидав, вона сама вийшла. Розмовляють, розпитують ся, розказують. Він ізгадав, як служив колись у лихих людей наймитом... Нїхто ще такечки не нарікав на його долю недобру, нїхто ще такими сльозами бідування його не оплакав — жаркими та гіркими — так то йому здавало ся — як ся дївчина чужестороння. Вона знов йому вимовляла свій жаль, свою тугу на серцї... Як же жалував, як спочував! Аже й на сьвітї йому не

було ще такої другої безщасної, такої любої дівчини!

День по дню минає, вечір по вечері, а вони собі усе сходять ся та говорять, та усе лучче звичають ся. Скаржить ся дівчина на тугу, а вже в самої серце дуже весело чогось стрепехаєть ся — туга тая розпадаєть ся наче. Жалує він її слези журливії, а ще лучче — любує поглядом ласкавим. Спершу дожидали побачить ся так, як дня соняшного, що його дожидає чоловік і радіє, — одживіє дождавши ся; а далї вже стали дожидати з тугою пекучою, зі смутком нетерплячим, як кохання того дожидають...

А вжеж! Покохали ся! А ті любощі — немощі — гірш вони над усї болещі у сьвіті, не одходить від їх нї жодна воріжка-знатниця... Вже й лїтечко красне розповнило ся, цьвіло, а Варка все ще не знала, що він жонатий. Чи то-ж село маленьке, чи то-ж усїх назнать ся? А вона-ж із двору панського не виходила. За його нїколи не говорила нїкому і нїколи не питала нїкого. А Павлови все важче та важче ужити ся. Те кохання, що його одживило, живу й муку йому собою завдало. Частесенько-часто, сидячи поруч із дівчиною, роздумував ся він про свою жінку; слухаючи дівчину, чув ся йому голосок із його хати... А прийде до дому, й нудно й трудно, і уразливо і соромно... Шукає-питає якого діла — робота рук не йметь ся; заговорить — гірка його розмова, ущіпливі слова... А Галя все так, як і була — привітна та ясна. Як уже він не вередує, вона догожда. Бувало, чого вже вона не почує, чого він не скаже, як не зневажить, а вона: — „голубе мій! Серце моє!“ — Обнїме свою голову він, тай із хати утїкає.

Душно йому було коло Галї — від жалю, від суму: від її погляду люблячого ще скрутнїйш.. біг він до дївчини — чорна туга з ним... Давно вже хотїв він признатись, що жонатий, та не признававсь. Далї одважив ся — треба!

З тією думкою прийшов він до неї; вона його дожидає, кинула ся до його, своїм питаннечком хвитким не дала йому вимовити слова.

— Чого такий? — жалує його. — Чи нездужаєш? Боже мій добрий! Нездужаєш? Скажи! Чому не говориш? Говори бо! — А сама так і припадає до його.

— Я жонатий, — хотїв він вимовити, та каже: — дївчино! Чи любиш ти мене вірно?... Чи щиро?

— Більше батька рідного, більше матусї питомої, краще сьвіту красного, лучче свого житя молодого!...

Тай пригорнула ся до його, як дитина до матери.

Обійняла його велика туга, сум сумний.

— Дївчино, — говорить, — я жонатий, в мене жінка є...

Вона як була коло його — і не одхитнулась: — Що? — питає.

— Жінка є в мене... Чуєш, дївчино? Знатимеш?

Схопила ся вона.

— Се жарти такі, чи правда така?

— Правда щирая...

Стенулась од його бігти, сама себе не памятаючи.

Він не пустив; за руку держить, прихиляє до себе.

— Годі! — погукнула на весь голос свій, аж загуло у темноті. — Чого тобі треба? Де-ж твоя жінка? Веди мене до неї, нехай побачимо ся! Пусти мене! Я тебе не хочу! Я жити не хочу у сьвіті! Як я тебе покохала, лихого чоловіка!...

— Серце моє! Не плач, пострівай, — промовляє до неї, наче-б справді мав чим втішити її й порадити, — не кидай ти мене, — просить, — не втікай од мене!... Не кидай!

— Не кидати? Як же мені бути з тобою, з чужим чодовіком? Чужий, на всі віки чужий! У тебе Бога нема!... Нехай же так важко тобі, як ти занапастив мене!

— Тебе і себе, дівчино!

— Іди-ж собі геть від мене! Іди!... Щоб не бачити тебе! Щоб тебе не чути!... Лучче-б ти вмер.. Що-ж мені робити? Що мені діяти?... Не кидай мене при лихій годині, — пожалуй!

І обіймає його і ридає і благає...

Не покину! Вже пізно нам розлучатись. Я тебе поки житя мого не покину!

. . . . . .

Сперву вже повівало лихо над тим коханєм, а се вправ поняло, як вода. Як не бачуть ся — гіркий сьвіт, а побачуть ся — ще гірший. Сидять, було, просижують ніч темну рука з рукою, а в серці горепить мов отрутою.

. . . . . .

— Розкажи мені, будь ласкав, яка твоя жінка? — промовила Варка.

— Як же мені розказувати? — спитав. — І на що питати?

— Розкажи менї, розкажи!... Чого одвертаєш ся? Як в мене нїчим хвалитись перед тобою, ти менї похвали ся!... Яка-ж вона? Яка краса її?

— Вона хороша.

— Спасибі Богу! Любить тебе?

— Любить.

— І жалує?

— Жалує.

— І добра? Й люба?

— Добра й люба.

— Чого-ж тобі ще треба? Чого коло мене ти шукаєш? — погукнула. — Іди до своєї хати, до милої жінки!

— Годї, дївчино, годї! На що розпитувать? Не так було-б менї свою праву руку одрубати важко, як тую правду визнати-вимовити. Пожалуй ти лучче моєї бідної голови!

Вона вирвалась із його рук.

— Де ти з нею пізнав ся? — пита.

— Тут у селї.

— І дуже вподобав од разу?

— Вона менї до вподоби була... А за що ти менї муки завдаєш, дївчино?

— І хутко її посватав?

— У пів року.

— Мав час на роздуму! Пів року знали ся! І часто бачив ся тодї з нею? Що дня?

— Що дня...

— І от, мов устала перед очима його та осїнь тепла та ясна, коли він побрав ся з Галею як тодї на полї серпи блискали, а на ланах широких коси дзвенїли з рана, а в вечері до села тягнули важкі вози, хитаючись; викладали ся стежки коло кожної хати, по усїх дворах чули ся голоси веселї; як червонїли рясні яблука по сад-

ках; черкаючи крильцями, пурхали в гильках пташенята... Згадало ся, як він вів Галю з церкви у рутяному віночку; як у його вбогенькій хатині веселійш стало і як запахло сьвіжими квітками за божничком... Гірко йому все теє пригадало ся, як гірко згадуєть ся добро, що було колись тобі на віки миле і тебе не зрадило воно, не перейшло, а одбіг його сам чоловік невситимий. Нікого було йому винуватить, нічого осужати, тільки хіба — себе самого... В його на руках дівчина його люблена ридала... Плакав і він того вечора сльозами...

III.

Занедужала Галя. Ішла якось по роботі з поля, у день душно було, а тут - де взяв ся вітер, буря, дож ливний — захолодила ся вона тай занедужала.

Лежала собі сама душею. Доходили молодиці знайомі навідати; на швидку пожурять ся, пожалкують, тай до свого діла поспішають ся кожне. Павла вона сливе й не бачила: — у досьвіта йде на роботу, а вертаєть ся трохи не о півночи.

— Де він буває? — думало ся їй. — Коли-б він ходив межи люде, чула-б од молодиць; а молодиці питали ся, чому се її чоловіка не видко ніде. — Де-ж він буває? Десь на самоті тужить, як колись... Згадала вона, що колись ще, як зазнавала ся із ним, вона його одшукувала в лузі по над річкою, або у гаю — самого з журбою своєю; чи-ж тепер такеньки? Тоді він зрадіє, було, її забачивши, — тепереньки втікає... Чи-ж розлюбив? І як се розлюбляють? І за що?

І чому? І на що? Думаючи і почує, що влита сльозами... „Отсе, отсе, — говорить сама до себе, мов дитина плачу... Отсе!“... А сльози таки лють ся невпинимі... Втомить ся — роздрімаєть ся, все округи мішатись починає у вочах; що дослуха — наче крізь воду проточну, — тільки чує добре серце своє, що болить воно рівно, однаково, болем болющим...

— Такеньки минув тиждень, коли їй вже зовсім недобре стало. Частійш почали молодиці убігати; причапали старі баби, охаючи. Усі уходили в хату обережно, сиділи поважно — ніхто не всьміхнеть ся; розмова тиха.

— Мабуть, мені помирати? — спитала Галя.

— Смерть не виміча нікого, моя дитино! — одказала їй стара бабуся, зовсім уже біла сама.

— Ви пожили вік, бабусенько... — промовила Галя.

— Пожила, доню... Смерти од Бога дожидаю.

— А я не сподівала ся своєї такеньки хутко...

— Вона приходить непрошена, моя дитино!

— Он торік умерла Катря Кравчиха — молоденька, як ягода була, — озвалась чорнява та жвава молодиця, пестячи дитину на руках.

— А Грімченка забули? Який парубок хороший — царство душі! — пригадала друга, зітхнувши.

— Люде молодії які мруть! — додала бабуся, схиливши ся на руку журливо.

День минав, мінивсь на вечір. Діти поснули на руках у молодиць; стали усі одна по другій розходитись.

— А що се твого чоловіка нема? Вже люде з поля поприходили, — каже на Галю стара бабуся.

— Він зараз прийде...

— Може куди завідав? Вбожество ваше, моя дитино!... У кого він позичає?

— Я не знаю, бабусю...

— То я посиджу з тобою. Як тебе саму кидати?

— Ні, бабусенько, він зараз, таки зараз... Прийде!... Не клопочіть ся, ідіть собі до дому.

— Моя голубко, я при тобі побуду. . При такій недузї самій не можна. Хто віченьки затулить, як твоя смерть прийде? Смерть не вість несе...

— Ні, бабусенько, ні, зозуленько, він прийде, не забарить ся... Я вже й одужала трохи... Здоровійш менї. А ви не турбуйте ся, вас дома дїти дожидають, унученки за ворітьми, повибігали... Вас дома виглядають, не спатимуть ..

— Не спатимуть таки, правда! Дожидають, мої голубята! Отсе як побачуть, із ніг мене звалять, тая пустота! А тобі-ж полегшало, доню?... То й добре! Спасибі Богу! Прощавай, дитино!

— І пішла собі старенька до дому. Галї наче легко зітхнуло ся. Усї їй мішали; здавало ся, що швидче вона його діждеть ся, як усї порозходять ся; що хутче тодї його побачить... А його нема тай нема — і довго не було. Говірка на улицї, тупаннє, ворота рипали, віконця стукали, — усе чула Галя... Все його не було... Далї вже стихло село, стемніло темно, ніч... Тодї він прийшов.

Вона руки до його простягла у радощах.

— Павле! Ходи сюди до мене, серце!

Він до неї доступив і став.

— Схились до мене... Підведи мене трохи.

Він схиливсь, підвів її, слова не мовлячи.

— Павле!... кажуть... я вмру, мені тебе кидати жалко-жалко!...

— Він ввесь затрусив ся.

— Голубе мій! Коли-б же моя сила, я-б тебе над усім постановила... Я буду Бога прохать, щоб тобі роскоші, щоб тобі добре усе... Я люблю тебе рідненько!

Взяв його острах якийсь сумний: здавало ся йому, що сама смерть холодна коло його поруч; хотів бігти — не зміг ухитнутись із її ручок замлілих.

Щось вона ще говорила йому, та вже невиразно, нишком; очі заплющились, ручки опали...

Він кинув ся до віконця — одсунув, кинувсь до дверей — відчинив, дихнув важко-глибоко з грудей... Озирнувсь — вона лежить, тільки дише... Сів він да й просидів цілісіньку ніч біля неї прислухавшись, чи не дише, думаючи: ось-ось перестане...

На другий день Галї ще гірш і третій і четвертий; всї смерти її доглядають... Лежить вона, очі все заплющені, нічого не чує, не знає...

Ідуть дни, полегкости нема їй. Із Варкою що дня Павло бачив ся на швидку. В розмову вона не заходила.

Зійдуть ся. — Що? — поспитала вона.

— Так саме... Усе гіршає — одкаже.. Тай годї. Посидять, обіймуть ся, як на смерть, тай розійдуть ся.

— Отсе вже вона не переживе сієї ночи, — кажуть Павлови, — се вона сьогодні така перед смертю, се й сон її смертний.

Він подививсь — вона наче тихо спала.

Стемніло. Прибіг до Варки. Як він її обняв, вона вже догадала ся.

— Боже мій! Боже мій! — скрикнула, — коли-ж я одпочину? Коли муки тії перейдуть? Чи буде коли добро менї?

Дївчино! — промовив їй, — як воно нам само складаєть ся... Я гадав... я думав... на все піду, — аж ось менї дорога гладка...

. . . . . .

Уступає у хату Павло, — коли чує:

— Се ти, коханий?

Хотїв ступати далї — похитнувсь.

— Не говори до неї, — шепотять йому молодицї в уха, — стань так коло неї, постій...

Підвели його й поставили перед Галею. Вона як взріла — всьміхнула ся, дивилась на його поглядом своїм сьвітлим, тихим...

— Се буває перед смертю, полегкость така... — жебоніло поза плечима в Павла.

На ніч зостало ся молодиць дві. Галя незабавом знов спочила. Павло сїв на лаві.

Молодицї шепотали ся довгенько собі, а там і поснули. Він без сну сидїв усю ніч темну до білого сьвіту. На панщину не пішов, — „в мене жінка присмертна“, — одпрохав ся тим. Під обідню добу Галя прокинула ся, зараз покликала до себе Павла.

— Отсе вже й легш менї, легко зовсїм, голубе мій. Коли-б іще в силу вбратись...

Усьміхаєть ся до його, говорячи.

Поминув сей день, поминула ніч — молодицї дивують та радїють: одужає Галя. У хатї загомо-

ніли веселійш, не так уже по багату набігає одвідачів...

Павло, не пивши, не ївши, сном очі не осьвіживши, сидів, дожидав.

Вже три дні він Варки не бачив — не одходив од Галї...

А воно молоде, то швидко й виходило ся собі, оздоровіло; вже й у румянцях і весела — тїшить ся тим, що він усе тут, невідхідно... Молодички нахожі його звичайненько на оздоровлене Галине витають; чує він ізнову той голосочок веселенький у своїй хатї, та по кожній хвилинцї сам собі визнає, що вона живе... вона не вмирала... не вмре... Й уростав із того визнатя гнів його на Галю, понимав його думу, наче-б то вона винна у тому була, наче б то її воля вмирати, чи жити...

— Отсе вже я устану, менї вже зовсїм добре, — каже йому.

Він дивив ся мовчки на неї.

— З мене вже впрям ледащичка стала, а роботи такого є!...

Він до неї приступив та взяв її за плечі обома руками міцно.

Ой, пусти, пусти! — промовила — як же бо ти кріпко!... В мене й у голові закрутило ся!

Він із якоюсь лихою втїхою дививсь, що така ще вона вутленька, хиленька...

— Ой, який-же бо ти дужий! Коли-б іще трохи дужче — задушив би мене на віки!

— Удушив би, кажеш?

— А то-ж!

Він споглянув ще на неї — вийшов, по дворі ходити став, думаючи, сумуючи, озираючись, наче-б то якого собі здобичу стеріг.

Гукнула його Галя обідати.

— Чого се ти так задумав ся? Об чім усе мислиш?

— А все думаю, хто кого посїдає — сильний безсилого, чи безсилий того?

— А вже-ж сильний безсилого!

— Чи правда-ж сьому? Кажуть, як маєш у руцї що драгленьке, то пустити мусиш...

— А схочеш, то й не пустиш. Хочеш — понївечиш і встережеш, як встерегти.

— Добре кажеш, Галю! Правду кажеш!

Засьміяв ся, а там знову задумав ся. Вже смеркало на дворі — вечір хмарний наближав ся. Здалека грім вигрімляв закотом, вітер гнав бурею.

— Друже мій, чого усе думаєш?... Скажи менї! — знов Галя озвала ся до його.

— Що дужійш од усього на сьвітї?

— А нема над кохаппє — промовила, горнучись до нього.

— Добре кажеш, Галю! Правду кажеш! — так їй знов одказує і знов засьміяв ся.

Щось грукнуло так по хатї, що аж шибки забрязчали. Галя вжахнулась.

— Що се такеє? Хто се так стукає?... Господи! Наче хату обворушило!

Здрігнув ся й Павло. Одсунув віконце — у тьмі щось мріло, кидаючись, бігаючи, наче що з землї хапало — збирало.

— Се так щось, — каже Галї, — може ворітьми вітер.

— Нї, нї! Піди та подивись, друже мій, що се таке...

— А бачу-ж, що нїчого нема!

— Отсе, як налякала ся я!

— Відчинила двері — вітер як дмухне, — аж засвистів; вона випустила двері з рук.

— Куди ти? — спитав Павло. — Не ходи!

— Я хотіла до відничка у сіни, води унести у хату.

— Я сам тобі унесу, — не ходи!

— Вийшов у сіни з кухликом, кинув ся до дверей сінешних, розчинив, виглядає, а йому просто два камінї, один по другому, летять. Один камінь поуз голову дзизнув, а один у праве плече дав, — він аж застогнав од болю.

— Варко! Варко! — кличе стиха. Нїхто не обізвавсь, побігло щось улицею.

— Він уніс води Галї і бере шапку.

— Куди се ти, Павле? — пита Галя.

— Треба менї!

— І пішов хутко.

Зостала ся Галя сама. Сїла вона шити. Шила та думала собі при тихому смутку. Відчиняла із часу до часу віконце — вдивляла ся, прислухала — нїчого не видко, нїчого не чуть, крім вітру бушуючого...

. . . . . .

Наздогнав Павло дївчину коло двору вже панського.

— Варко! Тривай, зажди! — ледви промовляє вже: дух у бізї однявсь.

Схопив її обіруч.

— А що? — вигукнула дївчина, — одужала? На що-ж ти дурив мене, заводив?... Чому не прийшов до мене, не сказав менї? Я днї й ночі спожидала, я гинула — пропадала, а ти коло неї упадав там!... Чому-ж не говориш до мене? Промов, заговори!

— Видужала — одкаже їй.

— Се я знаю!... А скажи, що робити менї, скажи та навчи! Ти мене з розуму звів: тепер навчи, як бути менї — а сама не знаю!... Я собі смерти хочу!..

— Підожди, дївчино, — надумаємо.

— Думати? Се ти думатимеш, коли в мене серце тлїє! Я вже думала днями й ночами... Чи знаєш ти, що я переплакала? Менї було жалко її... Було менї страшно... Я сумувала сумом об їй... От і виплакала, що одужала втїха моя!

— Були й мої днї, були й мої ночі! — промовив Павло.

Вона як впала коло його.

— Павле, коханий мій! — говорить, — чи знаєш ти, як я побачила вас у двох, як я побачила, що вона до тебе всьміхала ся, — я-б тодї обох вас вбила, як би примогла! Я тут поспитати бою ся, дожидаю; тебе нема, — я прибігла під віконце, чи не дознаю ся? Думала, що вже труна й óхрести; жаль менї, острах менї... Коли-ж бачу — у купі!... Я тебе хотїла забити на смерть... Отсе-ж я тепер біля тебе, коханий, та здаєть ся менї, що я біля свого ворога першого... Я колись тебе зненавижу... Смерти забажаю тобі... Забий ти її, — нехай вмре! Я за що гину? Я щаслива буду з тобою, — забий її!...

IV.

Пізно вернув ся Павло до дому. Галя його дожидала, — сидїла, шила.

— Як же ти спізнив ся! — промовляє до його. — Я вже думала, думала — дожидала...

Усе-ж той таки голосочок ласкавенький і тії віченьки любиві, тихі... Його серце мстиво якось стрепехнуло ся у грудях, як до ворога лихого.

— На що мене дожидати було? — зговорив гнївно, — чом же не спала?

— І не дрімало ся менї — отсе шила. Та як же менї було тебе не зїждати? Чи заходив куди? — спитала; не сказав; попросила вечеряти, — не схотїв.

Ходив по хатї, наче чого шукав. Далї сїв у столу. Білий сидїв, а очі горіли. Дививсь на Галю пильно.

— Чого так у мене вдивляєш ся, серце? — спитала його любенько.

Він устав, немов острахнувсь, щоб вона до його не зближила ся.

— Що шиєш? — каже.

— А се тобі сорочка.

— Добре, поший її хутче.

— О, я вже поспішу ся — поскорю ся! одказала.

Він усе по хатї знов ходить-ходить.

— А що се ти усе ходиш?

— Болить у мене голова.

— Ох, наше лишечко! Може, я тобі води холодної подам?...

— На що? Само минеть ся: переболить тай годї. Аже-ж ти кажеш, що усе зле минаєть ся, усяке лихо, — казала, чи нї?

— А як же не казала? — казала.

— І все ще добра сподїваєш ся й доси?

— Сподїваю ся, мій голубе!

— А як іще погіршає? Пострівай лишень... Я не хочу сподїванок тих чути; а ти менї одказуй, я питаю тебе, — як усе гірш буде?

— Що тобі, моє кохання? Чого се питаєш так мене?

— Ти мені одмовляй... Як буде гірше?

— Терпітиму, — каже, дивлячись на його обличчє збіліле, хмуре, із жалем та з неспокоєм.

— Терпітимеш? — вимовив гірко. — Ти скажи: — тобі, мабуть, здаєть ся солодко терпіти? Легко? На голову здорово, чи що?

— Тяженько терпіти, та я з тобою забуваю, що воно важко... Й не чую того, — єй-же Богу мойому!

— Дякувать тобі! — гукнув, — дякувать!

— Що тобі, Павле? — спитала вона, жалуючи його голоском своїм тихим.

— Нічого, ший собі, ший! А тобі не бажало ся ніколи кращої долї, житя веселїйшого, Галю?

— А я, мій друже, я ніколи не мислила, не гадала об тому. Яке-ж менї иньше житє, яка друга доля, як не з тобою, не при тобі? Се й найлюбійша!

— То й не жадаєш собі нічого у сьвітї? Маєш добра усякого до-схочу? Нічого собі не жадаєш?

— Коли-б ти спокійнїйший та веселїйший став — того я жадаю, коханий!

— Лучче ти менї смерти попроси, — її вивіщуй, жалїбнице моя!

— Борони, Мати Божа, сохрани! — крикнула журливо, — що се ти ізговорив?

А вмирати чи воно не гарно? Тобі десь не хочеть ся помирати?

— Не хочу вмирати! — одмовила.

— Чому не хочеш?

— Як се ти питаєш, Павле? Тебе покинути? І сьвіт красний і я молода!... Та як тебе покинути... Як недужа лежала я, та об сьому подумала — Господи сьвіте! Як жалко стало! Я не хочу тебе кидати, — я не хочу вмирати!

— А як умреш?

— Я вже здужаю, я молода... Я Бога проситиму, щоб у сьвіті жити з тобою.

— Спасибі! Спасибі! — глухо промовив, сам усе по хаті ходячи, усе чогось шукаючи, по всіх кутках заглядаючи.

— Чого ти шукаєш? — пита Галя.

— Нічого. Ший мою сорочку, — поспішай ся!

— Та шию-ж... Чого се так тобі треба сорочки тієї?

— Обнови заманулось...

Вона озирнулась на його з усьміхом, та як глянула — впустила і шитво з рук, — такий він стояв у неї за плечима, як з того сьвіту.

— Що тобі? — схопила ся, скричала.

— Що мені? Нічого! — одказав, придержавши її рукою міцною. — Голова болить... Ший!

— Вже, мабуть, пізно дуже.

— Ні, ще не пізно.

А сам дивить ся їй в обличчє, у вічі... Які-ж тихі, які любячі!

Почала знов Галя шити. Павло на ході узяв сокиру, що з під лави насталюваннєм блищала. Знов зайшов од покутя перед Галині очі, знов на її дивить ся пильно; — вона підняла од шитва головоньку, глянула любо, всьміхнула ся. Він увесь затрепетавсь. Став ходити, носячи сокиру, ховаючи.

— Ший, ший! — промовля Галї.

— А я-ж шию, коханий!

Зайшов він од полу та з-за плечей як ударив її по голівці сокирою, ручкою, — тільки блисканула сокира, улучивши їй у головоньку, а вона й не скричала, тільки зітхнула тихо й скотила ся з лавки, як сиділа, з тими шитками у ручках збілілих.

Павло її зняв і поклав на лаві і сів сам біля тіла. Ніч ішла; хмари розривали ся — зорі блищали... Сьвітло у хаті сьвітило ся, — він сидів біля тіла, дививсь у личко — білїло й мертвіло; схилив ся до серця, прислухав — не чуло ся, брав за праву, брав за ліву ручку — вона лежала мертва та холодна. Тоді він пішов, — замкнув хату за собою. Ніч після дощу сьвіжа була й тепла. Увійшов він у сад панський; ходив по саду, озираючи ся, виглядаючи... Нікого не було. Роздумав ся, що дуже пізно, вже дівчина не вийде, що вона його й не дожида; тоді він, як звик до річки братись, так і тепер побрав ся з панського саду на річку. Він знав, куди Варка прати ходила, туди він саме прийшов і сів над водою, на березї, на камені. Сидів довго. Білий туман качав ся над річкою, річка сивіла, а з-за гори, з-за дубків молоденьких, зоряна стяга рожева зоряла ся. Він уставав, прислухавсь, дивив ся по сторонах усїх, та все одно думав: „Коли-ж вона прийде? Коли вона буде?“ Діждавсь — прийшла. Він кинувсь до неї, за руки схопив: — „Тепер будеш моя на віки!“

З острахом великим вона од його одсахнулась...

— Чуєш? Моя будеш!

— А жінка? — спитала, — самій страшно стало їй.

— Я забив жінку!

Вона скричала, вона похитнулась.

— Я тебе послухав: я її забив. Я й сам давно вже на те загадував — от же й счинило ся... Тепер ти моя будеш: ніхто не розлучить, ніхто не стоїть на перешкоді. Треба її ховати швидче. Сядьмо, поговоримо. Нікого нема...

Сіла вона коло його на камені.

Він до неї говорив, як чоловік при добрім змислї, розсудливо, при тямі й памяти.

Дивилась вона на його, слухала, та як листочок тонесенький трусила ся. Стала вона плакати — він жалувать, вмовлять. Вона сліз своїх не впиняла-розливала ся: хотіла, щоб він не вгавав умовою, щоб її розважив, стишив.

— Ох, у голові мені мішаєть ся! — промовляла. — Я вже не можу..

Є такі люде, що невиносливі їм лихії муки, справне горе; поступають вони на все у сьвіті, щоб тому лиху свойому запобігти і як уже нічим, то й смерть їм лучча, ніж біда... Такі легкодухи, що в радощах та розкошах не має над їх, а в притузї вони як трава полягають. Така була й Варка: довела вже до краю, та сама не встояла дівчина.

— Говори, говори! Розважай мене! — просить його.

І розважив, розговорив її Павло...

По тих усїх вжахах і плачу, дівчина утомила ся — нездужала мов. Серце в неї вже не колотило ся, не горіло й не щеміло: хилив її сон якийсь, якесь невпокійне дріманнє..

V.

Павло знов прийшов до хати, пильно на мертву подивив ся і сїв у столу. Було ще рано. Він то сидїв, то у віконце виглядав. Сонечко підбивалось у гору. На вулиці чорна свита виявилась, одна й друга: замихтїли плахти, намітки, потупали дїти: припало сьвято у той день — йшли люде до церкви.

Тодї устав Павло й собі, вбрав ся у нову кирею, червоним поясом підперезавсь, надїв чорну шапку високу, ще оглянув мерлу, подумав тай пішов у комору. Приніс він із комори нову скриньку ковану залїзом, постановив коло тієї лавки, де лежало Галине тїло і відчинив. У скринї були плахти, намітки, очіпки — усе жіноче вбраннє. Він де що вибрав — покидав на лавцї, а потім зняв мертву з лавки, зложив долї, головою на скриню нахилив, встромив їй у руку синю запаску. Подивив ся, чи добре, чи гаразд усе — і вийшов.

Побравсь до церкви. остояв службу. От люде вироїли ся з церкви; ідуть, гудуть, иньші до його обзивають ся, питають, чого він такий смутний.

— Жінка в мене нездужає тяжко, — одказує усїм Павло.

А тут уже зараз молодицї — одна почула, усї приступили: — „Знов нездужа? Знов лежить?“

Жалкуваннє та розпитуваннє од їх... Цїла купа проводить Павла до хати. А Павло, ішовши, одвіт держав на усї питання, слухав, які ради йому радили.

Одчиняє він хату, уступив, молодиці за ним всипали, а вона лежить... Порух великий счинив ся, плач ізняли, крик Узяли Галю, поклали на лавці, наливали водою, далї на руках, — сказали: мертва. А по улиці бігли діти, жінки ішли, поспішали ся чоловіки; двері хатнї настїж стояли: одходило й приходило до хати миру — хто хотїв. Молодиці небожчицю убирали. Павло сидїв на полу; поплїч сидїла коло його стара бабуся, розважала Павла, сама зітхаючи; з другого боку сидїв чоловік, мовчки округи поглядаючи. Хата усе виповняла ся людьми, що надходили.

Дивили ся усї на покійницю. Лежала вона, — сказав би, спала, коли-б не така біла смертно; дивили ся на ту смужку чорну уподовж височка. Перші молодиці розказували, як увійшли вони з Павлом і показували скриньку, на яку вбила ся. Павло слухав. До його тулились із мовою, заходили з питаннєм. Иньші його, Павла, жалкували, що зостав ся самотний, от як сирота.. Що вже не нажити йому другої такої дружини... Иньші вмовляли не журить ся: не вернеш!

Павло усїм одвітував звичайно, розмовляв до ладу, добре.

Впоражав ся з людьми за домовину; сьвічечки з молодицями ставляв над умершою, засьвічував, ходив прохать дяка — псалтирю вичитувать; він сам копав яму глибоку і сам на плечах труну ніс. Приходили люде до його — вітав; розмова йшла — озивав ся; темна ніч наступала — на спочивок ішов, червоніло на сьвітаннє — уставав. Він як під землею ішов, аби на сьвіт вибратись, так в його одна думка була тодї: Галю поховати. Отже й поховали Галю і чорну над нею могилу висипали.

VI.

Вечір зимовий, зоряний. По небу кілька білих хмарок снїгових набучавіло; носить ся снїг — то запорошить, то перейде, то знов запорошить і знов перейде. Тихо усюди й біло й морозно. Оддалеки блимає огник на селї з двох оболонок — то в одній хатї сьвітить ся на досьвітках.

Коло панського саду Павло давненько дожидає. Озираючись жахливо вибігла його дївчина.

— Я на сю недїлю старостів слатиму, Варко! — промовля Павло первим словом.

— Зажди, зажди пори! Люде судитимуть: не свого часу. Нехай забудуть ся... Нехай забудемо ся й ми трохи!

— А ти забуваєш?

— Я не хочу нагадувати... Я розважаю ся, яко мога...

— Нї, Варко! Я ждати не буду, не хочу... У недїлю старости від мене будуть...

— Зажди! — просить, — погадай... Зажди ще трохи...

— Що-ж? Докіль ти думатимеш? Доки розважатимеш ся? Треба тобі знати, що в мене розваги нема і забутя нема.

— Та годї бо вже, годї! Нехай так буде, як буде, як сам ти знаєш.

Замовкли, стоять. Він у мислях сутрумих, вона в боязких.

— Павле! Ти свою хату не поваруєш ся спродати? Ми собі нову купимо, — каже дївчина.

— Добре! — подає одказ Павло.

— Ти попитай людей нишком, — може хто з селян спродує свою, — чуєш? Розпитаєш ся?

— Добре! — одмовляє тим таки словом ізнову...

Поміж другими хатами у селї стояла собі хатка престаренька, похиленька, та жив там у їй веселий, бравий чоловік Лукаш Каролець із жінкою.

Жили вони собі у согласцї і нічим не журились: нї вбожеством своїм, нї так бідою, що люде самі собі часом зібють, або із боку прийде. Він поневіряв усяке лихо словом веселим, вона — розсудливим. Нема хлїба — бувало того не помалу, — то Лукаш й каже:

— А що, жінко, нема хлїба?

— Нема, чоловіче!

— А в тебе нема копієчки про смерть?

— Нема й про смерть?

— Є, то розійдеть ся, а нема, то обійдеть ся!

— А вже-ж, як нема, де взяти? То нема — обійдеть ся.

— Хіба зажуримось?...

— А що по журінню? Не що воно порадить! Не лад і журить ся!

— Хіба людей попросимо?

— Убогі не мають самі, а заможні скривлять ся. Не впала і людей прохать.

— Так води напиймось!

— Се можна — спити водички! То й напиймо ся собі на здоровячко!

Так вони й жили собі, своєї біди не спотворюючи. Та такі-ж то обоє румяні та повновиді, коли-б бачили! Завсїди в їх для кожного слово привітне, жваве, погляд веселий. Він ходив старо-

стою по весіллях у добрих людей, а вона свашкою запрошала ся.

Увійшов Павло у їх хату — Лукаш сидів на печі, точив веретено, а жінка коло вікна шила. Жваво та весело розмова у їх ішла.

— Милости просимо, садовіть ся! — витає Лукашиха Павла.

— Вашої милости просимо! — крикнув Лукаш із печі, — яка доля добра до нас занесла? Сідайте-ж! От як бачите, — в нас любо та мило: й бити нікого і взяти нічого!

Павло сів.

— Я до вас, дядьку, — каже Лукашеві; — я до вас діло маю.

— Вже я довіжую ся, прочуваю, добродію мій! Якесь хороше та веселе діло маємо?

— Хочу оженитись: прошу вас за старосту, коли ваша ласка.

— Добре, братіку, добре! Кого-ж свататими-мемо?

— Варку Линівну.

— Отсе, дружбо! Де-ж вона така? Я не знаю, хоч таки добре у цікавого вдав ся.

— З панського двору...

— Егей, се заїжжа, пташка залітна!

— Я її знаю, — озвала ся Лукашиха, — їй хоч би за гетьмана, то не страшно.

— Чи я її коли бачив, не пізнаю яка, — бо вони із двору усе юрмою ходять: от хоч і на вечерниці — ціла юрма прискочить.

Вона од усіх найкраща. Та отже була вона на весілї у Совлука, — висока дівчина, чорнява, у коралях.

— Го-го! Тепер уже я знаю, яка краля! Коли-ж се ви зізнали ся, брате, що ніхто й не зміркував із добрих людей?

— Вона, славлють, заможна, — каже Лукашиха.

— Вбоїть ся за небагатим бути, небога, чи що? Ті багатирі усього лякають ся, побіденні душі, ей-же Богу!

— Чому-ж не піти, коли вподобала, — каже Лукашиха.

— А ось він, мабуть, зна, чи вподобала, — одказав Лукаш, моргаючи на Павла, — наше діло — із Богом та і з доброю долею поберемось у хорошу годину...

Засватав Павло Варку, пани не боронили, весіллє одбуло ся.

Вповало ся Павлови, що зітхне він легш у сем'ї. Прагнув він, треба йому було конче когось при собі мати, душу жваву, голос живий чути.

VII.

Як уже одгуло весіллє, зостали ся молоді самі у хаті...

— Жінко! — каже Павло — люба моя, кохана! Подивись на мене! Розмов ся зо мною!

Бере її за руки, обіймає. Ніколи ще й разу вона його не бачила, щоб він був такий щасливий та веселий. А вона була й смутна, й неспокійна.

— Павле, — каже до його, — тобі не страшно нічого?

— Не нагадуй про страхи: поминули ся вони. Я тебе кохаю, тепер мені житє із тобою.

— Я бою ся, Павле! Як же бою ся, що люде дізнають ся! Так мені й бачить ся, й чуєть ся, що найдуть купою у хату, покличуть нас голосами...

— Не дізнають ся люде, — байдуже мені за люде!

— Добре тобі! Я схну од думок та гадок із того часу ще... Боже, мій Боже! Що-ж, як довідають ся!? Яка ганьба! Який суд!

— Я не бою ся!

— Зашлють нас...

— Я не бою ся!

Вона тоді заплакала слізьми.

— Ти, мабуть, нічого у сьвіті не боїш ся, — промовила до його докірливо.

— Я своєї душі, сам себе бою ся! — одказав їй на те тихо, повагом, що аж їй самій страх у серце вкинув ся, наче до неї який дух, мара несьвітня озиваєть ся...

— А чого-ж ти сам себе боїш ся? — поспитала його вся переполошена.

— Мені усе йде голос, що вже він до віку не озветь ся, а я його чую — моя душа холоне...

— Господи! — покрикнула затрусивши ся, — вона приходить до тебе! Вона до мене прийде!...

— Ні, не приходить вона...

— А ти-ж голос чув...

— Годі, годі! Усе вже те оддаліло-проминуло, — забувай та кохай мене...

Вона й рада, — рада розважитись, раднійша забути...

Поки із ним, при йому, то й нічого, — очи сьвіт бачать, зостанеть ся сама — боязка та лихо

їй. Вийде між люде — здаєть ся, що на неї дивлять ся усї пильно, що про неї говорять усї, — і стоїть вона наче от людина у чужій одежі багатій, посоромно хапаній, сама бідна й ганїбна; що от оступлять її осудливі, немилостиві й правії душі і нікуди їй вже бігти буде... І поспішала ся вона од людей геть до дому, до своєї хати. І в дома їй радощів не було; не було й тихого спокою. — Часом в їй було жаданнє незмірне покинути і дім той і Павла, — усе, що доти вона знала й бачила. — „Куди-ж я піду? Де-ж я подїну ся? — думала тодї, — хто мене розважить? Хто изглянеть ся на мене? Всюди буде менї ще гірше... Піду до дому“... — тай пішла до дому.

Продав Павло свою вбогу хатину; купила молода жінка хату нову, хорошу, на другім розї села. В їх і город великий і садок добрий, а поза садком лани буявіють широкополі, степ без краю, зелені та мякі луки понад річкою, темні луги з дібровами: вільно й любо дихнути, вільно й любо глянути!

Молоді живуть за стїнкою. Анї їх у людей, анї в їх людей не видно. На веснї, що всї тодї й бідні й багаті піклують ся, роблять, — коло їх двора анї гласу, анї гомону. Садок пороста травою високою день-одо дня: нї стежечки, нї доріжечки; город глушіє, буряном понїмаєть ся земля родюча. Не дбає нї на що молода господиня. Одна скопана грядочка в городї, тай покинута; лежить і заступ кинутий. Сумно чорніє город між зеленими вербами; налетять горобцї тай сварливо цьвірчучи у гору шугнуть із пустого городу. Тільки що соняшники некохані, непрохані ростуть собі, уганяють одно перед другим вище та вище, та будяки, колючки стремлять на просторі, та глуха крапива купчить ся... Що не йде мимо їх

двору господиня, свойому господарству добра, то стане, погляне тай головою похитає, а йдуть дві — у двох подивлять ся та посудять... Одмовляла ся Варка недугою, ніби усе не здужає вона і бачивши, як зблїдла вона, як змарніла, можна було віри поняти, а віри чогось не няли їй. Не диво завести чоловіка десятьох, а у весь мир трудно. Бува там у громадї, якесь знате потайне, що прочуває непевну правду до разу. Бо-зна звідки, бозна від кого першого, а візьметь ся й обійде скрізь; так і се: не знать, звідки і ким, пронесло ся, що в Павла у хатї не добре... — „Люде говорять“, — кожне примовляло, — „од людей на миру чули“. — І люде стали собі сторонити ся їх, стали цурати ся.

Чи помічав Павло, чи нї, — не казав того, й нїчого не казав...

Варка побивала ся й жалкувала ся перед ним, — він тодї умовляв її, як завсїди і розважав; доводив їй розсудливо усяку річ, заспокоював. А сам сивів він, сивів прикро і все у думі, як у хмарі, ходив.

— Чого се ти усе думаєш? Коли вже ти перестанеш того думу? — дорікає його Варка.

Він і словом не озветь ся, а наче од сну прокинеть ся.

— Отсе! — покрикне вона в гнїву в досадї, із плачем, — отсе, житє менї, лихо менї! Ти мою голову занапастив, а тепер словом не хочеш озвати ся до мене! Не такий ти був, як присягав ся любити, як морочив мене, поки й сьвіт завязав менї білий.

Він і стрепенеть ся од того слова її і мов очутїє, заговорить до неї, жалувати стане, кохати тодї...

Пани під той час з'їхали у гостину, кудись на чужу сторону, до якихсь там своїх родичів: у дворі стало вільнійше і двораки себе розважаючи, що вечора танці завели та гуляння. Усі молодиці та дівчата були там знайомі Варці, все подруги давні, з однієї сторони: вони ще її не цурали ся, — стали зазивати її на свої музики, стала Варка ходити у двір...

Так, у дворі, між челядю, їй наче дихало ся легше: вона прислухала ся до жартів веселих, до того гомону, до танців придивляла ся й сама у танець ішла іноді, — і забувало ся часом їй усе-усе, що душу давило і сьміяла ся вона з иньшими і мову знаходила... Все на спокій, на спочивок йшло по музиках; схаменувши ся, бігла й вона до дому, обмираючи, свою тугу проклинаючи, що попустивши їй зітхнути ся, міцнійш іще, мабуть, вхопляло ся за серце...

І на здив було усякій душі оглядати, як на усю садибу їх, на усе житовя, пала пустиня: і на ту хату нову, не білену давно, не прибрану, на той город не скопаний, не обсіяний; той садок не прикоханий, що усього-б тут у три щити на тихе та на любе житє, а чоловік сам занедбав, одцурав ся всього!... Причинені ворота, тай увесь день так стоять; раз одкинуть ся — стоятимуть і ніч настїж. Коло клуні пашня потрушена; з пів снопка чи збито, чи не збито, а забуто й покинуто... Коли що й робить ся, то видно, що не для свого спожитя, не для себе, а так, по звичаю, — аби робити. Раннім ранком виходить із того двору чоловік на роботу панщинну; іде він, поспішаєть ся; виходить за ним і молодиця. Між люде він наче не бачить нікого й не чує, а сам не озира-

єть ся; вона ж у тривозї сумній, вона стереже ухом кожнїсеньке словечко, перехоплює оком усякий погляд, сама на лицї мінючись. От уже вечір. До дому повертають у двійзї, мовчущі, як земля, не забувши смутку, забувши речі... Увійшли у свою хату — вона боржій до вбирання, в краще передягаєть ся, - він тихо десь сяде. Вона убралась, біжить із господи собі у розщебані двері — і він вийде, дивить ся навкруги, не бачучи нічого, — не зна сам, по що увійшов у хату; не зна, чого вийшов.

Чи посяде на призьбі — і знов задумав ся. Чорні його брови, а голова вже, як сніг, біла; мужнє й поважне обличче, обличче мощі й сили, а щось таке полягло на обличчю тому, що походить він бодай не на дитину хирну... Се як вода сильна, що колись кручі, береги виривала, роблячи, а се вже у землю увійшла, усхла; без розливу і без плюскоти вже точить ся ледви ще видная, та вже не чутна...

І сидить він собі так на призьбі, часу не мірючи, — коли сидить годину, коли і ніч-ніцьку. Й не счуєть ся, не схаменеть ся сам; обудить його, як що перепурхне, або шелесне, чи який гомін оддалеки, чи голос, — увійде до хати, й наче забув, чого уступив — дивить ся і знов сїдає де і почина знов думати та думати. А Варка у дворі що вечора: той вже двір за втїху їй став єдину; там її порада, там її одпочивок увесь; чи добре, чи не добре се було — вона того не питала ся, вона й разу об тім не подумала, не помислила. Що вона там чула, що бачила — усе вона залюбки приймала; вона собі не жадала нї слова звичайного, анї доброго навіть: їй тільки у жадобу було людські голоси чути, щоб глушили

мислї її лихі і таке, що за колишнїх часів живим би її вразом вразило, тепер таке її тїшило і сьміяла ся вона на одвіт... Їй не зачувалось, що вона йде усе нижче, та нижче; а хоч коли й шаснула їй по душі така думка, — вона на неї рукою на віки махнула, легш їй було у безодню углебати неуважно, ніж на кручі висїти обмираючи...

VIII.

Перейшло місяців зо два таких, що вона більш у дворі прожила, як дома. Повернулись пани на державу, — і усї музики ті й танцї як вода умила. Варка все таки ще ходила туди із вечора, та вже там не так її приняли: усї стояли за дїлом своїм, хто насторошений своїм клопотом, хто втомлений до осоруги на сьвіт цїлий, — зі своєї досади; стали чудувати ся з неї не помалу: чого-б то отак притягнутись їй у двір? Чого їй такечки занадитись? Чого сидїти отакеньки руки склавши, не мавши нї дїла собі, анї розваги? Чого се вона із дому лихом утїкає?

Що Варцї на таке слово одмовляти було? Пішла вона на господу. Одпровожали її хто сьміхом, хто кивом, суговорою, а хто дивом щирим у дві оцї...

Важко-ж їй було той вечір перший дома, без людей, без гомону людського понивати. Сум тяжкий їй серце аж трощив; хотїла вона робити була — не взялась: усе постиле, й руки трусять ся. Павло сидів собі мовчки, тихо; пильно вона на його зирнула й пита:

— Павле! Чого се ти сидиш, як заворожений? Ти не втомив ся?...

— Ні, я не втомив ся, — одказав їй.

— Чи ти здужаєш?

— Здужаю.

— Павле! — скричала несамовито у трівозї — може люде дізнались?... Ти не боїш ся?

— Не бою ся.

Вона у куток закуталась, очі заплющила — болем їй голова боліла, у стук серце стукало. Не довго-ж засиділась — знов схопила ся до Павла.

— Кажи менї слово... Слухай бо... Ти не здужаєш?... Не здужаєш, — боїш ся?

— Не здужаю... бою ся, — одказав так же само без уваги, як перше.

Вона побивала ся перед ним, вона ридала, — він дивив ся, як дивлють ся на те, на що нема вже ради; вона йому дорікала, вона його кляла-проклинала, — він чув, мабуть і розумів, до серця-ж те все не доходило йому. Слухав її уважно і дивив ся на неї пильно; а чув наче і бачив щось иньше душею...

До сьвіту плач її по хатї, до сьвіту каяннє і допріки, — тодї вже вона сном знемогла ся, а йому все сну не було: він сиців так і перед сьвітом, як із вечора, — поки аж день забілїв — на панщину пішов.

IX.

Страшне житє почало ся Варцї: нікуди на сторони одбавитись і нічим лиха втушить; і він,

що на його сподівала ся, що уповала, — він став тихий та плохий, як сирітська дитина не поратована. Даром вона картала його, дорікала, сварила ся, даром насьміхалась йому тим: він слухав і одмовляв, наче-б так про кого говорило ся, невістного, невідомого, що все однаковісінько йому, чи так, чи може інак...

— На що-ж ти вбив її, на що, коли так гинеш за нею? — погукнула на його Варка.

Він увесь затрусив ся і слїзами вмив ся. Плакав дуже, плакав сильне, як дївча мододеньке. Варка ізлякалась слїз тих більш усього на сьвітї, — в неї серце упало, гнїв розпав ся увесь, острах душу поняв Не счуваючи сама, що робить, кинулась до дверей, защіпнула двері, кинула ся сльози йому втирати, вговоряє — благає не плакати...

Він усе плакав, не вгавав довго, до втоми...

Варка вже ходила, як чоловік той, що всї шляхи, всї дороги загубив, що вже нікуди йти, да й сам не шукає — годї.

Инколи нападав її якийсь гнїв немошний, що розшибала ся вона та плакала ся не обрадливо собі...

Павло-ж усе становивсь пліхший. Їй було важко на його й подивитись, — бігла від його на другий кінець хати. Все те їй забуло ся, як колись вона його кохала, як сподївала ся собі милого щастя від його, — тепер уже він їй перед очима — як усього її лиха не погамованого зачіпка.

— Іди бо, йди геть, — гукне на його, — іди собі з очей!

Він зараз одходить собі у куток — сідає.

— Чого такий сидиш? Ой я нещаслива! Чого ти мені лихо моє нагадуєш?

— Я не нагадую нічого, — промовив він.

— Та не словами нагадуєш, іще гірше — сам-собою.

— Я не нагадую, ні, не нагадую, — одказує тихо.

— Чого такий? — причепила ся одного ранку. — Люде вже й так кивають... Чи ти вже мене узявсь пароком занапастити, людям на суд подати?

Він береть ся за шапку. Схопила його за рукав, — не пускає з хати.

— Пусти, — просить ся, — вже мені на панщину йти.

— Ти скажи, скажи, за що ти мене занапастити хочеш? Який ти між челядь ідеш? Там усього приглядають, усе примічають...

Йому наче яка порада свинула сьвітом — стрепенув ся він:

— А чи не порадять мені люде? — прорік.

— Як? У чому? Що таке замислив ти? — гукала-питала.

Він міцно стенув ся з її рук, зірвав ся, побіг улицею; вона була за ним кинула ся, та заздріла, що виходять иньші люде із хат — кинулась знов назад, до свого двору, у хату, забила ся у куток, як дитина з переляку і дослухалась ізвідти: як гуде улиця, що буде?

А люде йшли на панщину; усе більш та більш їх збиралось, збивалось у купі, — і чоловіків і молодиць, парубків і дівчат, — чули ся

молоді жарти веселі, оханнє голосне між молодицями і річі поважні в чоловічій купі.

Павло надбігає.

— Люде! Люде! Громадо! — гукнув іще оддалік.

Усі його обступили, усі дожидають, — тихо стало, як у темнім лісї.

— Я забив свою жінку! — промовляє Павло до кожного, — я свою жінку забив!

— Ой, лихо! Ой, біда! — покрикнули жіночі голоси. Чоловіки й парубки присунули до Павла ближче.

На той гомін явили ся діди сиві — громада уся зібрала са незабаром. Улиця у продовж людьми заступила ся. Молодиць і дівчат одтиснули далї — там вони тужили і вжахали ся, пручались цікаві, щоб ближче, — їх знов одтискали далї. Громада стала на улиці, на серединї. Павло перед нею.

— Як то було й по якому? — став Павла питати дід сивий, дивлячись йому в вічі своїм оком соколовим.

Непевним голосом став Павло на питання розказувати. Громада слухала. З жіночої купи викрикувала раз-у-раз то до Бога, то до людей. Спершу думали, що згублена Варка, її оплакали; хоч і невлюбима вона була, так нелюбє забуло ся — лиха доля тільки на той час вважила ся; а як учули правди — Господи, який рух та крик, та плач ізняв ся! А коло самого Павла усе мовчки стояло, не поводячи й бровою.

Став він плакати дуже.

По його визнатю, подумавши, стала громада радитись — що робити?

Павлу звязали руки, послали повідача до двору панського; послали людей до Павлової хати Варку забрать. Знайшли її у хаті, у кутку, стали брати — вона одбивала ся, мов орлиця дика, не хотіла іти, поки сили своєї, — тоді вже посланці взяли її та попід руки привели, наділи залізо на неї. Посадили її ув одну хату, Павла у другу. Він усе плакав, — де вже тії у його й сльози брали ся! Хто до його заглядав у двері, хто промовляв до його, він до того руки простягав, наче поради прохав. Що питали, на все одмовляв з покорою.

Вона-ж очей не піднимаючи сиділа, слова не одказуючи на питання, — сиділа як камяна; а то разом стрепне залізом, залізо забрязчить на їй, — і рвонеть ся, як навіжена, тай знов обмертвіє, наче замре на смертну годину.

Тим часом повідачі управителю розповідали. Не няв віри управитель, — сам на село пішов; бачив Павла і чув од його сам усе. Казав убійника стерегти; сам тоді до пана, — оповідав панови.

Клопіт счинив ся такий, що Господи! Усяко розважували, міркували ся, дивували. Ніхто у той день на панщину й не брав ся, а тягнулись до двору панського — що буде.

Дворак верхи кудись скочив і повернув ся незабаром, а за ним у тропі лікар прибіг, — жив тут не далеко у пана одного він порочно. Управитель його стрів на рундуці, підвів до покоїв.

Через малу годину вийшов знов лікар той з управителем тай на село пішли. Люде за ними купами вироювали ся, — дарма тоді гукав упра-

витедь, щоб на панщину йшли: ніхто не слухав, усї таки за ними ринули.

От привів управитель лїкаря того до Павла, і став лїкар Павла спитувати: лїт йому скільки? Чи добре йому спить ся? Чи не находять на його страхи?

— Менї, — каже, — лїт двайцять і вісїм. Сну не маю.

— А страхи, страхи находять на тебе?

— На що таке мене питаєте! — промовив йому Павло, плачучи.

А люде не потовплять ся — аж у дверях слухають, дивлять ся...

— А що, Мирон Іванович? — говорить тодї голосно управитель.

— Не повно ума, не при тямі, — одказує йому той.

— Ге! Чуєте ви усї? — гукає управитель на людей.

Ропчучий гомін загучав; скрики почули ся.

— Тихо! — гукне знов управитель, — слово до громади!

Стало тихо.

— Сей Павло ума рішив ся, от сам на себе і зводить лихо, — чуєте?

— Чуємо кривду!... Неправда! Неправда! Шкода морочити! — одгукнули йому.

— Що? Говорю, — не при тямі він; бо хто такий дурний буде, щоб сам на себе визнавав таке?

— Ти розумний чоловік! — вирвав ся з купи чийсь молодий голос, як у дзвін.

Управитель став дибки, — тільки не міг пізнати того, хто до його озвав ся, похвалив.

— Отже треба його глядіти, поки що, а я панови іду обвістити причину. Ходім-те, Мирон Іванович!

Мирон Іванович до дверей, тай назад. Люде стіною перед ним стояли. Управитель, поглядаючи скоса, усе бачив, тай каже:

— А ну-ж бо! Одступіть ся, чи ви добрі, чи цікаві люде...

— Не одступимось! Нехай пан лікар по правді говорить. Нехай правда буде! — загуло звідусіль.

— А що се ви пану лікарю віри не ймете? А що се ви, суперечити схотіли? А як суд наїде, то кому лихо буде — чи пану лікарю, чи вам? Вам би радіти, що так виходить ручко, а ви кракаєте, як ворони. А справника хочете? Усі будете повиновачені до одного!

— Не вбоїмось того! Нехай таки буде правда! — покрикували люде.

А пан лікар стриб вікном, та як той заїць улицею, тільки підскакує. Добре бігав!

Парубки були за ним кинули ся, так він схопивши у руки по каменюці, став на відборону. Парубки собі стали, а він знов як припустив бігти — і утік.

Обступили тоді ближче управителя.

А чого се ви на мене налазите, — говорить він, — я не буду втікати, не бійтесь. Чого сьвітите на мене очима? Може ви мене забити хочете? Бридка мені смерть, — ну, та все колись умирати треба; я-ж до того хорію усе на боки, — кажуть, що недовго ряст топтатиму й так:

коли допадає вам, загубіть мою душу. Я погину один, а ви за мене усї; а діточкам моїм пан щось приділить за мою смерть...

— Іди, іди, до смерти ще не готуй ся, — загомоніли розступаючись люде.

— Слухайте-ж моєї ради — покиньте того Павла навіженого: нехай йому всячина! Нехай він буде в нас скажений, — се безпечнїйше; а то усїх засудять... Погинемо, як гуси...

А Павло, не слухаючи, тільки сльозами вмивав ся.

Так і порішили, щоб його божевільним пославити, бо з судом, мовляли, як заведеш ся, то й правих засудять.

Управитель велїв Павла до хати одвести і наймав, хто схоче, з села за сторожу при йому стати і плату давав добру, — тільки що нїхто не схотїв. Довго управитель і сварив ся і умовляв людей, — вони далї й слухати його не стали, пішли геть.

X.

Варку тож зараз випустили. Як побачила вона, що вже на волю її пускають, — бігти кинула ся куди очи спали, — на силу її зловили: став їй управитель розказувать, — вона наче не розбирала, не розуміла, усе рвала ся бігти від його, а як уже утямила гаразд, що її не закують, що її не винять, то — Господи сьвіте! — що їй тодї поробило ся! Руками обхопила тин коло хати, цїлує та плаче та кричить, Бога хвалить, людям дякує, усїм до ніг упадає.

Казали її завезти десь у иньше, в далеке, село. „Добре! Добре! — промовляла — везіть! їдьмо! Добре!“ Хапала ся їхати так! Їй кажуть забрати своє збіже, а вона: — „Добре! добре! як же!“ — а нічого не забрала, та тільки усе порозкидала. Не вважала, що всї люде коло неї понурі й осудливі. Не спомянула про Павла й разу тай не казала иньшого слова, як: — „Добре! добре! колиж повезете?“ — Як уже віз під хатою став, скрикнула радісно, кинула ся швидко у віз той... Поїхала...

Люде вийшли дивити ся, як її селом везли, — звісно уже, які цікаві вони й на добре й на лихе, й на миле й на страшне. Діти манесенькі кричали їй у слїд: „Бувай здорова!“ поки не пригорнули їх матері, спиняючи; вона-ж їхала, у велику хустку завернувши ся, кивала головою, бистренько, невважливо як ті, що дуже куди поспішають ся; дивила ся — дивила ся вперед себе...

А Павло сам зостав ся. Він уже з Варкою не бачив ся й не прощав ся. Як почув, що вже поїхала, тільки голову підвів тай знов схилив — слова не промовив.

Як схотїли, кажу, так і спорядили. Він сидїв у своїй хатї за божевільного. Десь вишукали — наняли парубка за їм ходити — нїби то, що жалко бідного чоловіка. Здаєть ся, опасували ся, щоб не заподіяв собі смерти, бо дуже він уже тужив; так тужив, так тужив! А тихий до всїх, покірний!

Парубок не довго прожив при йому, покинув. „Се, — казав, — се нещасливий зовсїм чоловік: він мене на віки вже засмутив; піду —

розважу ся!“ — І пішов бідувати, добру плату занедбавши.

По часї, зобачивши, що Павло „смирний“, дали йому волю ходити, куди схоче, по селї; далї управитель його покликав робити в свойому городї, — на панщину його не брали, — то він став робити знов. Робить із ранку до ночі, без одпочинку, без перестанку робить-робить, сумуючи тяжко. Сам нї до кого не обзивав ся, немов не сьмів, а як коли до його хто обізветь ся, то такий він вдячний, радий такий!

Сам на самотї нїколи не хотїв зоставати ся, а все туди рветь ся, де люде; хоч із далека стане, дивить ся як ходять, прислухає як гомонять... Нещасливий чоловік частенько було приходить, як хто до його добрий, тай просить ся: — „Нехай я у вас заночую!“ — Пускають його заночувати добрі люде — тїшить ся. Було дїтей до себе прикликає, пташок приманює — тїшить ся, як до його біжать, як линуть...

Одного разу Павло робив у дворі у управителя і управительська дочка маленька грала ся з утятком, жалуючи та пестячи, поки аж утятко не вдушило ся. Тодї вона побивати ся та оплакувати дзвінким голосочком. Павло зближив ся та як побачив — втїкати, втїкати... Стріли його люде, спинили, — білий, зрошений сльозами ревними, трусить ся ввесь..

Опісля, як було побачить тую дївчину, білїє, тїкає геть.

Жив він так роки, поки його туга не звалила — злїг умирати. Як тужив він! Як він плакав! Усе просив: — „Живі люде! Ходїть на мої гробки! Будьте милостиві, ходїть на мою могилку! Гомонїть, як я лежатиму!“

Тяжко й сумно вмирав, плачучи.

Перечуло ся в нас об Варці, що жива й хороша, що забула лихо, забула страхи усї свої, що красуєть ся на вечерницях, що збираєть ся заміж...

Ледащиця.

I.

Пані наша була не перволїток, тай не яка стара; а з себе була висока, огрядна, говірки скорої, гучної. Вбирала ся шпетненько — шнурочок до шнурочка, гапличок до гапличка. Ходить, було, як намальована.

І в кімнатах було у нас гарно: вичищено, вилощено, покрашено — і кріслечко і столичок, усе як слїд, по панськи. Було пані камяних цяцьок понаставляє, чарочок, мисочок із зеленого, з червоного скла. Був у неї й собака з міді кований і зайчик черепяний, мережені ушка. Все те нї до чого, а в купі воно блищить і на очі навертаєть ся і рябіє — аж бє. А найдорожча штука — висів у неї на стїнї пан мальований, — чорнявий, як жук, а хмурий, як ніч, з золотими перснями на руцї, — її батько покійний, князь вельможний. Хто, було, не прийде до панії з гостей, кожному пані оповістить: — „Се мій татонько покійничок!

Знала вона, як із ним поводитись, як заговорити, як глянути, зітхнути. Прийде який небудь бідолах, то вона йому гучно говорить: — „Се мій батько — князь!“ — Другому, пихатому, багачеві, зітхаючи: — „Ото, як мій батенько живий був, — ось із його мальованнє — не знала я біди!“ — А третьому, щирому й молодому хлопяті: — „Що, — каже, — те сьвітове — і вельможність і багатство? От був мій пан-отець — князь, великого чину дійшов“...

От же то сяк, то так, а кожному розкаже, що вона князька дочка. А про те не згадувала, як жуковатий князь прогайнував усю батьківщину, зоставив їй тільки будинок невеличкий у місті з садочком і двором, бо то була її материзна — того вже не зміг прогайнувати.

Чотирі кімнаточки було кругленьких у тім будинкові, створчаті вікна, рундучок із піддашєм. За будинком садочок густий, старий вже. Зелений двір травою високою поріс; од воріт дві стежечки по йому бігло узеньких: до будинку одна, друга до хати. Серед двору гілляста яблуня стояла.

Половину будинку пані оддавала якимсь паничам під найми; ще й столувала їх, — з того й жила небога. А чоловік її десь далеко служив; ми його й не бачили. Тай панії було байдуже.

Паничі скучати їй не давали: що дня, що вечора з нею бавились, то в карти грали, то пісеньок співали...

Не гадки нашій панії по такому житю!...

II.

Мене їй подаровано. Я родом із Глущихи; була колись Іванківських панів... Жила я в батька-матері. — Боже мій милий! Тепер спогадаю, як то жилось тоді мені! Оженив ся наш пан і взяли мене на вслугу до молодої панії. А вона, ся вже моя пані, у пригоді якось їй ставала. Гостює, було, місяць, або й більш, догоджає їй. От, як стала вона жалкуватись: — „Що мені робити? Нема слуги! Чи не дасьте ви мені яку з ваших?“

— Чому ні? Беріть собі, котру схочете. — То вона і взяла мене і завезла з собою од роду мого, од родини. Без мене і батько й мати померли; без мене рід увесь перевів ся. Зосталась я сама одна у сьвіті.

Жила я у панії років з пять. Спершу я сама була у неї, а далі, як уже столовників завело ся багато, пані взяла свою кріпосну молодицю з дочкою. Доти пані їх держала у якихсь приятелів своїх, бо в неї, окром сього двору, не було ні садиби, ані кроку землі своєї: усе спродане, — тільки отсю молодицю з дочкою до вслуги їй придано. Князь то так, пан-отець її вельможний, похазяйнував. Далеко десь були вони завдаті і довго пані виважала, поки зважилась їх до себе забрать. А вони ще якось були з вільного роду, козаки, чи що, якось то ними князь той жуковатий неправдою завладав: то й опасувалась небога держати їх у місті, щоб не збаламутились за вільність проти неї, зайшовши у ради, в совіти з городянами.

Молодиця звала ся Чайчиха Горпина, дочка — Настя. Не великомовна була та Чайчиха, не привітна: якась хмара повила її на віки. Чи пані сварить ся, чи бє (бо хоч пані й не зла була, а все часом попобє), чи там спідницю дарує, або хустку, — Чайчиха прийме усе мовчки й одійде. Роботяща, покірна людина, здаєть ся, з неї, поки не глянеш на ті брови здвигнуті, чорні, на ті очі ямкуваті, огнем блискотючі.

Якось було мені смутненько. От я й плачу собі, сидючи на лавці. Звісно, чоловік і в щасті, то часом смуток обіймає, — не то, що нам. Воно кажуть: привикнеш!... Ні!... Втомиш ся терплючи, то й здаєть ся тобі, що все тобі байдуже, — та разом прокинеть ся лихо. Часом одно слово... А що ви думаєте? Часом бійку забудеш у годину, а якесь там слово гіркеє вразить тебе до самого серця, — місяці, роки памятатитеш.

Сумно мені було і перемовити щире слово жадало ся. А Чайчиха коло печі пораєть ся. — „Горпино! — кажу, — ось я журю ся, я плачу, а ви все однакові. Так вам, мабуть, Бог дав!... Певно, що й ви лихо знаєте?“

Вона скинула на мене чорними очима, немов питала, яка в мене думка, тай одказала:

— Чому ні?

— Господи! - кажу знов, — як я колись молодого віку жила в батька, в матері!...

— А я, — каже, — вік ізвікувала, усе тягаючись по чужих дворах.

Тай змовкли ми.

— Ви сиротою зостали ся змалку, Горпино? — знов питаю.

— Ні, мене взято з сем'ї маленькою. Батька й матір ледве зазнаю. І вони чи познали-б, у послі мене побачивши!... Та не бачили — вмерли.

— А чоловік ваш, небіжчик, звідки був родом?

— З того села, де я жила з панами, з Горійовки. Дворак був.

— І довгенько ви жили з ним?

— Пів року.

— Господи! І не нажили ся! Що-ж то йому за лихо стало ся?

— Спянчивсь і вмер.

По сім слові, вийшла з хати і вже ніколи я до тієї речі з нею не верталась.

III.

Було над вечір одробимось, пані куди в гостину піде, — сидимо коло воріт. То з тим перемовимо, то з другим, — спитаємо, привитаємо, а Чайчиха мовчки сидить. Настя щебече з сусідчиною дівчиною. Жила проти нас міщаночка; сирітка була, Кривошиєнкова звала ся. Така славна дівчинка була! Очі в неї були ясні, коси довгі, великі, чорнорусі, а личко — як яблучко. Було, як не побачиш, весела собі, щебетлива і голосочок був у неї — наче струмочок прудко біжачий. Дуже вони з Настею любили ся: як сестри рідні — все було в купці. Діла не багато в Насті: що тоді вона тільки з дітей виходила; от собі й щебечуть щебетушечки. А Горпина все сама, все мовчить.

— Горпино! — кажу, — чому ви хоч із дочкою своєю не поговорите? Веселійш вам було-б...

— Яка ще з нею мова? Вона ще дурна, нехай перше розуму дійде.

— А на мене, — говорю, — то я-б і з малою дитиною розмовляла. Нехай менї спочує аби хто! Свої думки-гадки повимовляю, поплачу...

— А дитина, то пятому, десятому оповіщатиме, яке ваше горе... На те воно молоде в Бога!

— Що-ж, — кажу, — добрий чоловік пожалкує!

На те менї Чайчиха нїчого не відказала.

А дївчина була в неї хороша, як квітка. І така вона була якась палка, чующа... Вже було як зажурить ся чим, то аж занедужає; як же весела — що то за жарти, що в неї за піснї, за вигадки!... Шамка, легка, станом струнька, волосом чорнява, а що вже очи! Там були такі, що й без мови говорять. От иньше, то поплаче собі тихенько, зітхне, тай годї; а весело — всьміхнеть ся. Нї, воно було у горі, то сльози виплаче, у радощах — сьміх висьміє. Що спочує, то з самої душі, з самого серця, щирого киплячого... От і росла вона, виростала.

IV.

А Чайчиха, що далї, усе вона хмурнїйше — от мов хмара чорна. І замічати я стала, що вона почала кудись ходити. У вечері пізно якісь до неї люде приходять і довго вона з ними говорить. Я собі мовчу, в неї не питаю. Коли одного дня — бачу, іде у двір чи москаль, чи хто його зна, — з червоним коміром, такий пикатий, усатий і питає, чи дома панї? От я кажу: — дома. — А сама — зирк. Горпина стоїть на хатньому порозї, біла як хустка і проводить того москаля очима.

Я аж злякала ся. До неї: — „Що вам, Горпино?“ — Вона тільки менї рукою махнула.

Оддав той москаль бумагу якусь панії. Вона-ж як прочитала, розгнївалась, стрівожилась. Написала щось і дала тому москалеви. Він поніс. Незабаром прийшов якийсь пан-черевань і стали вони у двох із панією радитись. Панї так і сипле словами і хусточкою очі обітре і руками сплесне. Дала йому гроші. А він усе слухав, брови піднимаючи та по кріслечку нігтями стукаючи. Гроші взяв і сховавши в кишеню: — „Не бійтесь, каже, нічого не бійтесь!“ — Панї йому дякує, до воріт проводить і там дякує. Прихожу я тай розказую Горпинї.

— Що се таке?

А вона тільки зуби спинила, та простогнала ніби: — „Знала я, знала!“

Я нічого не розумію. А тут приходять якісь судовії два панки. Велїли Горпинї стати перед себе, а сами сїли. Один табаки понюхав, другий хусточкою обтер ся, тай питають:

— Ти, молодице, вільности шукаєш?

А вона: — Я.

— Попадеш ся у біду, дурна! Лучче служи своїй панії та роби.

Вона мовчить.

— Чуєш? Розумієш?.. Гляди-ж, шануй ся! Не зволь напасти на себе! Почуємо іще — негарно буде!

Тай пішли.

Хочу їй слово сказати... Та гляну на неї — не вимовлю. Сїла вона та голову на руку схилила. Не плаче, не тужить — як замерла!

І Настя тут стоїть; задумала і на лиці мінить ся.

V.

Господи, як же сварилась пані на Горпину! І на очі її не пускала тижнів ізо два.

А Настя мені якось і каже: — „Так от чого матуся така думна ходила!... Ось чим журилась! Ото-ж вона мені маленькій, було, розказує про наших батьків вільних, тай сама волї збажала! Веселїйша вона тодї була... — каже, а сама задумала ся, зажурила ся — не така, як тепер... Розказує, було, менї, прядучи, казки, як наші батьки вільними козаками по Днїпру жили і пісень гарних про ту старовину співала.

А я їй говорю: — То чого-ж се ти й собі, Настусю, усе думаєш?

— Та все менї, — каже, — давня воля снить ся. Чогось менї не впокійно: усе чогось дожидаю, сама не знаю чого... І думки мої мішають ся і сон мене не бере; а засну — все снить ся, що на волї!...

VI.

А Настя вже шіснайцятий рочок починає. Панї гаптувати її вчить, шити: розумна, жвава вона, швидко й навчилась — на свою голову: панї зрадїла, та чужу роботу почала брати. Було, кому треба, вона погодить ся: — „Маю тут сусїдку молодицю; вона гарно шиє“, — тай дасть Настї пошити. І добрі гроші вона брала і багато роботи їй давали. Настя сиди та ший. А воно таке молоде, юна ще така, а в неї ще серце од кожного слова кипить, у неї ще думки роять ся

веселі дівочі, ще-б молоденькій пороскошувати, по зелених садках тихими вечорами, красними зорями побігати, любих річей, проти місяця стоя, послухати. Ну, що-ж робить! Иньша, кажу, поплакала б, тай сумирилась. Настя не така вдала ся. Скільки вона сліз вилила, Боже мій, сьвіте мій! Станула, як віск. Ясні очі веселі стемніли і стала вона похмура, як її мати.

VII.

Якось пані пішла в гостину і нікого зі столовників дома не було. Ми з Чайчихою, упоравшись у хаті, пішли до Насті. А Настя шила у паніному покою. Увійшли, а дівчина, затулившись руками, ридає — ридає! Аж задихаєть ся.

— Що тобі, Насте? — питаю.

А Чайчиха тільки глянула на дочку, нічого не сказала й сіла.

— Що тобі?

Настя мені в вікно показує, на улицю киває.

— Що там, голубко?

— Там люде! — покрикнула. — Живуть, ходять собі, на божий сьвіт дивлять ся, а я оттут над чужою роботою пропадаю.

— О, пташко! — я вмовляти, — хіба в їх горя не має, в тих людей?

— То що горе! Я горя не бою ся!... Мені гірш: я не знаю ні горя, ні радощів; я мов камінь тут каменію.

Гляну на Горпину, а вона сидить, слухає, наче їй ся пісня відома, — і головою не поведе.

Зітхнула Настя важко, обтерла сльози дрібні, тай каже: — Сядьте ближченько, мамо! Погомоніть, тіточко, розговоріть мене.

Що тут мені їй говорити?

— Ти, Насте, не жури ся, не плач...

А вона не вважаючи, не слухаючи, як кинеть ся до матері, як ухопить її за руки:

— Мамо, мамо! Скажіть мені словечко, скажіть! Моя душа переболіла... Моє серце схне!

— А що тобі казатиму, дочко? — зговорила Чайчиха похмуро. — Поради нема!

Коли тут хтось — шам, шам!

— Пані, — кажу, — пані... А вона в двері.

VIII.

— От, — крикне пані, — який собор! Аби я з двора, то й не питай роботи!

Бере сорочку в Насті, дивить ся: — Та ти й не шила, мабуть, нічого, га?

— У мене голова болить, — одказує Настя понуро.

— А гав ловити, то в тебе й не болить тоді голова?... Ледащице, у матір удала ся! Може й тобі на волю заманулось? Ось я вам дам волю!...

А сама на порозі стоїть, не дає й нам із Чайчихою пройти.

— Я її годую, я зодягаю, я її на сьвіті держу, а воно, ледащо, мені робити не хоче!

— Може, собі роблю? — каже Настя, да так то вже гірко каже тії слова: — Може, собі заробила що?

— Ти менї сьмієш так одвітувати? Я ще тебе не вчила! — Тай стала її бити.

— Бийте, бийте, — покрикнула Настя, — тай за се кажіть дякувати!...

— Мовчи-ж! Мовчи! А то буде на ввесь вік тобі лиха!

— Нехай буде!

Гляну я — панї у гнїву, розгорілась. Гляну на дївчину — блїда, грізна, сама розпач гіркая! Гляну на Чайчиху — хмара хмарою!

Та на наше щастє столовники надійшли. Панї випхала тодї Настю за двері. — „От житє моє! — жалкуєть ся, — яке ледащо, да й те грубить менї. А за що? Що не школено по хазяйськи, не бито, як у иньших. О, мій татоньку! — зиркає на мальованого князя, а в самої очі такі зробились, як у його, в самої така морщина між бровами, — чи думав ти, чи гадав, що твоя доня — княжна мусить із тою негіддю поганитись, клопотатись!“

А столовники їй: — „Та годї вам клопотатись! Чи стоїть того ледащо, щоб ви себе турбували? Нумо вечеряти!“...

Житє наше, житє! Молодого віку робиш-робиш, а сам в убожестві, в ганибі, — і такеньки старість нахопить ся... По чім вас, молоді лїта, згадувати?...

IX.

І вже в нас у хатї нї мови, нї говірки. Чутно з покоїв, як там сьміють ся, жартують голосно.

Пані, було, на картах столовникам долю вгадує, або що розказує, іноді то співає, — і все про якогось друга милого співає: „Чому друг не любить, забуває, чому не буває“, — се-б то свого пана згадує, чи що...

А в нас тихо. У печі палає. Я в кутку, Настя у другому понура. Чайчиха коло печі, як мара, хибаєть ся, робить.

Убіжить, було, сусідочка-дівчина до Насті: — Настусю, іди бо до нас! Поговоримо... Чого така смутна? Коли вже тебе пані не пускає, то ти тим не журись; а ось, як годинонька вільна, то собі й погуляй, надоложи, що втеряла!

— Не надоложу, сестрице, не надоложу! — скаже гірко так, аж та весела щебетушечка голівку схилить, зітхне і змовкне.

Коли се так уже почало ся: як вечір, то й нема Насті. І так було не два, не три вечорі.

Одного вечора ми й спати полягали, її нема. У день її не бачили: робила при панії, а в вечері знов зникла.

Не лягла Чайчиха, сидить і дожидає дочки. І я собі не сплю: сумно мені такеньки, Мати Божа!

І от іде вона вже в ночі, вже зорі поперед нею мерхнуть. Іде вона, а мати стріча й питає: — Де була, дочко?

А голос у самої, як струна перебита...

— Не питай мене, моя мати! Не питай! — одкаже їй Настя. І задзвеніли слова її по хаті, як плач...

І почне Чайчиха: — Що се ти робиш, дочко? Що ти собі задумала? Чи не на мою голову безталанну?

А дочка лягла; лежить — німа, мов убита.

— Де ти була? Де ти була, дочко? — Ні просьби, ні грозьби не чує — німа.

X.

На другий день у вечері Чайчиха біля воріт зажидає. Вибігла дочка, вона її за руку:

— Куди йдеш? Вернись!

Завернула, привела до хати і цілісінький вечір просиділа Настя у кутку, руки схристивши, дивлючись у землю, слова не промовивши.

І вже так пішло ся: аби мати не догледіла — дочка втіче. Як уже не просили, як не благали — нічого не сказала. Ми й слідком за нею слідкували, — іде вона, оглядаєть ся; а загледівши, що її доганяють, побіжить, як полетить на крилах: не дожене і молоде, не то що підбита мати, або й я. Ані сліз, ані слів не чує, не вважає.

Як то сумно було в нас у хаті! Як то тихо, глухо!... По тижнях словця, було, не перемовимо любого. Я, було, й хочу озватись до матері або до дочки, — не зважу ся, хіба тільки подивлюсь на них.

Одного вечора сидимо ми з Чайчихою в хаті. Пані вже спать полягали, усе тихо. Насті нема. Довгенько сиділи ми. Тільки й чути, як вітер у садку зіллям колисає, та соловейко свище-щебече.

Коли з необачка Настин регіт почув ся. Аж ми іздрігнулись. Я злякалась... А Настя росчахнула двері з гуком, стала на порозі й сьміеть ся. В хаті каганець ледві-ледві сьвітив. Стоїть вона

така червона, очі горять; стоїть і сьміеть ся. Мати проти неї стала, дивить ся. І от Настя почала... Та так весело, що менї стало сумно — сумно...

— Матусенько моя? Мабуть ви мене дожидали? Ось дочка прийшла... Чого дивитесь, мамо! Хіба не пізнали? Се я... Менї весело...

Та ступила й захиталась... Боже мій! Сьвіте мій! Се-ж вона пяна!

Хитаючись, пройшла до столу й сїла.

— Ну, моя матїнко! Ізнайшла вже я чоловіка, що мене визволить... Напевно вам говорю, що визволить... Будемо вільні, станемо жити, на самих себе робити, будемо за його Богу молитись... Хоч він тепереньки й зневажає мене і од людей мене не криє, та нехай! Я йому, матїнко, дякую, я йому, матїнко, низесенько кланяюсь у самі ноги... Панї не має права жадного на нас. У неї землї, мовляв, не має... Ми-ж, моя матїнко, козачого роду... Як то нам застряти у неволї вічній... Нї, він нас визволить.. І її визволить (на мене вже). Весело менї, як то вже весело, мати моя рідна!... А засмучу ся — він грошей менї дасть... Я горілки куплю... І зорі ясні в голові в мене сьвітять...

І так то вона говорить і сьміеть ся, а Чайчиха тільки слухає, не зводячи з дочки очей похмурих...

Заснула Настя, на стіл схилившись... І каганець ізгас... Темна їх ніч покрила.

XI.

І з того часу, що вечір — вона було й пяна; а вирве в день годинку, то і в день упеть ся.

Постерегла й пані: гнївалась велико, соромила її й матір: — „Ти мати: чому не впиняєш?“...

Замикали Настю — вона, було, таки втече; чи дверима, чи вікнами, а втече. Лає пані, бє, а вона, було:

— Нехай, нехай! Упю ся — все забуду, весело буде!

Чого вже пані не робила! Було, як іще твереза Настя, то пані умисне її перед столовниками соромить:

— От дівка, от золото, от ледащиця!

А Настя яїби й не чує. Сьміють ся вони і вона ще всьміхнеть ся. Втомила ся вже й пані сердившись: — „Хоч у день же роби мені добре, ледащо! Нехай тобі всячина!“

Замикає, було, у день її, стереже; а в вечері тільки пустила, — вона й зникне до ночі.

XII.

Найшла ся в Насті дитинка... Таке то малесеньке, сухесеньке, слабеньке!

Як забачила його Настя: — „Дитино моя! Лихо моє!“ — Застогнала і затулившись руками, заплаче... А давно вже вона не плакала... Я бою ся, що Чайчиха, думаю, вже на дочку не дивить ся, то й дитину не привітить, та підношу до неї тихенько: — „Бог, — кажу, — дитинку вам дав!“

Вона взяла дитинку на руки, тай дивить ся пильно й журливо і понуро... Дивить ся, поки аж сльози в неї покотили ся.

— Горе, — каже, — горе, да горе!...

Я й собі кажу: — горе! — плачучи. Оттак ми нарождення привитали — сумом та плачем!

І росло-ж воно трудно та болезно: усе нездужає та квилить. А Настя стала більш іще пити. Як пяна, то було ще заговорить до мене і дитину попестить, пожалує. — „Дитино моя! Чому твій тато не прийде одвідати?... Шкода його дожидати: не прийде! Що йому? Він і не спитає ніколи... А ти мене, янголятко, не клени“. — Оттакі, було, слова промовляє, а сама до дитини всьміхаєть ся і ладки їх бє. Бє ладки — сумно було дивитись: дитина мов неживенька, а вона з нею граєть ся... Як же твереза, то з роду не підійде до дитини, не гляне — біжить геть. Ми вже ту безталанночку молочком напували.

Одного разу, як не пустили Насті два дні, чи що, Господи! Билась вона, кричала, наче її гарячим залізом пекли: — „Ой, пустіть мене, пустіть! Або з мене голову здійміть! Змилуйте ся! Мучите мене на що й про що? Я пяниця вічная... Помилуйте мене, пустіть! Упю ся я, своє лихо засиплю... А в тверезої — лихо обік мене сидить, лихо мені в вічі дивить ся!“

А пані все не велить пускати, та жалкуєть ся столовникам: — „Які сї люде пяниці? Мабуть вони вже иньшу істоту мають, не таку як у нас... Гляньте — молодесенька, а вже впиваєть ся! Ледащиця, тай годі!... Пхе! І дитя своє зовсім занедбала, — пропадає дитя“...

А вони вже їй на те: — „Страх! У сих людей ні сорому, ні совісти, ні душі, десь, не має!“

Да так і судять собі, смачненько вечеряючи, або так бавлючись.

XIII.

А дитинка тихо дійшла... Одного ранку прихожу я її попестити, нагодувати; вхожу - у хаті темно, бо на дворі похмарило, далеко грім одгрімує, вітерець заліг десь, тиша...

Вхожу, дивлюсь, а дитинка вже очицями поводить.

Я до неї кинулась, перехристила. Воно зітхнуло разочок і душечка її одлетіла... Ні Чайчиха, ані Насті не було дома. Я дитинку обмила, прибрала, стіл заслала і на столї її положила. Збігала — сьвічечку купила, засьвітила в головках, ручечки їй зложила...

Прийшла Горпина, перехристила, поцілувала холодну унучечку і довго стояла над нею, довго. Прийшла Настя весела й пяна. — „Що се таке? — каже. — Дочка моя вмерла? Дочко, дочко малая! Рученьки мої холоднісінькі! Личенько моє привяле!“ — Сама бере її за ручечки, цілує, у головку цілує. — „Яке-ж німе! Колись то квилило тихенько — тепер німе... Так отсе ти вмерло... Добре, донечко, добре! Єй-же Богу добре!“

А сама слїзми обливаєть ся, наче й горює, й радіє чогось разом.

Коли схопить ся хутенько: — „Горілки треба, горілки! Люде будуть, ховати доню прийдуть!... Чи прийдуть же? Що-ж? Все треба горілки... Побіжу!“

І побігла і до ночі не верталась. А ми тут розгорили труночку, прибрали, зіллєчком уквітчали. У ночі Настя вернулась. Знов дитину за ручечки брала, знов у головку цілувала. Коло труночки й

звалилась і заснула і все: — Добре, добре, єй-же Богу добре!“ — Все те слово промовляла.

А в ранці прокинулась, побачила труночку, — іздрігнулась, збіліла.

— Умерла! — промовила, наче вона того й не знала, забула... До дитини; а я її одвожу: — „Насте! Насте!“

— Пустіть! — грімнула, — нехай подивлюсь! Я ще не бачила її й доси, до самої смерти її... Дивилась — дивилась, якось тихшала все ніби сумиряла ся, тай вийшла з хати.

Ми й поховали дитинку, її не було; а потім, як уже прийшла — прийшла того вечора твереза і біла-біла, стомлена така прийшла, — нічого в нас не питала... Після сього ще гірш запила.

XIV.

Не день же й не два таке житє вело ся... Матінко; два роки! Коли Настя разом покинула пити, нікуди й кроку з двора не йде; а сама така трівожна: в лиці мінить ся, здрігаєть ся, трусить ся, — от наче-б вона собі смерти, чи... волї ждала! Питаю — мовчить. І так три дні. На третій день у вечері промовила слово: — „Обманив!“

— Насте, голубко, — кажу їй — що тобі таке? Скажи-ж менї, моя безталанна!

— Що менї зробити? Я піду до його, піду!... Або я його з сьвіта зведу, або сама зійду. Він мене впевнив, що в понеділок волю пришле... Піду, піду, хоч задушу його... Може, полегшає...

Вирвалась у мене з рук, тай побігла. Я за нею, сама старій кричу: — Лихо, горе буде!

А стара тільки головою кивнула, ніби й не ждала иньшого.

Біжу я та кричу: — Насте, Насте! Пожди мене! Я з тобою хочу йти... Я тобі поможу у всьому.

Не слухає, біжить. Мусіла я до дому вернутись.

Нема Настї до ночі; нема у ночі; не прийшла і в день. Посилала панї шукати. Шукали ми, не знайшли.

Коли так, на другий уже день, в обідню добу, йде вона і два москалї її проводять.

Кинулась я до них: — Голуби мої сизі! що ви з нею робитимете?

— От баба здуріла! Певно всї ви дурного роду! — каже менї сухенький, жовтенький москалик, розмахуючи бумагою. — От і ся, — на Настю показує — тут їй воля, тут би їй вибрикувати, а вона останнїй розум згубила.

— Яка воля? — питаю не розуміючи.

— А вже-ж вільна буде! От яка!... Вже порішили. Який панич гарний за неї просив!

А другий москаль: — Еге! За стару не попросять! Пропадай стара!

І жартують такеньки межи себе. А Настя йде біла як хустка, нї журлива, нї весела, — от мов з каменю.

Вибігла Чайчиха. Кажу їй — віри не йме і слухати не хоче. А панї перелякалась: то за тим знайомим шле, то за другим, плаче, ради просить, жалкуєть ся. А ми чекаємо — ждемо: чи смерть, чи воля бідолашним буде. Колотилось у нас такеньки аж тиждень. Зовсїм уже порішили, що ми

вільні, а все пані пускати нас не хотіла, — та мусіла вже.

От, як зібрали нас в останній раз, то обявили, що ми всі вільні, у руки бумагу дали, — вийшли ми за ворота панські, — як заридає тоді Чайчиха!... Ридає, ридає так, Господи! Та тільки приказує: — „Ой, сьвіте мій, сьвіте мій милий, сьвіте мій красний!“

Зійшли ся сусіди, товплють ся на улиці, оступили, поздоровляють нас, самі з нами плачуть, а нас умовляють. А Чайчиха їм на те: — „Сестриці! Брати! Родино! — так то вже величає їх! — Не боронїть — нехай поплачу! Я двайцять років не плакала!“

І так вона вимовила, що всі знов дрібними сльозами вмили ся.

Як я тоді на неї глянула, тоді я тільки й побачила, які в неї очі добрі, який усьміх ласкавий, — наче то не Чайчиха передо мною мовчуща, понура... А далї, як схаменулась вона, як глянула на дочку, охмурніла і осмутніла знов тяжко.

А Настя стоїть, на всїх, на все дивить ся, та шепче: — „Я вже сьогодні випила, — шумить менї в голові“...

А далї: — „Люде добрі! — простогнала, — чи я вільна, чи я тільки пяна?“...

XV.

Настина подруга давня, ота Кривошиєнківна, приняла нас до себе в хату. Зібралось ще скільки добрих сусїдочок туди до нас, та радимось. Тільки

Настя, як сіла в кутку, як схилила голову, — немов замерла так.

— Насте! — кличемо, — йди лишень до ради, порадимось.

— Голова болить! — одказала.

На другий день іще гірше вона занедужала; вже з того дня й не вставала. Танула вона, як сьвічечка. Нікого не пізнає, дивить ся страшно і все за голову себе хапає.

— Горить, горить! — каже.

На пятий день підвелась, хустки шукає, зриваєть ся ніби куди бігти.

— Насте, куди се?

— Горілки хочу!.. Піду! Піду!

Мати заплакала, — просить: — Доню моя, схаменись!

— Пустіть мене, пустіть!

— Куди-ж тебе пустити? Ти на ногах не встоїш... Ляж!

— То вбийте мене, вбийте! — крикне, ламлючи руки.

Положили її знов на ліжко Почала вона кидать ся, почала стогнати, кричати.

— Я вільна, вільна!... Ну, добре!... І вільна і пяниця і ледащо!... Де-ж мені прихилитись, де? Добрий хазяїн вижене. — Пяниця, ледащо — треба її з свого двору вигнати! — скаже й вижене, — і добре зробить!...

К ночі вже з сили зовсім вибила ся, — тільки стогнала стиха та просилась:

— Не женіть мене, не женіть, — нехай я хоч трохи одпочину! Матінко, яж ваша дитина, — не женіть!

Усе їй привиджуєть ся, що її женуть. І дитину свою згадувала.

Усо

— Сховайте, сховайте мою дитину, — шепче, — вона вже давно вмерла!

Так, о півночі, піднялась на ліжку...

— Зима люта! — вимовила, — куди ви мене женете?

І впала.

Се вже її останнє слово було...

Кармелюк.

(П.—А.—К.)

I.

Хто бував на Україні? Хто зна Україну? Хто бував і знає, той нехай згадає, а хто не бував і не знає, той нехай собі уявить, що там скрізь білі хати у вишневих садках і весною... весною там дуже гарно, як усі садочки зацвитуть і усі соловейки защебечуть. Скільки соловейків тоді щебече — і злічити, здаєть ся, не можна!... Одного разу, у дорозі, вилучило ся мені заночувати на селі, у маленькій такій хатці, у вишневім садочку. Приїхали ми пізно в вечері і зараз спати полягали. На селі хутенько, як сонечко закотилось, помовкли голоси і рух усякий позмер. Усе округи дуже тихо було; чутно тільки — шорошать листя під віконечком, та лелїнне води річкової коло млина, та десь недалечко хтось потихесеньку дитину люляв — і очі стуляли ся. І вже почало снить і марить, що бистра річка, що як минали — в очі лиснула, приливає усе

ближче, та ближче, що дерева ростуть й шелестять не під віконечком, а над самісіньким узголовечком і дитинка небачана колисана узяла на себе лик прудкого, змореного хлопчика, а та, що його колисала — лик молодої, ставної, задумшливої козачки, — коли під віконечком соловейко у вишнях свиснув, трохи оддалік — другий, третій і вже не знаю, скільки їх почало посвистувать, наче-б вони перегукувались. Перегукувались — перегукувались, та потім як усі разом у купі защебетали, усе поглушили: ні шороху листя, ні лелїння води, анї колисання — і ввесь сон одігнали, усю дрему й мару. Що зімкнеш очі, то щебетанє, здаєть ся, голоснїйш розкочуєть ся та істнїйш. Втома втомить усе гірш, сон усе хилить міцнїйш, та нї втома томяща, анї сон міцний не змогли сього щебетання. Лучче вже, думаю, устати та сїсти посидїти коло віконечка. Узеньку вуличку як зараз бачу поперед собою і біленькі хатки з темними віконечками, через низькії лїси вишенник у білих сяющих квітах. Непевне сьвітло місяця-молодика серпорогого, зорі меркающі і як зараз чую, як було сьвіжо, пахучо й тепло... А щебетаннє греміло й розкочувало ся до самого сьвіту — так таки і не дали соловейки спати до ранку божого.

Ось така то колись була деревня на Українї. Невеличка була: усього хаток із двайцять і не багаті люде жили там.

У однїй хатцї, що в край стояла, к полю, жила удова, а у вдовицї був син, дитина єдина і звали того сина Іван, а на прізвище — Кармель. Сьмільчака такого, такого красеня, такого розумницї, як сей хлопчик удав ся, пошукати по цїлім широкім і великім сьвітї, та ще у день, при ясно-

му сонцеві, та ще із сьвічою пламенистою. Найглибші річкові пороги й нурти перепливати, у самісінькі пущі лісові забиратись, на височенні дерева ізлїзати, у самі пропастні яри спускатись, — то йому було все одно, що вам або нам водиці іспити. Те-ж, кудою його послати, то знайде дорогу; за що візьметь ся, усьому кінець доведе. А вже як товариш попросить об чім, то він, здаєть ся, з під землї дістане, а не одмовить ся. А коли бідолаха який вбогий йому вклонить ся, то він, здаєть ся, головонькою своєю наложить, а вже вдовольнить. Голод, холод, усяку біду й напасть він готовий приняти для иньшого. Що більш виростав той хлопчик, то він кращав та луччав і отсе він ріс-ріс і виріс і як уступив він у вісімнайцятий рік, таким він зробив ся красенем невимовленим, невиписаним, що хто його у перше стрічав, то й стане перед ним і оніміє й потім ніколи вже не зміг забути його обличчя красного. А мати та з роду не примогла споглянути на його без усьміху й без поцїлунку. Жили вони сливе так само, як і усї люде на селї, — трохи заможнїйше від одних, трохи вбогше від других. Тільки разом скоїлось лихо, біда прийшла на молодого Кармеля: що день у Бога, що година у днї, Кармель усе смутнїйш та смутнїйш, а що за смуток такий, за ким і за чим — нїхто того не знає — анї мати, нї товариші, нї чужі люде. Перше між товариством його голос чутнїйш од усїх, сьміх дзвінкійш од усїх, а тепер сьміх його не розносить ся і голос його ледви почуєш, та його самого сливе що не видати стало, хіба випадком стрінеть ся та зійдеть ся з товариством блїдий та мовчущий.

Що, було, в вечері по роботї з товаришами походити, поговорити, то тепер він усе править

куди небудь од усїх заховатись, — до гаю, або у поле, чи у степ далеко сам утїкає.

Мати не прибере, що їй робити, як їй бути, зовсїм стара ізнулила ся. Вже як вона собі голову мутила й журила, чи не хоче він того, иньшого, пятого, десятого, сотого — усього, що тільки-б її сила та воля йому дати, — нї він нїчого не ждає! З боку дивували люде, що се таке з ним поробило ся. Почали люде обсуждати та розбирати, й пішла чутка така, що се з того часу йому стало ся, як почав він по чужих селах їздити та з чужими людьми знатись і думали, що, може, подружившись він із яким недобрим чоловіком тай смутить ся й мутить ся. Як тільки почула се його мати, зараз стала питати його: — Ти туди й туди їздиш, сину (а він їздив по сїльських ярмарках, по хуторах, по деревнях й містах із житом, із усяким зерном, овощом, із плодом, — своє власне, що було на спродаж спродавати і теж людське, часом наймавсь, возив і було йому найлюбше приятство оттакеньки денебудь поїхати), — яких ти там людей бачиш?"

— Яких же я людей бачу? — одказує Кармель, — багатих та вбогих...

— З якими ти людьми, сину, подругуєш? — пита мати.

— Мої друзї — вбогі бідолахи, — говорить Кармель, — от мої друзї!

Ну, мати вже зараз думає, що його хто небудь із багачів обідив, або скривдив і зараз випитує: — „Моє ти сердечко миле, хто-ж се тебе обідив, хто скривдив, — кажи менї!" — І вже обіймає його й до серця пригортає, — дожида тільки, щоб він їй поскаржившись, а вона тутеньки його й пожалує, й попестить і покохає. Та він

нічого не казав, — тільки подививсь на неї. Мати ще гірш трівожить ся та непокоїть ся і вже не знати, що думає й собі уявляє, як там обідили і скривдили їй сина і усе „кажи“ та „кажи“ вговоряє його та благає.

— Ні, — говорить Кармель, — мене не обіжали і не кривдили мене.

— Та чи так, мій голубчику, срібло моє, злото моє? Чи справді не обіжали?

— По правді не обіжали — говорить Кармель.

— То чому-ж ти такий в мене зробивсь? За чим сумуєш? Що бракує тобі?

Тоді й каже Кармель мамі: „Скрізь — каже — скрізь, де я не піду, де не поїду, скрізь бачу вбогих людей, бідаків роботящих. От що мою душу розриває, от що моє серце розшарпує!

Мати почала його вговоряти та тішити, як мога: — „Такеньки вже ведеть ся, бач, із родувіку, та такеньки, мабуть, судило ся, та нічого вже, здаєть ся, робити, — тішила і вговоряла, як уміла, а де слів не вистачало, то вона замість їх ніженнєм та пестіннєм наділяла. Тільки що Кармель нічим не втішаєть ся, нічим не успокоюєть ся.

Одного вечора — чудовий такий був вечір весняний, що сама веснянка на думку наверталась — одного вечора удова Кармелиха прилягла у своїй хатці й лежучи думала та гордувала, що го за біда така з її Івасем. Сонечко вже закотилось і зорі меркали у хатнє віконце, здалека заносили дівочі голоси — співали веснянку, ледви пахли квітки, що не зовсім ще розквітли, соловейки тільки ще своє щебетаннє налажували, — як по-

чула ся хода тиха, двері хатні розчинили ся й увійшов Кармель у хату, оглянувсь по хаті, не зобачив неньку й сів коло віконця. Може то від непевного сьвітла вечірнього здало ся удові, що він такий блїдий, — тільки здало ся їй, що він страх блїдий й вимучений і серце в неї такеньки стиснулось тїсно й такечки жалко їй стало своє дитя коханеє, що й голосу не найшло ся слова вимовити до його. Мовчки й нишком-тихенько вона лежала й на його дивила ся. А він дививсь у віконце, дививсь й заспівав... Ах, що то яка пісня була. Смутна та сумна, з певного та щирого серця виходила!...

Ой йдуть мої днї за днями,
Часи за часами,
А я щастя не зазнаю,
Горе менї з вами!

Нещасливим уродив ся,
Нещасливим згину, —
Мене мати породила
В нещасну годину.

І здаєть ся, молодому
Нїчого журить ся,
А прийдеть ся молодому
З туги утопить ся!

Болить моя головонька,
Оченьками мружу;
Сам не знаю, не відаю,
За чим же я тужу!

Вбогі люде, вбогі люде!
Скрізь вас, всюди бачу;

Як згадаю вашу муку,
Сам нераз заплачу.

Весно моя, весняночко.
Усім несеш дари,
Тільки мені безщасному
Жадної відради.

Скрізь дивлять ся тії очи,
Що звернуть від муки;
Скрізь, усюди потомлені
Простягають руки:

Із-за квіту пахучого,
Як сонце злотить ся,
З-за дерева веселого,
Як місяць яснить ся.

В день і ночі і в вечері
І всяку годину!...
Я-ж не маю порадоньки, —
Я од журби згину!

Проспівав він тай змовк і тоді ледви схаменула ся стара мати, й каже: — „Кармелю! Де, в кого ти навчив ся такої пісні?“

Кармель іздрігнувсь, почувши голос, — пізнав неньку й одказує їй: — „Сама ся пісня в мене склалась“. — І вже які він пісні складував і як їх співав, Господи, милий Боже! Чарівничі се були чисто пісні! Иньшому трапило ся підслухати, як він співав і де що переняти — тільки що не на веселі радощі сї пісні були складені — і хто їх переняв, хто почув, кожен голову схилить і задумаєть ся...

II.

Одного разу поїхав Кармель у чуже село, верст за двайцять неміряних, у млин. Рано — пораненько він виїхав і довго їхав усе полем. Ранок був ясний-найясний і теплий-найтеплий. Поле зеленїлось, як оксамит зелений, росиночки блискали, сонечко зіходило, жайворінки співали в високости; по нічнім дощичку порох ледві знімавсь над шляхом, сьвіжість така округи й широта й благодать, що не надихаєш ся... Він усе їхав та співав. То тихенько співав, про себе, то знов голосно, на усе поле пісня розносилась його. Тай сим ранком ясненьким, веселим ранком усе таки об тім самім співало ся у його сумній піснї, — усе прохало ся ради, спокою, вияви, усе, мабуть, тіж самі постаті вбогі й скривджені уявляли ся, як очима перебігав він квітущі поля округи. Вже великий гай йому на дорозї і шлях пішов тим гаєм. Величенні, посплїчні, міцні дуби стоять, не шумлять й не шелестять, а поміж ними проквітають калинові кущі, проквітає рожа гаєва, а при самій землї росте трава густо й усяке зїлє. Кармель їде гаєм і співає, коли бачить — недалечко від шляху молода дївчина зрива якесь зїлє й плаче гіркими слїзми. І у такій вона тузї була й у такому смутку, що ледві чи оглянула ся, почувши його пісню. А Кармель в один мент як її забачив, скочив із воза й опинив ся коло дївчини. — „Добридень!“ — каже їй.

— Добридень! — одказала дївчина, глянула на його смутними очима і зщухли сльози її: з роду-віку ще вона не бачила, не снила такого красеня, який стояв перед нею. І не чує вона, що він її питає: — „Чого ти, дївчино, плачеш?“ —

А він дожида її слова одвітного і глядячи на дівчину, очима-б випитав, як би приміг — і бачить він, що се вбога й гірка дівчина: її білі плечі просьвічують крізь плохеньку сорочку, спідниця на їй вицьвіла й уся у латках; на молодім личку нема румянцю; устоньки рожеві не мають звичаю всьміхатись, хороші очі впалі й смутні і сльози по щічках як зупинились, побачивши його, так краплями й дріжать. У руках дівчина держала зїлє зібране.

— Чого ти, дівчино, плачеш? — спитав знов Кармель і тоді дівчина дочула його питаннє, та хоч дочула, вона нічого не відказала, перестала дивитись на його, а утопила очі у гаєву гущу.

— Чия ти, дівчино? Де живеш? — пита Кармель.

— Я наймичка з Ланів, служу там у хазяїв, у Книшів — одказала йому дівчина.

— Лихі, мабуть, люде сї Книші? — каже Кармель.

Дівчина на сеє не одказала, почала зривати та збиратя зїлє.

Кармель теж, поруч із нею йдучи, зїлє зриває та дівчині подає, а дівчина бере, — і усе Кармель питає її про житє, та про битє. Та як став він говорити, яково важко у чужих людей жити, та яково сумно. Почала тоді дівчина знов сильне й гірко плакати. Так сльози й ллють ся, так й котють ся по личеньку біленькому. А Кармелю такеньки жаль дівчину, що хоч вмирати лягти!

— Не плач, не плач! — говорить він до неї.

— Як же не плакати мені? — одказала дівчина, — сами сльози ллють ся!

І довго лили ся сльози перед Кармелем, наче солодко їй було перед ним своє горе виплакати.

Потім дівчина каже: — Час менї до дому; хазяйка з зїлєм дожида!

Дві слїзки остатнї скотили ся, рожеві устонька всьміхнули ся любо та смутно, хороші очі глянули ясно та щиро.

А Кармель із нею прощати ся усе одно, що ніж гострий у серце. Просить він дївчину: — „Сїдай, дївчино, на мій віз, я підвезу тебе до Ланів: менї по дорозї! Зирк! А віз його далеченько — воли звернули на бік і пасуть ся. Кинувсь Кармель, вивів волів на шлях, посадив дївчину на віз, сам сїв коло неї й поїхали.

Їдуть, мовчать та думають; їдуть зеленим гаєм. Вони разом наче опинили ся у якімсь божім раї, в якімсь непевнім щастячку: на лицї живцем румянець зарумянїв, уста з легка розтулили ся, немов серце міцнїйш бєть ся. І здало ся їм, що доїхали вони до села хутенько, так, як би птах легкокрилий перепурхнув. Ось кінець гаю, видно у бік село Лани, велике, багате село, панський будинок із білого каменю стоїть, немов палац над усїм селом, на узгірячку, округи його квітники рябі, алєї темні... Пишний се був будинок і вкинув ся Кармелеви в вічі своєю пишнотою. Якась наче хмара темна повила його обличє гарне. Ясні очі дївочі дивили ся на Кармеля і у той самий черк і собі посмутили ся й тихий голос поспитав його: — „Чи ви знаєте сей будинок?“

У перше бачу, — одказав Кармель, — та багато і бачив уже таких скрізь.

Уїзжають вони у саме село Лани — проїхали три улицї й дївчина устала з возу, подякувала,

попрощала ся, пішла й зникла у заулочку, а Кармель далї поїхав.

Їхав Кармель далї, та все тільки оглядавсь на село Лани, жалїючи, що вже попрощавсь із дївчиною, та запевняючи себе, що знов із нею побачить ся хутко. І до млина він приїхав — дївчина в його з думки не йшла і почав він розпитувати мельника, що то за такі люде Книші й як вони живуть і який в їх звичай. А мельник той був чоловік дуже понурий, дуже довгоусий і дуже високий і балакати не любив, а ще гірш не любив розказувати і від його Кармель не довідавсь би з роду нічого, коли-б не було мельникової дочки. Мельникова дочка любила балакати, а ще лучче любила розказувати, а ще лучче, мабуть, любила вона розпитувати. Вона-ж то і почала було питанями, та від Кармеля не примогла жадного пуття доброго допитати ся. Як нарожденець нічого не відає й тільки повертає очі до сьвітла і ручиці простягає до сьвітла, так само Кармель не турав нї про що, тільки усе питав про своє. Вбачаючи теє, мельникова дочка покинула сама питати та почала оповідати. Маленька вона була й прудкенька, немов пташка, та жадна пташка, мабуть, не нащебече у годину такого, як вона нащебетала Кармелеви. Хутко довідавсь від неї Кармель, що Книш із Книшихою багатії люде, що в їх сїм пар волів, держуть вони дві корови і пшениця у їх сього року гарно зійшла і той рік теж усе поле в їх уродило; що дочка в їх заміж пішла, теж за багатого і носить золоті очіпки; що в старих Книшів наймичка служить, Маруся — сирота, що нема в неї анї родини, анї дружини і що мала плата Марусї і важка праця.

Може довгенько-б іще мельникова дочка щебетала, коли-б Кармель хоч времям словечечком

обізвав ся, — він сидів як німий перед нею і мельникова дочка знудила ся з тим безмовним гостем, мабуть, на кінцю, бо покинула балакати. узяла шитво своє й сіла одалік і заспівала. Пісня дзвінко співала ся, шитво хутенько шило ся й понурий мельник, стоячи у дверях у млині, дивлячись і слухаючи, подумав: — „нема в сьвіті нічого такого недбайливого, веселого, як ті дурні молоденькі дівчата. Те-ж іще не виявив сьвіт нічого такого хитливого: бач, очима раз-у-раз зиркає у воду — не може на себе надивить ся, хвастлива!“

Мельникова дочка справді частенько зазирала у воду, де відкидало ся її личенько смуглявеє та румянеє з блискучими оченятами, та, може, що вона й не одним своїм личеньком любувала, бо окрім його вода оддавала ввесь зелений покот узгіря, на котрім вона сиділа, старі дуби, котрим мельник ціни не складав, козака, що задумавсь, замисливсь і, здаєть ся, забув ввесь сьвіт і все у сьвіті, — так, може, не одним своїм личеньком любувала мельникова дочка, та мельник був, як уже казано, чоловік понурий — не можна його було нічим урезонити і з того часу, як він поховавши жінку, одшукав у неї сім дзеркальців, яких уже смирних і пісних жінок і дівчат він стрічав на віку, так не помогло ся: зостало ся таке в його переконаннє, що кожнісенька вдивляєть ся у сім аж дзеркальців, — і зостало ся те переконаннє немов гвоздем вбите. А мельникова дочка... Та, мельникова дочка, бувай здорова. Не будемо вже знати, як ти заспіваєш далї і що зробиш далї — мельник кличе Кармеля, — от складують муку на віз, йде розплата й Кармель їде до дому.

Їде Кармель до дому та все дума про дівчину, про наймичку. Мина село Лани вже так по-

тихеньку, наче-б недужого віз, а очі то як розбігають ся на всї боки! Та нїхто не показавсь на улицї — і аж до самого дому, до господи зітхав Кармель. Дївчина з ума не йде. Перебув день Кармель зі своїми думками — важко й солодко; перебув другий день — ще важче, ще солодше; перебув третїй день — зовсїм уже не сила. Голова болить і серденько кипить і тїло болить. Ще ледві переміг ся він до півдня, а там запріг тай поїхав у село Лани.

Він не знав, не бачив, як переїхав чистим полем, як проминув темним гаєм, тільки усе поганяв, бо поле, здавалось йому, розбігало ся усе ширше та далїй, гай усе розроставсь довший та непроглядний.

Приїхав таки у Лани. Приїхав. Тихий вечір, сонце низенько, на селї пусто, — ще люде з роботи не повернули ся, — тільки стрічали ся на улицї дїти, що бавились та грались, та наймички дві пішли по воду. — „Вийде й вона“, — подумав собі Кармель і повернув коня до ріки і став на березї дожидати. І вона уявила ся з відрами і вона прийшла — Кармель і охнути б тодї не зміг, такечки дух йому заняло. А дївчина, побачивши його, узялась рожевим румянцем, мов огнем і поломям. Нїкого не було над рікою, тільки вони сами двойко.

— Ти підеш за мене, дївчино кохана? — питає Кармель.

А вона йому одказала: — Я твоя.

Посїдали вони поруч над рікою, на зеленім низькім березї і просидїли вони там у купі аж до зірок ясненьких. І не чула того вечора Маруся наймичка, як хазяйка сварила ся на неї за гаяннє, як дорікала й докоряла і не доходило їй

а ніщо гіркеє до серденька, що трепехало ся з розкоші любої та нової. Як полягали усі спати, сиділа Маруся край віконця й дивила са на зорі лискучі, на небо прозоре. І їхав Кармель до дому помалу й теж дививсь на зорі лискучі, на небо прозоре. Такеньки дивлють ся у небо ті люде, що вони дуже кохають на землї.

Говорить Кармель до своєї неньки: — Хочу я, нене, одружити ся, хочу взяти за себе наймичку Марусю!

Мати почала його вговоряти й прохати: — Не жени ся ти, мій соколе, на тій Марусї! Не бери, мій сину наймичку,! Візьми ти краще багату жінку.

— Нене! Нене! — промовив Кармель, а сам так увесь і затрусивсь і затрепехавсь. — Чи-ж ти менї не рідная мати?...

Старенька злякала ся його обличчя й виду: — Ожени ся, любенький, ожени ся з нею! Коли вже вона тобі така мила, то й менї теж буде дорогою невісткою!

І оженивсь Кармель із наймичкою Марусею.

III.

Перший рік, одружившись, Кармель був зовсїм поправив ся: суму того не було й віди, жінка в його пишнїлась, як пишна рожа, й жили вони з нею, як риба з водою. Народила ся дочка в їх, усе у господї вело ся добре, й стара Кармелиха казала, дякуючи Господеви, що кращої вже долї нї дїткам, анї собі не жадає вона.

Коли отсе-ж знов засумував Кармель. Засумував тай засумував. Знов почав із хати втіка-

ти, блукати на самоті, знов почав блідніти і зітхати.

З чого те лихо повернуло ся? Звідки нагнало ся? Чи-ж не був він щасливий і коханий і на все довольний?

До чого-ж іще гнати? Чого жадати?

Отож власне, одного разу сиділи вони усі в купі в вечері, по роботі, тоді, знаєте, як уже усе стихне, сонечко вже запало за зелений гай і от нахватить ся перва зірочка; тоді, як чоловік потомлений денною потомою одпочиває й обіймають його думки та гадки і чує він істнійш свою кривду чи правду, вживав лучче своє щастє або безталаннє — тоді сиділи отсе вони усі в купі — і дивили ся такеньки наче-б справді не прибирали вже собі чого пожадати, навіть дитинка маленька нічого, здаєть ся, не жадала собі у забавку, бо сидячи тихесенько між ними, тільки всьміхало ся рожевими устоньками та блискотіло ясними вічеськами, — чого справді було ще жадати собі? Коли-ж разом якась думка замутила й засмутила Кармеля, наче злякала, наче сьвіт йому завязала. Ввесь він змінивсь, наче переродивсь і вийшов із хати, каже: — „Душно мені щось, піду трохи.“ — Мати стара потурбувала ся, чи не хворість яка викидаєть ся. Він її заспокоїв: — „Ні, ненько, я здужаю.“ — Вірна дружина очима любими питала ся його — він на одвіт пригорнув її міцненько.

Пізно він повернувсь до хати своєї — вже й місяць і зорі ссяли в небі — усе село поснуло, спала дочка його маленька, спала стара мати, не заснула тілько молода його дружина — вона стояла на хатньому порозі й дожидала й виглядала його, стріла й пригорнула ся, наче-б запитала ся:

чи не треба її житя або смерти, її напасти чи розкоші?

— Марусе кохана! — каже він, пригортаючи її, — Марусе кохана! Я не зношу людського лиха й вбожества! Я мушу тому запобігти! Я хочу поправити теє битє!

Тай став думати, думати та гадати, гадати та тужити.

Стара мати кидаєть ся тудою й сюдою, шукає ліків, із усіма радить ся та плаче, біжить отсе до лікарки, то знов поспішаєть ся до знахарки: „Син вяне! Син нудить ся!“ Зовсім старенька з сили вибила ся, з журби та з трівоги зовсім тям свій розгубила.

Молода дружина Кармелева не кличе знахарок анї лікарок, не радить ся нікого, не скаржить ся нікому, що в неї там на серці й на душі, потаює вона про себе, мовчить, нікому не каже. Тільки румянці зникли в неї з личенька, пісні її змовкли і очі хороші осмутніли.

Подумати-б людям, що в Кармеля з жінкою щось не гаразд, так ні-ж бо: глянути на їх, то й сліпі же зобачать, яке вірне, незмінне тут кохане, яка порада і приязнь добра. Господарство в їх теж у гаразді... І балакали люде добрі про Кармеля, що „зовсім він щасливий чоловік — чого-б то ще йому треба? Усім його Бог утішив, усім одарив — чого-б то ще справді ще треба? Зовсім він щасливий! Зі свого щастячка попсувавсь, вередує, да от себе дурить і людей дивить!“ Иньші то й в вічі Кармелеві дорікали тими словами. Кармель нічого не одказував — ходить він часом дні цілісенькі, не промовляючи ні до кого словечка, скорбіючи та сумуючи, а часом неспо-

діванно чувсь його голос, пісня немов поклик який...

Кажуть люде, щом щасливий, — я з того
[сьмію ся,
Бо не знають, як я часом сльозами залю ся.
Куди піду і попну ся, скрізь багач панує,
У розкошах превеликих днює і ночує.
Убогому, нещасному тяжкая робота,
А ще гіршая неправда, тяжкая скорбота!
. . . . . .
Молодосте — молодосте, єдиная сило!
. . . . . .
Літа-ж мої, літа мої, літа молоденькі,
Ой, коли-ж ви так даремні, будьте коротенькі.

І знайшли ся поміж людьми люде, що іздрігали ся на сей поклик і зупиняли ся, чигаючи наче доброго спасеного суду, несподіваного, жаданого визвоління. Може не один наймит гіркий, котрий, поганяючи чужу худобу та співаючи свою давню гірку пісню, — „що не має гірше так нікому, як бурлаці молодому“, — почувши Кармелеву пісню, вмовкнув і повернувсь до хазяйської хати задуманий і того вечора не чув лайки, не потурав ганьби, не вважав на хліб, йому відкраяний на вечерю; а на другий день робивсь немов хорий, немов до своєї роботи й служби незгожий, не приймав хазяйської страви і очі мав блискучі й ясні і наче молодів й зацьвітав цьвітом.

Може не один багач, почувши ту Кармелеву пісню, покидав співати теж свою недбалу та потішну і обертав свій погляд задивований у всї боки і йшов оглядати свої вжитки усї і смуткував, як той колишній цнотливий багач, що усї

його знають; може теж вишукавсь не один і такий багач, що важкі скарби віджалував із легкою душею.

Коли хутко разом зник Кармель із дому, з села. Нема його день, нема другий, третій, нема його цілий тиждень. Зник, як вода умила, нікому не кажучи нічого.

Стара мати сливе що стратила розум із горенька та з жаху, з ляку, — ходить, шука його, наче голку, по всіх кутках і закуточках: дружина сидить у хаті немов із хреста знята; малесенька дочка кличе: — „тату!“ — питає: — „де тато?“

— Марусе! Що маємо робити? Як маємо бути? Де його шукати маємо? — пита стара Кармелиха молодої невістки.

А невістка одказує: — Будемо його дожидати, мамо.

— Дожидати? Може його вже, Марусе й на сьвіті нема!

Маруся тоді говорить старій: — У ту ніч, як він пішов, я чула й питала його: що нам робити, серце? — а він казав мені: — не шукай мене, не питай про мене — дожидай мене, я сам прийду!

— Ну добре-ж, добре: будемо його дожидати! — промовляє стара Кармелиха. — Будемо його дожидати!

І такеньки вона зраділа, наче Кармель уже на шляху до дому: і в віконце виглянула і на хатній поріг вийшла, на всї боки подивила ся. Протеж проходють-минають дні за днями — усе вони дожидають Кармеля і все Кармеля не діждуть ся, усе нема Кармеля.

Отсе одного разу — було сьвято тоді й погода — сиділа стара Кармелиха коло своєї хати на призьбі дивила ся у поле на шлях, а невістка сиділа поруч із дочкою на руках і дочка щебетала: — Мамо, ти-ж теперки німа й глуха“ — і тягнула маму за намисто і прокладала дрібненькі пучечки мамі до уст і до вушок і все дратувала: — „Мамо, ти тепереньки стала німа й глуха! Німа й глуха!“

Молода Кармелиха часом всьміхала ся дочці, часом міцнійш пригортала дитину до себе. Підійшов до їх сусіда, привитавсь тай каже: — „А чи чули ви, що коло Чорного гаю розбої? Анї перейти тепереньки тудою, чутно, анї переїхати.“ — Стара Кармелиха була стрепенула ся, як сусід промовив: — „А чи ви чули“ — та як почула, що се річ про Чорний гай, то й перестала вважати. Чорний гай далеко, у иньшому повіті і Кармелю туди нема по що братись, — хоч би не сказала того стара, чого йому й у свойому повіті зникнути і по чому вона порішала, що він близько десь, а не далеко, — перестала вона слухати сусідову мову і знов задивила ся на шлях.

Смутнії-ж хороші очі молодої Кармелихи не однімали ся, не відривали ся від сусіди і пильно — пильненько вона його мову прислухала:

А сусіда розказує: — От, — розказує, — крамарів розбили, панів розбили. Тільки що — є тут диво..

Яке диво? — спитала молода Кармелиха.

— А таке диво, — говорить сусіда і сідає на призьбі коло неї, — таке диво, що нікого там не ріжуть, анї забивають, тільки обберуть тай пустять на волю, коли ти багач; а забачать — ти вбогий, бідний чоловік, так іди собі цілий, як був

і пучкою до тебе не доторкнуть ся. От, кажуть, їхав один бідолаха, стрівсь із ними, молодцями, тай засьміяв ся: — „Не боюсь я вас, каже, пани мої молодці! Голому розбій не страшний і житє не дуже його дорогоцінне. Коли забить, то бийте, а ні, то пускайте — мені нема часу стоять, треба їхать — хазяїн дожидає, буде лаяти!“ — Тоді, кажуть, виявивсь старший, їх отаман і кинув йому капшук грошей і промовив: — Їдь собі, друже!“ — й сам і усі його молодці зникли у пущі. А той бідолаха зовсім сторопів від такого доброго дива, й до дому приїхав сам не при собі й привіз капшук грошей — саме що найчистійше срібло!...

Нічого не промовила на се молода Кармелиха, тільки збіліла, наче біла хустка і поцілувала свою дочку маленьку, що вона втихла в її на руках і теж слухала, наставивши ушечка.

IV.

Знов ідуть дні за днями і часи за часами і що день, що година, то більше усе вісток, більш та більш чуток про розбійників у Чорному лісі.

Справді, чудні та небувалі се розбійники уявили ся і чудний і небувалий вони теж розбій правили, що попадавсь їм багач у руки — вони його оббірали, попадав ся вбогий — вони його наділяли; нікого не забивали, не різали. Теж чудний та дивний в їх отаман був: ішла чутка, що така була краса його невиписана, невимовлена, що не можна словом розказати, ані пером описати, та славили, що не можна й очима було надивити ся, бо сліпила вона, як те сонечко пламенисте.

Їхала, кажуть, одна скупа пані і везла з собою усі свої скарби великі, — така вона скупа була, що ніколи з роду не розлучала ся з тими скарбами своїми ні в день, ні в ночи, — їхала вона Чорним гаєм і попала ся розбійникам. Обступили її коляску; возниць, її слуг, у бік, говорять до неї: — „Пані, гроші віддавай!“ — А пані страшно заричала та несамовито на ввесь гай темний і учепилась руками, немов залізними кіхтями, у своє добро — не дає. Хотіли в неї відняти, відібрати, так тільки хрумають її старі пучки, а не відривають ся і очі хижі блискають у сьвітлї місяцевому, наче в хижої, голодної вовчиці. Виходить тоді отаман сам із пущі і промовляє до неї: — „Віддай, пані, гроші! Пожила ти у золоті, у розкоші, — буде вже з тебе — дай иньшим!“ — Як глянула пані на отамана, то навіть скарби свої з рук випустила: як блискавиця вразила її та краса чарующа, — впала пані без памяти, бо скупощі її аж за серце вхопили, а та краса збавила силу усю.

І їхала теж молода дівчина багата з братом своїм і теж попали ся розбійникам. Брат був чоловік хоробрий, оглянувсь округи — гай стоїть стіною чорною звідусюди, звідусюди обступили люде високі, кріпкі, міцні; бачить він — негарне діло, а таки дума собі: — „Спробую одбивати ся!“ — „Сиди тихенько, сестро, — каже сестрі, — не бій ся“, — і обертаючись до розбійників, говорить: — „Пропустіть, люде добрі!“ — а вони йому на теє: — „Давай гроші, багачу!“ — Сестра вже чи жива, чи мертва сидить. — „Нема в мене про вас грошей!“ — одказує брат. — „Давай бо по волї, а то візьмемо силоміць!“ — грозять вони йому і ближче підступають. Сестра

заплакала, закричала і затулила ся руками. І чує вона поміж гомоном, говіркою та сваркою чийсь голос її вговоряє: — „Не плач, дівчино і не бійсь!“ — Хутенько відняла вона руки від личка і глянула, хто поперед нею стоїть, — і вже до віку з памяти в неї не вийшла та краса чудова. Страх її і жах минувсь увесь і такий спокій обійняв її, що хоч жити, хоч помирати зараз — усе те зарівно. Вона склала руки, дивила ся та слухала.

Одібрали гроші в брата, тай пустили їх.

— Багато вбогих бідолах у сьвіті нищить голод і холод — памятайте! — промовив той голос самий, що вговоряв дівчину „не плач, не бійсь“ — отаманів голос.

Ніхто в дівчини не зняв із шиї дорогого намиста з дукачами — вона сама зняла його і кинула отаманови під ноги і чула від його: — „Спасибі, дівчино!“ З того-ж часу все для дівчини якось наче помарніло й повяло: і місця і обличчя усі поробили ся без цьвіту і без квіту наче. Каже дівчина отцю й неньці: — „Тату, мамо! Піду я у манастир! — і пішла у чорниці.

А брат її, не кажучи слова, не давши віди жадної отцю, анї матері, анї приятелеві, нї товаришеві, зібрав усе добро, яке собі мав, покинув усю придобу, залишив і спокій, втік і пристав сам до громади у Чорному лісї.

V.

Коли отсе у Кармелевім селї пройшла чутка, що се їх Кармель отаманує у Чорному лісї, —

пройшла чутка і зрушила старого й малого, доброго й лихого. Который козак стрічавсь, то усе козак заклопотаний; котра козачка проходила, то все козачка розтурбована, у трівозї! Дійшла чутка до Кармелевої матері старої й до його молодої дружини. Стара мати говорить, слїзьми слова свої приливаючи, до невістки: — От люде лихі, от не добрі, Марусечко! От поговір який на мого Кармеля, от позлодїйка яка на мою кохану дитину! Не йму я віри сьому! Не йму віри! А як віри пійму, то вмру! А ти-ж Марусе? Що-ж ти?

— Я житиму й кохатиму, — говорить Маруся; а малесенька дочка стояла тут та слухала і собі теж бубонить: — „І я з мамою! І я з мамою!“

Проминуло ще багато днїв і одного разу у ночі — ніч була ясна, та тепла, місяць сьвітив і зорі, сади у квіту стояли, хати у тиші й у-во снї, соловейки щебетали, — Кармелева дочка спала солодко й легенько дихала; заснула теж і стара мати, нагорувавши ся наболївши ся і спала невпокійним сном: то зітхала вона у снї, то знов скрикувала, схлипувала, — сон хоч зміг неміцну стареньку, та спокою їй не дав.

Не спала Кармелиха-дружина. Вже багато ночей вона не спить і багато, мабуть, іще не спатиме, бо вона молода і кріпка, а що день, що година її тугу прибільшує.

Не спала вона й думала об тім, кого вона кохала. Коли чує — тихенько-тихенько відчиняють ся двері і бачить вона — уступає він і чує його у своїх рученьках. І не знала вона, чи стемнїв тодї сьвіт божий, чи заccяв, чи то була розкіш чи біль і як уже схаменула ся вона у садку і бачила округи себе пахучії квіти, ясний місяць

і зорі, — і тоді ще довго-довгенько вона нічого не розуміла, не знала, тільки теє, що вона у його на руках, що він тут, коло неї. І все вона дивила ся на його і потроху опамятувала ся. І почали вони розмовляти по-тиху, по-вірну і цілісіньку нічку розмовляли. Місяць скотивсь із неба, зорі поховали ся, соловейки позмовкали, на сході почало рожевіти і листочки на деревах затрепихали ся і Кармель обняв — поцілував дружину, прощаючись. І пішли вони разом обойко полем, шляхом, до долини за селом, — у долині три коні пасло ся вороних і два товариші дожидали, палячи люльки; тутеньки ще попрощавсь Кармель із дружиною і чули товариші, що промовив він до дружини: — „буду до тебе.“ — І усі троє спали на коней, тай помкнули — тільки іскра з під копит кінських сипнула, тай з очей зникли.

А Маруся повернула ся до дому. І дома і у сусідів усі й усе ще спало — тільки що схід порожевів пломенистий та листочки на деревах жвавійше трепехали ся.

І знов пішли дні за днями і часи за часами. І що дня, що години розбійнича зграя у Чорному лісі прибільшала ся і що дня, що години багаті та вельможні люде гірш та гірш лякали ся й тривожили ся. І порішили вони чи так, чи інак, не жалуючи нічого, зловити отамана й вирядили шукачів та слідців і обіцяли їм велику плату й награду — „аби ви нам того отамана узяли“. Отсе-ж тії шукаючи й слідці розроїли ся скрізь купами, шукаючи та висліжуючи.

Проте час минав, а отамана усе не примогли ще піймати. Не раз розбігала ся чутка: — „Зловили отамана!“ — й цілі тичби людей збігали ся на його дивити ся, порушені причаством, недо-

вірством, дивом, цікавістю, непевностю — аже-ж чутка показувала ся неправдива. Правда, ще зловили десь у лісї чоловіка непевного, та се був якийсь бідолаха, що його вигнала на великий шлях нуждонька та бідонька, або й зовсїм безвинний перехожий часом був схоплений. Чутка така теж розбігала ся, що чарував усїх отаман, що очі одводив, доторкавсь серця; розбігалась чутка, що його голоса чути, його погляду стріти, а його краси бачити нїхто у сьвітї не приміг безпричасно та недбало: що він кожного чарував, приманював до себе. Була навіть така чутка, що багато шукачів і слїдцїв його у руцї держали вже, та пускали оманені, а потім уже до віку не були годили ся на свою службу.

Та знаходять ся-ж у сьвітові красному люде, що їх жадна краса не вчарує, жадна не омане омана, — і от знайшли ся такі на отамана і узяли ся його слїдити та вислїжувати безодпочинно, безусипливо, так як безодпочинно й безусипливо він утїкав від них, у день і в ночі і в вечері і ранком, темними гаями, широкими полями, безкраїми степами, низькими долинами та лугами, високими горами...

VI.

Одної темної ночі, як усї спали, Кармелева дружина стояла у свойому садочку під вишнею немов ізмурована, поки не виявила ся постать від долинки, — тодї вона кинула ся на зустріч, як душа до раю — до свого Кармеля.

Він задиханий, зморений, потомлений, помучений, пригорнувши її, не зміг довгенько придер-

жати у своїх зомлїлих руках, ледві зміг слова промовляти.

— Гонять мене, як хижого зьвіря, Марусе, — промовив Кармель. — Вже три днї і чотирі ночі никаю, не зупиняючись... товаришів розпустив...

— О, коханий, — каже Маруся — і в нас тут були, питали ся усїх — усї одказали: — „Нїчого не знаємо!“ — Учора... Що се таке? — спитала вона змираючи, бо тодї саме щось стукнуло й грухнуло десь і хата всьвітила ся ясно сьвітлом, у хатї говірка голосна почула ся, склики й скарги і близенько коло їх у садку голоси й люде з усїх боків.

— Держи! Лови! Маємо! Держимо! — рознесло ся по тихій погодї у ночі.

Схопили Кармеля.

— Марусе! — промовив він хутенько й тихенько, — кажи, що нїчого не знаєш... Чуєш мене, Марусе?

— Чую, одказала Маруся.

Стара мати прибігла з плачем, питаючи, чи сьому правда, благаючи, щоб відпустили сина її єдиного; побиваючись, що беруть. Маленька дочка прокинулась і як була у сорочцї, розхрістана — кинулась до тата і вхопила ся його рученятами. Усїх одірвали від Кармеля, укинули його у візок і повезли шляхом, а все-усе село зняло ся, наче рій і гудучи дивило ся у слїд, а за возиком поспішала ся Кармелева дружина з дитинкою на руках. Стара мати не здужала на пішки побратись; омлїваючи раз-у-раз, вона дожидала, поки запрягали для неї коня парубки, порушені духом, доторкнути до серця, непевними руками.

І привезли Кармеля у велике місто у кайданах і зачинили у камяну, темну темницю. Багачі кричали: — „Дождавсь Кармелюк! Отже й заплата Кармелюкови!“ — Вбогі люде по тиху розмовляли. Молодиці й дівчата плакали, старі люде хрестили ся, благаючи: — „Помилуй, Боже милий!“

За Кармелем у слід прийшла його дружина з дитинкою і привезли його стару неньку. Почали судити Кармеля і судили його чималий час.

Чи хто йшов тоді, чи хто їхав минаючи, кожен бачив по всяку годину на пляцу проти німої зачиненої темниці стару, прибиту на останній своїй літній силї, що тут сиділа на великому камені та плакала, — як хто до неї підійде, своє лихо розказувала побиваючись; і молодую молодицю, що безмовно сиділа, наче стративши таки до щенту усе дороге та любе, як до щенту румянець із лиця в неї зник; а біля неї маленьку дівчинку. Ніколи не бачили, щоб ся дівчинка грала ся, або пустувала, або опинила ся на улиці прилеглій і де видко було — спродавали ся ласощі й грашки — ніколи! Смирнесенько коло молодиці сиділа та дівчинка малая, часом тихесенько щось питаючи в неї, або до неї промовляючи, часом горнучись до старої, що її з плачем обнимала й пригортала слабими, недолугими руками. Вони сливе жили тутеньки проти темниці; тут, на великому сирому камені, що його незвісно хто, коли й для чого поклав серед пляцу, вони свій обід мали і вечерю. Мабуть вони-б і ночували тут, да не позволяли на се міські порядки, то мусїли що ночі братись до хижки, де найшли собі містечко і там лягали з вечера. Остатній погляд був на темницю, на її понурі віконечка і думка

остатня понад нею носила ся; у ранці думка перша у темницю летіла і перший погляд жадав того-ж понурого образу темниці. Жадної полегкости, жадної зміни не робило ся, тільки що погода усе холодшала, осінні морози пали, вечори й ранки стали морозити; усі люде вже загорнули ся у кожухи, усюди у печі запалили по хатах і малая дівчинка хутче та хутче бігла в вечері до хатки, а ранком на своє місце на великому камені проти темниці, а стара вже не мала сили кроку перейти, не опираючись на молоду невістку.

Усі вони знали, який суд буде і тільки дожидали того дня, коли скінчить ся. Прийшов день той — ясний, холодний; сніжок потроху порошив; коли відчинила ся темниця і глухо брязкаючи кайданами, почали виходити злочинці, пара по парі. На пляцу зібралась купка людей, дві якісь жінки плакали, виглядаючи своїх поміж парами у кайданах. Яково лихих, розпачливих голів пройшло поміж тими парами! От Кармель. Хто має з ним попрощати ся, позволили попрощати. Кармелева мати упала, побачивши його; жінка його з дочкою були коло його, зовсім на поготові за ним іти у далеку дорогу, та Кармель, попрощавши ся з ненькою, став прощати ся і з жінкою, й з дочкою і щось тихенько промовляти. Жінка спахнула на лиці, почувши його слово, як від непревіденого жалю, а дочка скликнула: — „Ми тебе не хочемо кидати, тату!“ — двічі чи тричі, а далї обхопивши батька закованого ручечками, заплакала. — „Кармелюк! Кармелюк! Се Кармелюк! Де він? От він!“ — і ціла купа наче хвиля морська порушала ся й колисала ся.

Казано рушати засланцям і рушили. Купа людей за ними, проводила їх за місто далеко на

шлях і купа усе прибільшала ся, усе голоснійш чуло ся: — „Кармелюк! Кармелюк!“ Кидано гроші з усїх боків, посилано у слїд: — „Помагай біг!“

Вели матїр із Кармелем, ішли жінка з дочкою коло його. Коли-ж казано усїй купі завернути ся.

— Умру я... Хутенько вмру! — промовила стара мати, ледві дихаючи, а дочка мала, цїлуючи й милуючи тата, скликнула: „Коли-б же із тобою йти!“

— Усе буде як кажеш, — промовила вірна піддана дружина.

— Сподїваймо ся на лїпші часи! — промовив Кармель.

— Рушать! Рушать! — і рушили. Усї далїй та далїй. Вже не чути глухого брязкання від кайданів. Ледві вже постатї мріють. От і зовсїм зникли — тільки дерева при шляху вирізували ся на ясному небови з того краю, кудою зникли.

Стару матїр вели люде, молода жінка несла дочку, плачущу, купа уся посувала жалкуючи, судячи, та радячи... Того-ж дня виїхав возик з міста у Кармелеве село і повіз туди до дому його сем'ю. Знов засьвітило ся у його хатї в вечері і усї там, сумуючи, не розлучали ся з ним у думцї, — проводили його душею незнайомим шляхом у незнане засланнє.

VII.

Минув рік по тому. Стара мати як пообіщала ся хутенько вмерти, так і вмерла і на веснї її могилка вже травою заросла густо й високо.

У хаті жила Кармелева дружина з дочкою. Колись хутенько після того, як Кармеля заслали, сусіда, гладячи по голівці його дочку малу, любенько спитала: — „Що ви поробляєте з мамою, маленька?“ — А маленька одказала їй: — Дожидаємо!“ — бо вони дожидали. Казав Кармель дожидати його, зістати ся у дома: — „Легш визволю ся й поверну ся сам.“ — „Буде як кажеш“ — на те одказала вірна дружина і на все згодила ся. Далї вже мала дочка підросла, навчила ся ошамненько у мові поводитись, — нїхто вже не чув, що вони дожидають Кармеля, та вони дожидають його. Дожидали що дня, кожної ночі, кожної години. Дожидали у досьвіта і ранком і у день і в вечері й о півночі — од зоряниці до зоряниці, від ночі до ночі — усе дожидали. І минали їм такечки години, днї, тижнї й місяцї. У день праця, робота, клопіт і все тая сподїванка й дожиданнє; в вечері відпочинок і все тая сподїванка й дожиданнє. У день часом сусїда увіходила до їх і денний гук і гомін і клопіт і їх трохи поїдав собою, а в вечері, як усе втихало й не знїмало ся жадного округи поруху, мати з дочкою тихенько сидїли, засьвітивши у хатї, наче на привитаннє. Дочка малая не бралась до іграшок — любила вона з ненькою розмовляти та часом співає маленьким голосочком батькові піснї і як вже старала ся мала виспівувати краще — так старала ся маленька, що личенько починало палати, сердечко колотити ся і вся маленька трепехала ся. Мамині очі дивились на неї й руки простягали ся, — брала її мати до себе й пригортала, маленькі рученята обіймали ся коло маминої шиї й такеньки довгенько-довгенько вони зоставали ся, довгенько — часом до глухої ночі. Пізно-пізно. Ніч уже минає, сьвітло згасає; дитинку, що

не радила ся лягти у постільку, зложить сон коло неньки і молода Кармелиха у досмертній тузї та печалї, затулить личенько білими руками. І такеньки час минав та минав та минав, а вони дожидали та дожидали.

Одного вечора сидїли вони у хатї, засьвітивши сьвітло, як завсїгди й думали усе тії-ж думки і сподївались усе тими-ж сподїванками. Котрого вже то вечора, у котрий то вже раз дочка мала, промовивши: — „Може сьогоднї“ — до неньки, обойко вони сидїли тутеньки Коли-ж хатнї двері відчинили ся і він, дожиданий, уявивсь поперед ними... Боже сьвіте! Боже сьвіте!

На другий день у селї усе прокидало ся й сповняло ся село спокійним, щоденним гомоном і сонечко ясно зіходило і, як перш виходила у ранцї на роботу Кармелиха молода, так й тепер вийшла вона. Вийшла й подивила ся округи, подивила ся наче-б усе округи замінило ся, та як заплаче сильненько, як заридає! Не з жалю, бо як дочка мала кинула ся до неї, вона-ж благенько такеньки всьміхнула ся, як споглянула — так же бо променїло з очей хороших — відрада сама!

Хутенько потім Кармелиха спродала хату свою, попрощала ся з усїма й покинула село з дочкою. Чули від неї люде, що може побереть ся вона до блигомого міста і там оселить ся, теж, може й дочапає аж до самого Київа; напевно нїхто не знав, кудою вона побрала ся, анї де вона пристала на житє. Правда, плескав хтось-десь-щось, нїби то бачили молоду Кармелиху з малою дочкою у хуторі далекому, глухому, де вона заробляла; друга знов віда така була, що вона у містї ходила на поденщину, — усї, хто знав її,

жалкували молоду, тиху молодицю й її дочку малу, згадуючи їх перший талан та балакаючи про біду їх теперішню — сучасну, що й лихо і вбожество разом спостигло, бо з того часу, як лихо скоїло ся, вони втратили ся багато, та може теж і не так, як колись, дбали добре та піклувались щиро...

У їх хаті иньша сім'я домувала, господарувала; у садочку позрубувані були старі дерева, де які понасаджувані молоденькі; у городі иньші квітки позасїювані були сїєї весни... Сїєї-ж таки весни прочуло ся скрізь, що знов уявили ся розбійники, Кармелюкове товариство, що знов Кармелюк отаманує — визволивсь, повернувсь. Вбогі люде нїби здоровійш зробили ся на виду й не один попадавсь тодї бідак, який одежиною драний, такий постатю багатий; не в одного тодї на обличчю, що його зсушила журба, скрушила нужда, грав усьміх завзятий, блискали очі жваво та хупаво...

А багачі знов заметушили ся, знов перелякали ся, свої ради збирають та свої громади; суди усї сполошили, сиплячи грішми, закупляючи судьску дїю, — хочуть вони Кармелюка знов схопити та міцнїйш зачинити та дальш заслати. І почали знов гасати за Кармелем шукачі, почали знов слїдцї Кармеля вислїжувати. Та багато-ж і роботи було їм, бо товариства зібралось теперки не взауміру більш, залягло сливе що по всїх гаях великих і ярах глїбоких, по різних повітах.

VIII.

Був гай великий, що не дуже далеко від міста, а близенько коло маленького хуторця глу-

хенького темнозеленів та шумів. Коли-б хто балакливий ходив тими глухими нелюдними шляшками, то-б розказував, як частенько він стрічав молодицю з дівчинкою невеличкою. Молодиця йшла з кошиком, дівчинка з другим і як поспитати їх: „куди?“ — одказували вони: — „по гриби, або по ягоду на спродаж у місто“ — і справді що тижня, що три дни, можна-б було їх бачити у місті — у базарі з грибами, або з ягодою.

У сьому великому гаї спокійно було й ще ніколи не чутно про розбої жадні.

Молодиця з дівчинкою йшла, уступала у гай і якось разом зникала крізь дерева, наче крізь зелену стіну вуж, хутко, шпарко — в один мент, не зупиняючись, знайомими гаєвими ходами й стежками доходили до ланку у пущі самій і там сідали одпочивати.

У непроглядному гаю тихо, як у церкві. Столітні дерева підпирали ся молодими; міцнії, широкії їх віти лежали на молоденьких гнучких верховинах і гнули їх до долу своєю важкою силою, а де-не-де гнучка гіллячка сковзала між ними тай росла, росла, росла у вишень, звиваючись, кидаючись із боку у другий, наче-б то жахаючись, що її зупинять, що їй перешкодять. Далі поросли кущі усякі. Сонце западало туди тільки іскорцями і квітки там розпукувались у тіні та в прохолоді. Калиновий цьвіт і бузиновий розпускав там у два рази більш і дужійш; червона, пламениста шепшина — розквітала тут пишнійша й блідша і пахла легш.

Тут молодиця з дівчинкою сиділи й одпочивали, прислухаючи. Ніхто, ніщо не перебивав прислухати: ані птиця не порхала, ані вітер не віяв,

— непроглядний гай стоїть тихий та спокійний, темний та сьвіжий.

Тихо. Тихо, поки захрускають віти легенько і обоє — молодиця й дівчинка — всьміхнуть ся і стрепенуть ся і уявить ся чоловік, хоч блїдий, задиханий, зморений, холодний, порохом припалий, та гарний, як сонце. Тут його стрічали, тут мав він і страву і спочинок; тут його узивали коханим і жалували; тут молодиця переказувала усе, що чула, бачила, думала й гадала; дівчинка тїшила своїм дитячим щебетаннєм, приносила часом якісь ласощі, що він за їх дякував дуже і всьміхавсь до неї любенько і клав свою голову змучену молодиці на колїна і всипляв, а маленька сторожа сторожила щиро та жваво, дурно трівоги не збивала, та в часу завіщала, коли що де непевно було.

Минала година віджалувана й відмірена на спочинок; прощали ся, як кохали ся — із жалем та із болем великим та ще більшою вірою й надією. Зникав чоловік у гаї; молодиця з дівчинкою повертали ся до міста. Три дни й три ночі пережидали вони, поки до гаю знов побрати ся і молодиця ходила тим часом на поденну роботу, зоставляючи дівчинку саму у хатці, — якусь малесеньку хатку вони знаймали, що прилипла під горою, сливе за містом, недалечко від річки. Молодиця день цілий робила на поденщині; дівчинка, хоч невеличка, теж не гуляла: воду брала ся сусіді носити, у городї в неї полоти. — „Яка-ж дівчинка розумненька“, — що вечора казала сусіда стара, гладячи дівчинку по головці та даючи у дрібненькі рученятка шажок і другий і йшла у свою хату на спокій, зазваши дівчинку й на завтра робити до себе.

Мала виходила на береги туди, звідки видно до гаю й думала там сама собі і гадала і часом співала пісні — тії пісні, що тато навчив, держучи її у своїх руках та пригортаючи до себе, там, у зеленому гаї.

Повернув ся я з Сибірі, нема-ж мені долї:
Хотя же я не в кайданах, однак же в неволї!
Слїдять мене в день і в ночі і всяку годину,
Нїгде менї подїти ся, від журби я згину!
Зібрав собі жвавих хлопцїв і щож менї з того?
Засїдають по дорогах, ждуть подорожнього;
Ой, чи їде, чи не їде — дарма, треба ждати...
Ой, прийдеть ся, Кармелюку, марно пропадати!
Зовуть мене розбійником, кажуть, що вбиваю,
Я-ж нікого не вбиваю, бо сам душу маю!
Як що візьму з багатого, я вбогому даю,
І так гроші подїливши, я гріха не знаю.
Маю жінку, маю дїти — коли-ж я їх бачу?
Як згадаю про їх лихо, може й сам я плачу!
Пішов же-б я до їх в село — красу мою [знають:
Куди тільки поверну ся, то зараз піймають.
Прийшла туга до серденька — як у сьвітї [жити?
Сьвіт великий і розкішний, та нїгде ся дїти!
У недїлю дуже рано у всї дзвони дзвонять,
Ой, а мене Кармелюка, як зьвірюку, гонять.
Нехай гонять, нехай ловлять, нехай загоня- [ють,
Нехай мене, Кармелюка, в сьвітї споминають!

Від міста, шляхом, надходила молодиця і стрічали ся вони з дївчинкою й разом до дому повертали ся, вірнесенько розмовляючи, згадуючи, чи сподїваючись, чи горуючи...

IX.

А тим часом Кармелеві вороги не всипляли: казано взброїти шукачів і слїдців, повелено стріляти, як що не можна буде живцем взяти.

Багато — багато тих днів минуло, що кожного дня молодиця й дївчинка стрічали кожне обличчє — чи не несе воно страшної віди, прислухали до кожного слова, чи не промовить ся гірка вість. Багато — багато перебуло ся тих днів, як стріла, пролетіла: „Кармелюка ранено, Кармелюка везуть!“

І привезли його. І знов йому темниця темна, суд угнїваний, важчі та кріпші кайдани і засланє дальше та скрутнїйше; знов його стріла й провела людська зграя купами, гомонячи, жалкуючи. Тодї знайшла ся його жінка й дочка. Як першого разу, вони тепер його провожали; як першого разу, вірна дружина знов промовила до його: — „Буде, як кажеш“ — а дитина плакала й цїлувала його, а він, як перш сподївавсь на лїпші часи; знов казано засланцям рушати — й рушили, і зник він знов із очей і як перш, тільки дерева при шляху вирізували ся на ясному небови з того краю...

Його гнали усе далї та далї, а вони, зоставши ся, тяжче та тяжче заробляли та... та дожидали. І зникли вони усї. В остатнє бачили люде молодицю з дївчинкою тодї, як в остатнє чутка була розбігла ся, що Кармелюк визволивсь, повернувсь: чутка та пропала і Кармелюка, анї дружини його, анї дитини вже не знайшло ся по вік. Де вони подїли ся, як загинули — не зна

ніхто й доси. Зникли вони й згинули, як багато де чого зникає та страчуєть ся доброго й лихого, благого й злого — коханнє і ненависть, сила й слава — тільки де-не-де зостаєть ся память живлюща...

Невільничка.

(Б.—А.—М.)

I.

Давно колись, у Овручеві, коли знаєте, народивсь хлопчик Остап і як тільки став він на свої ніжки, зараз пішов по Овручеві, подививсь усюди тай каже: — „Ге-ге! Погано людям жити у Овручі! Треба-б сьому лиху запобігти!“ — Бо тоді, бачте, набігала на країну усяка невіра — Турки, Татари, не так, як тепер, що хоч бува теж подія, то вже иньша, християнська — чогось не так, мабуть, обидно, чи що.. Тож, кажу, тоді набігала усяка невіра — Турки й Татари. Нищено міста красні, чимало козацтва зведено із сьвіту, багато дівчат і жінок у полон забрано.

Приходить Остап до дому, а батько й мати його питають, бо сказано — одинець-дитина, то в вічі їй дивлють ся і зараз уже постережуть усе, — питають: — Чого се ти, синку, задумав ся? — Від того я, — каже Остап, — задумав ся, що погано людям у місті Овручі жити!

— Ге-ге ге! — каже батько, а мати тільки зітхнула важенько.

— Треба сьому запобігти — каже Остап.

— Ге-ге ге! — знову вимовив батько. — Рад би у рай та... — а мати ще важче зітхнула, тай на тім розмова й скінчила ся на сей раз, ще батько й мати зажурили ся, кожне по свойому: батько охмурнів, повісивши голову, а мати головоньку схиливши осмутніла, а Остап знов пішов по місті Овручі похожати та оглядати, та свою думу думати, свою раду радити.

А по тім час плив своїм пливом — як завсігди й Остап ріс своїм ростом — як звичайно. Тільки що як упало йому у думку і в душу, що в Овручі погано людям жити, то як наче зернятко яке приняло ся, розвило ся, розкоренило ся: він уже не заспокоїв ся з тієї години і усе тільки думав та гадав та замишляв. Тим часом як иньші хлопці били ся із собою, немов півні, за яку свою кохану, або як ведмеді посідали одно дного за які цяцьки, або грали ся та пустували хорошенько. Остап тим часом усе похожав та поглядав та замишляв.

Як усі тії, що дуже собі головоньку журють, чи клопочуть, або дуже у чімсь кохають ся, Остап часом як піде ходити, то й далеко зайде, поки його що схамене. — Отсе одного разу дуже він далеко зайшов у своїй такій журбоньці, коли-ж ось шурхнуло — наче птиця пурхнула, брязнуло — наче стріла за стрілою пролетіла, — ледві його не скинуло з місця, ледві він встиг зобачити взброєного Турчина на легкім коні і в Турчина — дівчину з русою косою, що простягнула руки до його й вимовила: — „Рятуй, козаче!“ — і усе зникло, як не було ніколи. —

„Коли-б же сила моя та літа мої!“ — промовив Остап і дуже гірко йому стало, що не міцна ще сила його, не великі ще літа.

Отсе як би нам із вами, вам та мені, таке трапилось, то-б ми, я та ви, ахнули й зітхнули — (чого поминати маємо, що теж дуже перелякали ся?) прийшли-б до дому, поговорили із сусідами, тай забули, а Остап ні — не забував.

Знов одного разу послав батько Остапа у ліс по дрова. Самі, мабуть, знаєте, як то веселенько їхати веселеньким ранком до гаю — сам гай наче сьміє ть ся, шумлячи на зустріч вам, — усяке, здаєть ся, серце радуєть ся, усяке око тішить ся, — а Остап що погляне, то око його гірш засмутить ся, серденько більш принудить ся.

Коли от ярок по-під самим гаєм і тільки що у ярок — кінь як шарахне у бік... Бачить Остап — лежить при дорозї козак убитий: молодий, у самому квіті свойому, міцний, у самій силї своїй, лежить згублений на віки. Остап прихиляв ся й склоняв ся до його, прислухаючи — не дише, ні.

Як би таке нам, вам та мені, то що-ж робити, — чи-ж се перший випадок лихий? Ми-б, ви та я, попотужили, може й поплакали, тай дали собі покій, а Остап ні, — собі покою не давав.

Третього разу випало йому проступити аж у самую країну од схід до захід сонця, від півдня й до півночи і така скрізь країна поруйнована, поневолена показувала ся, що Остап аж за голову взявсь.

Коли-б се ми, ви та я, то ми-б пожалкували звичайненько, та загородивши собі якусь придобоньку, у куточку за нею сиділи тихо, а Остап ні, — не занедбав.

Не було Остапові сну, анї відпочинку; не було спокою, анї відради. Який жаль його, яка його туга посїдала, — ви, дїточки, того не можете й не мусите знати. Наче голос який кликав його, неначе цїла країна рідна гукала на його, немов усе лихо людське благало: — „Рятуй, рятуй!“...

Чи-ж то кожного такий голос хоч часочком не покликав? Еге! Чому нї! Та бачте, — иньших багато теж голосів гукає: — „А що тобі буде? А як тобі прийдеть ся? — та і поглушають...

Почали люде добрі на Остапа поглядати, почали трохи з його кепкувати — хто гірко, а хто любенько, а хто то й засмутивсь, а хто то й злякавсь...

Я знаю, що як би з нас, з вас та з мене, почали люде так чи так кепкувати, то-б ми засоромились — страх, почервонїли червонїйш півонії, усе покинули, втїкли й сховали ся; я знаю, дїточки, що як би ми, ви та я, кого такеньки засмутили, або перелякали, то-б ми хутесенько й заспокоїли — та Остап, бачте, не такий був; а як він був не такий, то не так і робив.

Отже-ж тодї за се почали ся йому усякі напасти, біда та лихо. От як у казцї, що бабуся колись розказувала, козаку треба було гори крутії переходити, ріки бистрії перепливати, огонь палющий перестрібувати, — памятаєте? Памятаєте, ми ще тодї з вами радили тому козакови невгамованому усе теє занедбати та до дому повернути ся — хай йому усе добре! — і тодї-ж, памятаєте, ми із вами перед своєю душею зарекли ся, що сами з роду віку у таке клопітне не вберемось — памятаєте?

Отже Остап ввібравсь, завзятий! І увисились поперед ним гори крутії такі, що й не приступити — наче стіни голі; й поплили перед ним ріки глибокі та бистрі, що кручі рвуть, ссяють, як діямент й мечуть ся хвилею, ніби з пловців кепкуючи; й запалав огонь поперед ним, палячи усе округи себе, як з'їдаючи.

Діточки, що як би нам таке? Ніжечки-ж наші бистренькії, було-б вам тоді робити! Та маю таки надію, що не пустили-б нас загинути, а занесли-б хіба у другий кінець сьвіта божого, де нема огню, хіба щоб тільки кашу варити або у хаті засьвітити; де по ріках перевізчики, а у горах шляхи пробитії...

Отже ви й почали любо марити, яка то країна та славна!... Годі бо! Тепер перша річ — нехай провадить ся річ про Остапа, що він дравсь на круті гори, зривавсь, котивсь до долу, знов чеплявсь, знов зривавсь та знов-знов-знов, поки аж верховини дочапав; що він плив бистрою рікою, захлескувавсь, тонув, вибайкувавсь і знов-знов-знов, поки аж на березї став; що він у огні опалювавсь, присмажувавсь, горів по велику і по маленьку, по дужу й по легеньку, поки аж опинивсь на сьвіжому місточку. Пригадайте, що тільки птиця хутко гору перелітає, риба бистро ріку перепливає і тільки купальський огонь можна у мент перестрибнути — то Остап чималий час попобивавсь; я то й не приможу вам оповістити, кільки раз сонечко зіходило і западало — і знов і знов і знов, а теж — кільки раз місяць виносив золоті роги, поки Остап збувсь своєї праці... Важка була! Я бачу, ви розумієте яка, бо зітхаєте й собі й менї не жадаєте...

Отже ж по усїх своїх трудах та по усїх пригодах Остап повертавсь до дому... Прохаєте оповістити вам усяку пригоду у подробицї — годї! Се тепер, у день, тай то поки ще не чули, то прохаєте, храбруючи, а прийде нїченька, спати не будете — цур йому! Лучче про то й не згадувать!

Отже, кажу, по усїх своїх трудах та по усїх пригодах, повертавсь Остап до дому, їхав конем вороненьким.

Він покинув свою хату, отця й неньку й місто ще молодиком — у таких лїтах один мій родич іще страву у вухо заносив: не сила його ще була, мого золотенького, у ротик вправити — а повертавсь Остап уже мужним козаком на тій порі — як от, знаєте, наш сусїд, що викохав собі прегарного уса, на руцї має перстень і шукає, — такеньки-ж журливо шукає, коней строкатих покупити,.. Щирий козак Остап був і як він їхав вороним конем, дивити ся було мило... Не можу його хвалити, бо як хвалити, то й треба до чогось прирівняти, а до чого-ж я козака, щирого козака, рівнятиму у сьвіточку?

Повертавсь Остап до дому і вже близенько було йому до міста, вже знакомісенькі місця з усїх боків показували ся і з ним витали ся, вже місто мріло недалечко. Він під'їзжав дуже раненько, тодї як іще ми з вами спимо товстеньким сном. Ранок тільки що зачервонївсь й зазолотивсь, тільки ще найраннїщі пташки щебетали, тільки ще найдбайливі люде обужали ся. Чи хто з вас, дїточки, доїздив рідненького місточка коли небудь ранком ранесеньким до рідненької селитьби, згадуючи разом тодїшнї мислоньки свої й сподїванки, де тут плакало ся й радїло ся, як прощали ся і

покидали і розставили ся, усю добру і лиху годиноньку тодішню; чуючи разом — якийсь жаль тронув серце і радощі, що серденько понимають, так от, як говорять, що одно око плаче, а друге сьміеть ся, як поперед собою вбачаєте рідненькі місця? Еге! Лучало ся вам се, кажете. А чи лучало ся везти із собою визволїннє свойому народові? — Нї-нї-нї. — Усї нї? — Нї. То-ж і не знаю, чи добре ви вчуєте і зрозумієте те, що Остап на воронім конї чув й знав доїзжаючи, бо він віз таке визволїннє з собою... У тих пригодах та трудах, що ми про їх дуже балакати проти ночі не хотїли, Остап зібрав собі гарне військо козацьке потроху і вже був на поготові йти на Турка. Військо вже й посувало тудою просто у Туреччину, вели його полковники хоробрії... Не такі хоробрії, може, як наш дядько полковник, що так дуже від його жасмінними пахощами пахне, і з такою то любою усьмішкою він дивить ся на свої новенькі жовтенькі рукавички, як надїне їх, прибравши ся на який бенкет — не такі може, кажу, хоробрії, а таки собі добрі... Те-ж військо вели полковники просто у Туреччину, а Остап частенько звертав у бік і скрізь занимав за собою молодь у військо. Отже завернув і у своє рідне місто, де теж, мабуть, не без знакомих в його людей було.

Тихо й рано було, як Остап уїхав у місто, так іще тихо, що його кінь вороний тупою своєю обужав людей: відчинялись віконечка деякі, і виглядали обличчя — деякі знайомі Остапові і деякі нї, — ті, мабуть, що без його повиростали, або побрались у місто з чужого якого селища.

Під'їхав Остап, під свої ворота до отця, до неньки. Ненька з радощів великих, із великого

свого кохання аж заплакала, побачивши; батько з великих радощів і кохання аж всьміхнувсь... Далї сусїди близькії й далекії прибігли, скупили ся, питали ся... А Остап із усїма витаєть ся і до усїх одно говорить. — Годї, годї, братя, у ярмі ходити! Годї, годї, братя, під неволею сидїти! — І усїх кличе: — Ходїм, братя, за край воювати; ходїм, братя, визволятись!

Часом людей тільки гарними словами вловляють, що-ж то дїєю власною можна! В один черк коло Остапа зграєю вироювали ся молоді й старі козаки й козачки й дїти малії і усї слухали, усї згожали ся. Ще гаразд сонечко не підбило ся у небі, вже скрізь взброювали ся як спроможність, коней виводили, сїдлали; в кого чого не було — біг той, питаючи, шукаючи; козачки допомогали й кохали як мога; дїти клопотали ся, наче-б їм на Турка перед вести йшло ся... Остапів батько, що все колись казав тільки: — „Ге-ге! — рад би у рай та“... Теперки прибиравсь наче справдї до раю — одмолодїв, одвеселїв... Козак Пампушка, що вже десять років лежав у зимку на печі, а в лїтку на лавцї, що обдув ся як барило, а жінка його зсохла як тріска, ледві встигаючи лїпити для його смачнії вареники, — той самий козак Пампушка тепер стояв на ногах як гора і як часом на горі пташка сидить, так у його за плечима вбачала ся маленька торбочка з сухарцями, як і в иньших пісних душ... Кажу-ж бо вам — ще сонечко не зовсїм запало за могилу Кривуху, що зеленїє поза містом, а вже виправа козацька рушила з міста за Остапом, граючи кіньми, виблискуючи зброєю; очі козацькі променїли відвагою, серця козацькі кипіли гнївом мстивим..

Уявити собі тільки, то — аж за серце бере, а що-ж то було побачити те військо козацьке, як воно усе зібрало ся до купи та рушило за Остапом проти ворога:

Веде Остап військо день степом зеленим та безкраїм, степова трава колихаєть ся, степові пташки щебечуть; щебетне пташка раз чи другий голосненько тай наче стеряєть ся голосом у тому степовому розлогому роздолї, вже знов другий голосок щебетнув і той так само стерявсь і несчислено тих голосків вчуєть ся й пропаде, вчуєть ся й пропаде...

Першого дня нїчого не перестріло ся війську козацькому і спокійний був відпочинок у ночі на степу. Другий день теж усе тихо і спокійно і усе степом рушали, аж до вечора. Отже й тепер. Тодї саме весна панувала і такий той був вечір сильне рожевий, що усї козаки, молоді й старі, притомлені довгим походом, порожевіли як заряниця: молоденькі — як заряниця ранкова сьвітова, а старі — як тая пізная вечірняя; і вже сонечко заховало ся, а мгла у степу не темнїла, тільки рожевіла та рожевіла, аж зорі, висипавши ся на чистім небі прозорім, показували ся тодї наче з срібла променистого. Стало військо одпочивати і такеньки тихо зробило ся, як військова хода стала і військовий рух ущухнув, що може кожен козак помислив, що се за вечір тихий, хоч нїхто не казав — усї сливе люльки запалили; де хто придивлявсь у далиню, як отаман, де хто ще коло коня свого поравсь, неподалечко десь у степу, де конї пасли ся...

Коли-ж прочув ся Остапів голос й усї козацькії голови піднесли ся, усї козаки насторожили ся.

— Панове — молодці! — промовля Остап, — щось від сходу наче хмара наступає?

Усі очі козацькії вже у той бік вдивляли ся. Справді наче хмарило звідтіль.

— Се Турчин, отамане! — каже старий козак і йде свого коня з попаса брати, отсе як часом вбачаючи отару овець, кажуть: — „Се наші вівці“, — тай ідуть по шапку та по батіг загоняти. А молоді одного черку опинили ся на конях, уже військо зрівняло ся, стало, полковники розказ свій давали, отаман у перед війська виїхав, став.

Турчин ближче наближавсь і вже добре очі то й розгледіли-б у рожевій мглї при тих сріблистих, променистих зорях чалми турецькі і корогви і місяцеві ріжки на корогвах; і козаків вгледено. Отсе виклик, вигук розкотив ся і полетів Турчин легкими кіньми на козаків — немов сарана на квіти пишнії... Козаки теж пустили коней і почало ся... Иньший бєть ся й рубаєть ся, не відступаючи, як мур, поки або впаде, або чисто коло себе вирубає й двине далї; иньший немов птах і одлетить і налетить знов і знов одлетить і налетить і знов і знов рубаючи; иньший загнавсь аж у щирину вражу; деякі конї сами вже скачуть степом... Бють ся та бють ся, та все з гіршим опалом, наче-б то живого житя у війську прибільшало ся, а не вменшало...

Торік приїздив ваш братік із війська та розказував, як він був у баталії, що у його самого-самісенького тільки й ціляно, у його усі кулї летіли й усі гармати палили й усі рушниці стріляли і не міг він умом знести, яким дивом дивним він живий та цілий вискочив... Отже може того вечора у степу й козацька баталія трохи не

така страшна була, як братїкова... Полягло тодї головами усякої віри — й турецької й козацької; старого й молодого віку позгасало наче сьвічок хутко й легко позадмуханих...

Бєть ся Остап і рубаєть ся, аж правиця козацька зомлїває; одбив ся далеко від своїх, округи усе чалми; от коня під ним вороного вбили... Бєть ся Остап і рубаєть ся ще, скочивши на землю. Як круки налетїли на його Турки з мушкетами, з шаблюками; як горох із мішка сиплеть ся, так посипали ся на козака добитки смертні: оружжє козацьке пощербило ся рублячи — отже й задзвенїло в остатнє і розпало ся, як перегоріло... От козак зі своїми тільки рученьками зостав ся; от же його схопили, от кріпко та міцно він скручений, звязаний; от його на конї перекинуто через сїдельце і помкнув його бородатий Турчин степом, — усе зникло з очей, нїчого не чутно стало. У темно-рожевій мглї при зорях сріблистих бачив Остап тільки обличє бородате з дужими, блискучими очима, а чув тільки, як бистрий кінь копитом землї доторкавсь, несучись степом...

Далї вже Остап нїчого добре, істно не памятав, а памятав що то як у снї, у дремлї, — от нїби кінь десь зупинивсь; от нїби його розкрутили й розвязали і зомлїле його тїло як морозом і жаром узяло ся; от нїби якісь улички вузенькі й на уличках якась дївоча постать — уся заверчена у білім рубку; от нїби над його головою — то жовта чалма й чорна борода, то знов чорна борода і зелена чалма, або червона, а то знов усе коло його аж семицьвітне; то день гарячий, то ніч тепла; то сонечко яснеє, то зорі розсипчасті...

Він добре опамятувавсь у якійсь тїсній, темній келїйцї, наплетенцї з соломи. Сьвіт божий западав кружком і, як лампадочка, сьвітив тільки один куток; коли сьвіт був пламенистий, веселий — значило ся Остапові, що в людей день, а як сьвіт западав тихий і легкий, Остапові значило ся, що то ніч землю поняла. Далї Остап так собі вигадав, що у яку там годину, у якому кутку ставши, бачив частинку неба ясного й проміня соняшного у день, а в ночі — купку зірочок, або ріжок місяцевий, кінчичок, або крайчик повняка-місяця. Найперша-ж річ була в його — думати та гадати, як його тут визволитись, як утекти, як військо знов зібрати та знов на ворога рушити. А який його сум понимав та посїдав часом, то й не сказати, а хоч би хто й зміг сказати, то не зрозуміти! Скільки то разів уже він шторхав й спробував стїни муровані і стелю низьку і долївку вільготну! Коли-б же хоч долото яке нікчемне, хоч паля яка негодяща! Не було нїчого! Отсе він своїми тільки власними руками що день, що ніч, що, може, година шторхаючи стїну, наче-б трохи поклонив її. Отсе-ж діждав і того часу він, що вже з муру приміг вибрати два чи три каміня; отсе шість, десять, — отсе вже він на волї... Ся, бачте, невіра то й темницї до ладу не вміє змурувати — не те, що ми, християне... Отже Остап на волї. — Ніч. Бачить — мури округи та дерева темні; чує — дзюрчить десь близенько як би струмочків без ліку. Попід мурами він тихенько крадеть ся, ще й сам не добре розбираючи, кудою себе проводить. Усе мур, усе темне дерево, усе водне дзюрчанєчко.

Часом він зупинявсь, прислухаючи, придивляючись — коли-ж от місяць всьвіщає йому постать жіночу, що поспішаєть ся тудою, звідки він

іде — і вона його зобачила; спершу наче злякалась, далї нїби пізнала і отсе вже коло його і одкида рубок із лиця і чує Остап любі слова й пізнає козачку-дївчину з русою косою, невільничку турецьку.

— Куди ти, дївчино? — пита Остап. — Втїкаймо зо мною!

— Я йшла тебе рятувати — ось ніж, пилка ось, гроші ось, намисто — втїкай, втїкай хутенько!

І вона усе давала йому — і ніж і пилку й гроші і намисто з шиї.

— Втїкаймо разом, — говорить Остап.

— Нї, нї, — каже козачка, — нї! Дївчина тобі руки й ноги звяже — втїкай сам! А мене приходь визволяти! Втїкай!

— Тільки скажи менї, дївчино, чи давно ти у неволї? — пита Остап.

— О давно, давно — давненько! Дївчинкою заполонена — доси служу невірному Туркови...

— Я згадав тебе, дївчино, — каже Остап, — се ти до мене колись руки простягла, просячи „рятуй“ — се ти...

— А я не забувала тебе, козаче — промовила дївчина — і не забуду і ждатиму — приходь рятувати!

— Прийду, дївчино — вирятую, моє серце! — говорить козак.

— Тудою, тудою тобі лучче, — вчила дївчина. — Я проведу... Я проведу тебе, козаче!

І разом обойко перебігали вони темні сади, де рожевії квіти пахли й вода дзюрчала й разом

никали по під селидьбами турецькими. Аж от шлях самий, далеченько селидьби й сади позоставали ся.

— Туди, козаче! — показала дівчина в далекости та аж похитнула ся сама з жалю.

— Дівчино, ходім! — каже Остап, — на руках тебе занесу на Україну!

— Ні, ні! — одмовила дівчина. — Дожидатиму — приходь рятувати! Дожидатиму! Дожидатиму!...

Тай легко і хутко зникла в його з очей.

Втікає, втікає Остап. Втікає і битим шляхом і навпростень і часом день у горі у печері лежить, ховаючись; часом на дереві сидить, стережучись та собі стежки обираючи; не їсть, не пє, не спить... От же як сестричка меньша, виніженочка сплеснула у долонечки тричі за тими трома лихами „не їсть, не пє, не спить,“ і вжахнула ся! Вона, що їй спатоньки любо, їстоньки й питоньки мило! Еге! Остап усього дізнав і довідав — наче-б уся його дорога полином поросла, — знаєте полин, діточки? — Гіркий, гіркий, гіркий, гіркий такий дуже! — усього-ж, кажу, дознав Остап, поки аж Україна рідна й кохана, сьвіжа й зелена приняла його до себе... Мабуть зітхнув він теж легенько, як уступив на рідну землю свою.

Тихо у турецькому місті. Вечір пізний, місяць ясний. Хто відпочива, а хто розкошує. Невільничка козачка не спочивала, ані розкошувала — стоїть вона край віконечка та дивить ся, очей не зводячи, усе туди, у той бік, звідкіль султан бородатий стережеть ся козаків-молодців. Ні з ким розмовляти невільниці молодій і не промовлять нічого устонька рожеві, тай без мови вичитують ся на дівочому личеньку усі дівочі мислоньки й

думоньки, уся туга й смуток і сподіванка й непевна надія і любий жаль... Козаче! Козаче! Коли-ж до тебе дівчина пригорнеть ся? Де ти? Дівчина у неволї дожида та сумує, а невірний пан із дівочої туги глузує! Ой, козаче! Де-ж ти забарив ся? Чи тебе Господь допровадив на Вкраїну? Де ти, козаче? Де забарив ся? Де пробуваєш? Чи дївчину памятаєш?

У который то вже раз бідна невільничка питала ся і побивала ся і жадала собі орловії крила — полинути; може часом теж тиху домовинку — опочити.

Тихо-тихо у турецькому містї. Вечір пізний, місяць ясний; рожеві квіти пахнуть; сьвіжі водотечі дзюрчать. Бідне серце дївоче усе так само прохає і терпить, думки так само роють ся й понимають...

Чого се разом обудили ся Турки-розкошолюби? Чого се біжать перелякавшись? Козаки! Козаки набігли! Палють мушкети, курить дим, горять дахи, руйнують ся хати, стогнуть люде, — розкішної тиші як і не було; нечутно дзюрчання водного; пропали рожевії пахощі; місяць ясним сьвітлом осьвіщає запалене у диму та в поломю місто турецьке...

А як сонечко почало грати та наблискувати у небі по над морем глибоким, по морі плили чайки козацькії, повертаючи до дому. Підбитії чи підстрелені козаки лежали чи сидїли; а ті козаченьки, що всякого лиха вхибнули, порались коло чайок своїх чи коло порубаного оружа. Молодий отаман сидїв, задумавсь та дививсь у воду — багато, мабуть, мав він собі мислоньок попередумувати! А дївчина з русою косою дивилась на його любими очима карими та, мабуть, одну собі мислоньку мала, одну й думку думала...

Отсе вже й кінець... Отаман Остап благополушно повернувсь на сей раз із козачеством і з дівчиною на Україну... Отсе вже й кінець... Чи-ж маємо ще згадувать об тих козаках та Турках, що полягли рубаючись? Чи маємо думати, як там плакала туркеня яка, чи козачка? Чи маємо, може, припустити, що иньший згублений, якби віку свого дожив, то багато де став би у пригоді, де чому може-б навчив багато, де чому, може-б, порадив велико?... Що був він злий чи добрий, хороший чи лихий, живий жив собі, а теперка згублений? Вже усі тії що полягли, вони не устануть — нехай же над ними земля пером!

Девять братів і десята сестриця Галя.

I.

Жила собі удова коло Київа, на Подолї, та не мала щастя-долї: було гірке її житє. Терпіла вона превелику нужду та вбожество. Жила удова коло бучного міста, де бучнії будинки висили ся, де сяли та виблискували церкви золотохресті, де люде з ранку та до вечора ворушили ся й метушили ся, а такого вбожества безпомошного, яке удова собі мала, то хоч би і у глухій глуші пошукати, — там, де людського житла анї садиби не знайти, людського образу не стріти й голосу не почути, а жити із птицею та із звірюкою, із деревом та із камінем, із горою та із рікою — що зьвірюка никає собі на здобич, птиця співа та щебече, дерево шумить, камінь лежить, гори висять ся, ріки течуть, а нема тобі кому помогти, анї зарадити; нема кому тебе пожалувати, анї тобою запіклуватись.

Мала собі удова девять синів і десяту дочку Галю. І вродили ся ті девять синів, як девять соколів, один у одного: голос у голос, волос у волос, тільки наймменший син був трошечки білійший, трошечки благійш від других, а усї вони такі сьвіжі, сьмілі, чорняві хлопцї, аж глянути мило! І усї вони любили дуже, пестили й жалували сестричку свою малую, Галю, а найбільш усїх меньший. І усїх братів любила дуже і жалувала Галя малая, а над усїма меньшого брата. Було, що пікуть брати у бір по ягоду, або по гриби й візьмуть малую сестричку зі собою, то вже нікому не попустить меньший брат нести втомлену Галю, анї до кого Галя не піде на руки від меньшого брата. А як брати сами ходять часом гулять та забарять ся та повернуть ся до дому пізно, усїм Галя раденька страх, а до першого, до меньшого кинеть ся і ввінеть ся, як пявочка, устоньками і обіветь ся, наче хмелинонька ручечками. А знов як не вгодять Галї брати, то Галя поплаче й погорює, плачучи й горюючи пожалить ся тай годї, а вже як меньший брат чим її скривдить, так Галя й словечка не зможе вимовити і втїче од усїх і сховаєть ся од усїх і знайдуть її по тому, що вже сильненько ридатиме — а нїхто теж слїз не згамує, ручечок не одтулить від личка, тільки той меньший братик.

Жила удова з дїтьми у хатцї — навіть би й хаткою узивати не годило ся, хіба хижкою, — і стояла удовина хатка на луцї під горою, оддалїк собі від усякого иньшого житла й садиби, стояла на широкій, зеленій луцї. З одного боку нависла гора камяна над хаткою, поросла лїсом і неначе грозила: — „От, як схочу — один камінець покочу і тебе, хатинку, зовсїм придавлю.“ У право мимо хатки звивав ся шлях у місто — й

який же тихий та пустий сей шлях мимо удовиної хатки і як же він що ближче до міста, усе людніїш та грукотніїш порошить і гурчить, а тамечки, де він вбіга на гору та де вже улиці будинків купами до нього приступають, який же він гучний та людний та порохний!

Той самий шлях звивавсь у ліво по луці мякий та зелений тай ховав ся з очей геть усе по тій же луці мякенькій. Від хатки узенька стежечка перехрещувала сей шлях і бігла до самого синього Дніпра.

І певно, що кожний, кому лучало ся мимо їхати та хатку удовину бачити, то певно собі думав: що то за малесенька хатиночка стоїть, як вона у землю увійшла й покривила ся; як віконечка скосили ся й як дашок убравсь у мох зелений і в сивий. І не огорожена хатинка і нема сіней анї комори, нема садочка анї города коло неї, тільки стара тиха груша зі зломленою верховиною. І дітей округи скільки! А коли б же хто звернув із шляху й уступив у хатку, забачив би той, що яка хата миленька і хоч якого людей у хатці живе, а зовсім вона порожня сливе. Нічого нема, опріч лавочок та узенької полочки, що стояла з ложками. Піч потріскала ся й осіла; на припічку перевернений горщик, два кілочки у стіні, що на їх нічого не висить; стіл із розколиною упродовж по середині, що на йому нічого не стоїть: у куточку іконка з витертим лицем, повита сухими й сьвіжими квітками. А коли-б хто спитав діточок: де ваші сорочечки? Де ваша одежинка? — дітки тому показують, що їх сорочечки сохнуть он тамечки на березї, а иньшої одежинки в їх нема. А зимою? А у холод, у морози? Зима, холод, мороз! Отсе негарний час! Тільки він по-

чина надходити, мати гірш плаче та усе перепитуєть ся: як то ми перебудемо? Як же то ми перебудемо! І нудно такеньки завсїгди перебувати холод, треба сидїти на печі підобравши ноги, а коли вибігти на луку та потанцювати по снїгу, то хутенько, наче опарений, вкинеш ся у хату на ніч і знов сидїти мусиш, підобгавши ноги. Іграшка у докушну, або там яка друга докучить і обридне — ще тільки малую Галю трохи тїшить і сьмішить, а усїх гнїва та сердить; знакома казка про Івася нїкого не поруша — тільки малую Галю трохи; день такий в Бога коротенький, прудко вечір наступає й у хатцї темно робить ся. І сидять вони у темнотї на печі, дожидають матїр із поденщини і мовчать, тільки часом Галя пожахнеть ся й пошептом питає: — Що-ж, як хава прийде! — Не прийде, — одказують їй усї. — А як вовк присуне? — шепче знов Галя. — О, пожахачко! О, плохенька! — кажуть усї та усе ближче згортають ся до купи, а меньший брат бере Галю на руки. — А як вовк присуне? — знов таки присипаєть ся Галя і усї на Галю похмуряють ся, окрім меньшого; меньший тихесенько Галю заспокоює і Галя заспокоюєть ся, ще часом і пісеньку заспіва про журавля „що цибатий журавель, він до млина їздив, дивне диво бачив“, і чує меньший брат, як цибатий журавель іде до його і як дивне диво бачить; бо Галя, співаючи, під свій спів обома рученятами по обличчю ляска. Пісенька якось незавважливо ввірветь ся, цибатий журавель зостаєть ся на дорозї, а Галя засипа в меньшого брата на руках. Нудно — нудно! Холодно — холодно! Темно — темно! У скосяне віконечко видно луку під білим снїгом. Білий снїг то виблискує, то виблеск тратить, — се місяць порина в хмарах. Що отсе буде далї: чи заблискотить

білий сніг іще лучче та засятне місяць із зорями, а чи повалить сьвіжий сніг, хуртовина заграє, забє віконечко покосяне, занесе стежечку, забарить матір? І що мати принесе їм?

От по снігу рипить прудкая, слабая, непевная ступа, двері у хатку відчиняють ся — мати прийшла. Вона прийшла помучена, дуже змерзла, — що вона принесла? Принесла хліба, картоплї, а коли ще трошки пшона на кулїш, так уже й хвалить ся зараз дітям, що „от, діточки, ми собі зварим кулїш“, — і усї дожидають кулїшу, а Галя то вже завчасу сидітиме з ложкою у руцї та погукуватиме „мамо!“ — і погукує такеньки Галя, наче вона сама має одвагу поспитати про те, про що усї піклують ся і додає усїм сили терпеливійш дожидати. Після кожного огука вона пригортаєть ся до меньшого брата, немов говорячи: „якова твоя Галя!“ А брат меньший гладить її по головцї і дає на догад, що „славна Галя“.

Запалена піч розгоряєть ся і тріщить, червоне полумя грає на віконечку, з розколинок печі виходять струмки диму — хатинка разом і сьвітлом-огнем посьвіщаєть ся і димом сповняєть ся, ясно видно помучену і стару матір, що пораєть ся коло печі, та не можна розглядіти по обличю, які собі думки має, який вид — то здаєть ся, що вона всьміхаєть ся і дбайливо поспішаєть ся та клопочеть ся, то знов здаєть ся, що душить її якась туга і чогось боязко їй і що від тії душної туги так вона метушить ся коло печі, що не від диму в неї і сльоза біжить.

Діждали ся — вечеря готова; Галя сьміеть ся й усї вечеряють і спати лягають. Огонь у печі потроху погасає, наче сам почина дрімати,

гасне зовсім — у хатці темнісінько, й усі засипають.

Ранішний холод не хоче ніяк дати поспати, пройма і таки хоче побудити й таки обудить. Уже мати у печі запалила — дрова знов тріщать, полумя шиба́, димно у хатці; в віконце сьвітить ясне сонечко і блищить сніг біленький. От і сніданнє їм готове й мати поспішаєть ся йти на поденщину і приказує їм бути розумниками і йде собі.

У неділю, в усяке сьвято, їм краще було: мати не ходила на роботу, можна було влізти у її латані чоботи, загорнутись у її праховеньку кожушаночку і хоч трудно, а все таки можна було погуляти коло хатки — і вони усі гуляли по черзі, навіть Галя, що сама уся була, може, не завбільшки чобота. По тому мати їм казки усякі розказувала і усякі бувальщини. І що за такі славні часом казки, що то за сьмішні які! І дуже-б багато вони сьміяли ся й тішили ся, коли-б їм не мішало неньчине обличчє — таке обличчє помучене та посмучене, дарма що вона не прискаржує нічого й сама з ними разом всьміхаєть ся на усе сьмішне та потішне у казці.

Одного разу мати прийшла до дому і входячи, покликала старшого сина... — „Що мамо?“ — одказав старший син і скочив із печі на зустріч їй. — „Що? Що? Що?“ — покрикнули другі усі й посипали ся з печі, як достиглі грушки, а Галя простягала рученята до меньшого брата й гукала вже: „Куліш! Пшоняний куліш!“ — „Ні“ — одказували брати, купчучись, товплячи ся цікаві коло неньки. — „Ні, піждіть, піждіть, мої голубята!“ — промовляла мати, скидаючи з себе одежину, притрушену снігом та ледві ди-

хаючи від утоми. — „Бублики!“ — гукнула Галя трохи не-зневна й наче лякаючи ся. „О! о! о!“ - почуло ся поміж братів і що то у кожному тому „о“ було дива та радощів! — „Бублики-ж?“ — гукнула Галя вже сьміло і у долонечки заплескала. — „Галю! Галю! Послухай бо, — промовив меньший брат — слухай бо, мама принесла чоботи!“

— О, чоботи! — вигукнула Галя, наче занесла ся вже у саме небо голубе тай счепила ручечки.

Еге-ж, се таки й були чоботи. Старі, проношені, маленькі чоботи з великими латками на обох. Сьвіте мій! Як же ті чоботи з рук до рук передавали ся! Чоботи розглядали, чобітьми любували, а Галя то ледві що не виціловала чобіт — вона вже й устонька цяпочкою склала, — та засьміяла ся й, не барячись хвилиноньки, пожадала собі у чоботи вбрати ся й на усіх дивила ся радісно та жалібненько такеньки, серед хати, немов гарне малюваннє, тільки що з роду віку, мабуть, не було малювання з таким личеньком сьміючим, з такими очима танцюючими. Брати дивували, яка то Галя гарна у чоботах, прибираючись на другий день рано-рано-рано-ранесенько йти далеко-далеко-далеко-далеченько гуляти. Пішла-б вона гуляти, того таки самого вечора, коли-б не той вовк невірний з лісу, а що гірш — турбував її той хава навісний, що не знає вона навіть де він і сидить у сьвіті — чи у лісі, чи під горою на луці, чи у Дніпрі, у нурті, — не знала, бачте, з якого боку його стерегти ся й звідки його берегти ся, а може вискочить він і схопить її несподівано — негадано.

З сонної Галї тихенько меньший брат зняв чоботи і усї тодї по черзї почали їх приміряти і кожний казав, що йому чоботи як раз, наче влипли, хоч добре вони пригодили ся тільки старшому братови. Йому мати й принесла ті чоботи і принесла йому для того, що завтра хоче його забрати із собою у місто і віддати хазяїнови у наймити.

До хазяїна! За наймита! Усї очі на його обернули ся, усї серденятка іздрігнули ся: хто дивує, а хто засмутивсь; кого порушала надія на щось дивнеє та чуднеє, а кого то жах затомив, що скоїть ся; той у думцї вже випроважав його, другий знов уже прибиравсь його стрічати та почути нечутого з роду; иньший замисливсь, як то вони сами без його житимуть... Мати смутненька та трівожненька... А старший син одказав спокійненько на сю вістоньку: „Добре, мамо!“ — Як будеш добре служити, моя дитино, — заслужиш собі ласку, вислужиш заплату, — каже мати. — Дасть Бог милосерний, то потім собі й кожушок справиш... Добре, синочку?

— Добре, мамо! — одказує їй знов син.

— Хазяїн твій, здаєть ся, чоловік хороший буде, а як що там і випаде тобі у службі... Яке там лихо — горе, то ти приймай за добре... Коханий, ти перетерпи... Добре, синоньку?

— Добре, мамо! — одказав знов син.

Вже більш мати нїчого не примогла казати, голосу в неї не хватило, неначе важка рука душила її; вона сидїла вже мовчки та тільки дивила ся на старшого сина та усе тїснїйш та тїснїйш душила її важка рука тая... А старший син задумавсь і недбало, невважливо одказував братам, що товпили ся у хатцї, стукали дверима, по черзї

брали на себе чоботи, виходили у чоботах гуляти коло хатки, говорили про братову службу.

Місяць сьвітив у повні, зорі наче палали — одна зоря поломнїйш від другої, мороз був сильний, аж тріщав, сніг хрускав під чобітьми на вдивовижу, на прочудо. Навіть сам старший брат, уже який хлопець нелегкоумень, тай той як узяв на себе чоботи та вийшов — іде та все оглядаєть ся та зупиняєть ся раз-у-раз, наче його хто пита що хвилинки: — „чий ти парубок — чий парубок у чоботах, чий бо ти? Скажи, будь ласка!“

На другий день мороз такий самий, що й вчора. Дерева тріщали на горі, ссипаючи з себе сней, сонечко ссяло блїдненько, наче зблїдло й вобі від холоду, наче теж змерзло; а усї брати вибігли з хатки проводити старшого брата, що йбраний у чоботи та у велику хустку неньчину ішов у місто.

— Ходім уже, дитино, — промовила мати до старшого сина, а ви, голубята, зоставайте ся здоровенькі, — каже вона до других.

Вони пішли, а у слїд їм кричали голосочки: і „бувай здоров“ — і „верни ся“ і „вертайсь хутче“, а Галя, то вона тільки вигукувала: „братїк милий, милий братїк!“ Усї танцювали на морозї, поки зникли з очей вони, а потім повскакували у хатку на піч і усім такеньки вже зробилось пусто-пусто без старшого брата; усї зажурили ся й затужили; у Галї вже слїзоньки капали.

І я піду у наймити! — каже один брат.

— От як! — промовила Галя, а слїзочки закапали одна по другій швиденько.

— І я! І я! І я! — кажуть усї брати у один голос. У Галї слїзки закапали вже по три тай по чотирі разом, гонячи одна одну.

— Ой, лихо! — покрикнула Галя. — Усї підете! Усї мене покинете! І ти? І ти мене покидаєш? Покид...

Та вже до меньшого брата вона більш промовити не здолала — затулила личенько обома ручечками й гірко заридала.

— Годї, Галю, годї! — кажуть брати, слухай но, що тобі казатимемо...

Галя не слухала.

— Не плач, Галю! — каже меньший брат і бере Галю до себе на колїна. — Я найму ся у службу та зароблю тобі чобітки... Одкрий бо личенько!

- Не хочу чобітків! — хлипле Галя... Не хоче чобітків і личенька не одкрива.

— Слухай бо, Галю, Галочко! — промовляв меньший брат, — от яка-ж ти недобра! От як мене красно слухаєш! — Одна Галина ручка одпала від личенька й одне очко, повнїсеньке слїзою, зирнуло на братїка і риданнє впинило ся.

— Помисли лишень, Галю, коли ми усї підемо у наймити, так усї чоботи собі покупимо, а тобі вже найкращі — ми усї собі кожухи покупимо, а вже тобі...

— І я піду у наймички! — вимовила Галя і друга ручка одпала від личенька і оченятка вже веселенько виблискували у слїзках.

І порішили вони такеньки усї, щоб іти у наймити; а поки наймитська служба, поки що, то було їм страх як нудно сидїти на печі і міцненький жаль посягав їх по старшому братови. Й усї

вони дивили ся по усїх боках, або одно на одного, наче що загубили, без чого не знали, не вміли, як його бути. Коротенький день прудко збігав, та їм здавало ся, що він кілька разів повертавсь назад, поки таки діждали ся вечора морозного й мати прийшла. Як тодї серденятка усї не вистрибнули з грудей, поки мати розказувала, що старший брат у хазяїна, що йому так славно: буде спати він у теплій хатї й годуватимуть його добре.

— Чуєш? Чуєш? — промовляли брати одно до одного. — От як йому буде! От як виборно! — І Галя погукнула: — О, славненько! О, любенько!

Та чогось у братів впали голоси їх дзвінкі і Галя якось слабенько плеще у долоньки, — раз тільки, а там і стихла. І мати, хвалячи житє його запинала ся — слова мерли в неї на устах, уста, трохи трусили ся. На вечерю був куліш пшоняний, та нїхто до його й не доторкнувсь і нїкого сон не змагав.

— Ви, дїточки, не скучайте за братїком — почала була мати, та голос ввірвавсь і вмер; вона влила ся гіркими-гіркими і як посліплена наче слїзьми, тільки ловила дїток коло себе, схоплювала та поцїлунками всипала та усе голоснїйш-голоснїйш ридала.

Пішли днї за днями й часи за часами, попривикали дїтки, що нема старшого брата, та не перестали про його думати — й сливе що годинки його згадували то сим, то тим, то знов другим. Тепер уже усякі казки й бувальщини у сьвято вони покинули, а розмовляли з мамою про брата — у сьвято мама ходила його одвідувати і приносила од його вісти — усе вісти однакові, що

здужає, що служить... І се на усякі лади брали і на усякі лади про се балакали: уявляли собі його хазяїна — знали вони, що хазяїн огрядний чоловік, кравець сивий, ходить у синїх шароварах і у чорній свитцї і шиє сам усякі кожухи й свитки: уявляли собі хату хазяйську — знали вони, що хата хазяйська у три віконечка, під тисовим дашком, а у хатї по білих стїнах висять образки — птицї рябопері, морський розбишака-турок у червоній чалмі з кинжалом у правицї; уявляли вони собі хазяйку — вони знали, що хазяйка молоденька і усе сидить біля віконця та вишива собі очіпки шовками та золотом. І чорну корову хазяйську собі уявляли вони із рижим телятком; а як розмова захопила про хазяйські санки та про білого коня, так Галя починала розкочуватись із боку на бік, наче вона вже сиділа у санках, а білий кінь швиденько віз санки по грудовому шляшку.

Вони прибирали ся, як лїтечко прийде, частенько ходити до брата; як тільки що весна дихне, піти його одвідати. Еге ж! Підуть вони до його, побачать його й наговорять ся з ним. Що то як хороше буде зобачити ся! Що то як дожидать бридко! Що то яка зима укропила холодна та люта!

От як у хатцї на луцї та гадали про старшого брата і над усе на сьвітї жадали із ним побачити ся і Галя таково вже частенько казала: „хоч би одним очком поглянути на його“, — що вже тепер тільки вона намине „хоч би одним очком“, усї знали на що „одно очко“ хоче глянути й зітхали.

А тим часом хазяїни на старшого брата дивили ся за тим тільки, щоб бачити, чи справний

він, чи не пустує і жадного йому словечка не промовили, опріч якого приказу, грозьби та лайки. І на пляцу, коло криниці, де він ходив що ранок й що вечір води брати і де сходилось багато людей, рідко хто вважав на поважного, тихого хлопчика, що він що день то робивсь похмурійший та понурійший, у латаній сорочечці, у праховенькій свитці, не на його пошитій, у старенькій шапці, который терпеливо стояв на морозі пекучому, дожидав черги собі води зачерпнути, — ніхто до його не озивавсь.

Перша робота була йому у хазяїна воду носити з криниці. В досьвіта його слави до тієї криниці далекої під горою на пляцу, коли ще усе місто бучне стояло у сивій імлї, люде не уявляли ся, димочок не звивавсь і коли ще не було коло криниці нікого — часом хіба стрічала ся яка-така наймичка гірка, або дві, тай се дуже рідко. Його відерце перше пробива лїд у криниці, що у ночі замерза і таскав він сповнені відра під гору. Притаскавши дві відрі, котрі хазяйка у той таки час розплеска на вмиваннєчко, на своє чорнобриве личенько, на білі ручки, та знов, знов туди й сюди його по хазяйству, — він знов йшов по воду. Сиза імла рідшала, димочок де-не-де вже звивавсь, уже люде попадали ся і коло криниці; вже товпило ся, купчило ся багато народу — треба дожидати черги. Він стояв та дививсь, як шпарко дбайливі городяночки поспішали, заспавши, й гонили одна однієї до криниці й від криниці; як ішли наймички, під'їздили бочки. Сиза імла зникала; заходило сонечко й сяло якими-ж то блискучими, холодними, недружними ранками... — Повертавсь він із повними відрами до хазяїв. Тут йому треба було двір промітати, носити дрова з сїней до хати, побігти до сусїди

в вечері спитати, коли буде мученика Лаврентія — у середу, чи у четвер, бо хазяйка прибирала ся на іменини до Лаврентія шевця; або побігти до сусіди Меласї позичити трохи дріжджей, бо хазяйка заходила ся ставити пироги; або побігти на торг купить за шага голок, коли хазяйка зломила голку — і багацько побігушок й пошарпушок треба йому було спожити. Та хазяйці можна було вгодити — була хазяйка весела, недбала молодиця, що як вона не хазяїнувала, так, сидячи коло віконця, шила та вишивала та приспівувала і поглядала з вікна на прохожих людей та на себе у дзеркальце, що умисне й висіло тут проти неї на цьвяшку. А хазяїну не можна було вгодити, — хазяїн був задирливий чоловік, а до того ще окрутний дуже. Жінку свою він дуже любив, а тільки у ранці він очі розплющить, то вже й почав зачіпати та задирати її, й доти не відчепить ся, поки аж жінка не заплаче, або хоч заходить ся на плач — тоді він і довольний, скаже їй, що вона йому милїйш над усе у сьвіті й пожалує її, й обіцяє купити якусь там витребеньку нову, — а що вже наймита маленького, то він поїдав немилостиво. Тільки-б забачив його, було за що пригрозити й прикрикнути, було за що й штовхнуть. Хлопець із роду не одказав йому слова гіркого, та ніколи теж не виговорювавсь й не повинив ся — усе хлопчик приймав мовчки. Здаєть ся, що тая безодмовність дражнила хазяїна ще більш і цїлїсенький день він не так щиро працював із кожухами та кобеняками, як із тим, як би то лучче доняти терпеливого хлопця.

Минав день — який же холодний, блискучий, вражий день! От звечоріло. Хазяїн поніс роботу пошиту, хазяйка пішла до сусіди посидіти, поговорити, або до вечерні — наймит знов із ві-

драми по воду до криниці приходив. Вечорами зграя коло криниці була гучнійш, ніж ранками. По трудах дневних і по роботі й по клопоті знимав ся регіт, заводили ся голосні розмови. Тут бачив хлопець, як иньша весела дівчина і прудкая, що не посмирили її ані робота, ані труди, щиро співала й підтанцьовувала, танцювала й підспівувала з відрами на плечах на загальну втіху людську і на потіху; як возниці борють ся або прискають водою й лякають дівчат; як часом наймички, розваживши ся, сьміяли ся теж й грали ся між собою. Гомоніла зграя, поки сонечко не закочувало ся, червоний захід не обгортав у кармазин — і мороз не кріпчав — дзвінко й різко одтупували ся усі ступні по снігу, ворітьми стукнули, у дзвін вдарено, риплять полозя й біжать санки і людський голос і собаче гавканнє. І вечір згасає — який же холодний, червоний, самотний вечір!

У хаті сьвічка горить. Хазяїн шиє, якусь полу від кожуха строчить, хазяйка вишива кругленьку квітку на очіпку шовком, — сидять коло столу обоє. Наймит веде коня напувати, дає коню вівса й сіна і корову заганя на ніч, теж упертого кабана заганяв, виносив у хату дров на завтра, щепив тріски на підпал, вигрібав попіл із печі, мазав хазяйські чоботи. А хазяїн усе шиє, хазяйка вишиває і що небудь розказує чоловікови про те, що бачила на торзі, що чула від сусіди; хазяїн прислуха мовчки, й часто оглядає ся на наймита, прикрикує, пригрожує; бува й те, що уставав хазяїн, кидав роботу і карав наймита свого або за те, що погано мазав чоботи, або за те, що двері не добре причиня... Потому знов сідає й шиє, а хазяйка, зиркнувши на хлопця, часом зітхнувши, знов почина розказувати далі. У хаті душно та

гаряче; порозвішувані по стінах білих рябопері птиці, здаєть ся, сказили ся від сієї духоти — одні крила свої порозпростягали у розпуці та такеньки й зостали ся — нема сили полетіти, нема сили й крила згорнути; другі знов у такій самій розпуці стулили ся й нагогошили ся. А морський розбишака-турок — той завсігди поважно й сьміло дививсь із під своєї червоної чалми, держучи кинжала. Скільки то разів, як гасили сьвітло й хазяїн із хазяйкою спокійненько засипали й товстим сном спали, потомленому, побитому наймиту малому снило ся, що усі ті птиці рябопері зірвали ся із стіи і гучною, розпучливою зграєю вють ся, бють ся, кружляють над його узголовячком усе прудче, усе гарячійше махаючи крилами пломенистими, усе від них душнійше і разом наче повів вітровий, наче вода плескає — зникають птахи усі, широке та глибоке море колисає й плеще у береги, на березї сидить Турок у червоній чалмі, держучись за кинжал, дивлячись на наймита сьмілими й поважними очима і наче-б чимсь питаючи, в далекости киваючи,.. Скільки то вже разів йому снило ся, що зніма його щось у воздухи з птицями, що падає він і розбиваєть ся. Скільки то разів у снї він плавав по глибокому морю й тонув у глибі!

Зима доходила кінця, та холоди ще сильнії кріпили і брати з Галею сиділи на печі, підобгавши ноги. Тихо було у вечері, коли вчула ся ступа чиясь і щось мигонуло мимо віконця.

— Мама! — покрикнула Галя.

— Нї, се не мама, — одказали брати.

— О! — шепотнула Галя, оченятка в неї побільшили ся, а бровенятка вище зняли ся.

— Не бійсь, Галю! — промовив меньший брат, усї вони виглядали з печі, витягнувши шиї.

Отже відчинила ся хатка — і старший брат уступив.

Господи сьвіте, який вигук, побачивши його! Як же до його кинули ся! Як же за його вхопили ся! Як же не знали, що казати й про що спитати! Несподївані радощі такеньки усїх обхопили, що у голові закрутило ся, у очах усе округи заходило й затанцювало — усї обступили, ухопили старшого брата і більш чули, що він тутеньки, ніж його на вічі бачили, то й не вжахнуло нїкого їх у раз, що старший брат смертно блїдий, що волосє в його поплутане та попатлане, що комір у сорочцї подраний, наче хто ухватив силоміць і що він не промовить слова, обіймаючись із ними усїма, тільки важко дихає. І Галя перша покрикнула: „О, який же став ти білий! А який же став ти наймит! Такий самий, як колись я бачила по дорозї за хазяйськими волами йшов! Такий самісїнький!“

І Галя своїми жвавенькими оченятками у їх питала ся: — чи її правда!

Правда, правда! Зробивсь старший брат білий, як крейда й справжнїй наймит... Та чого-ж се комір розірваний, чого-ж се волосє поклочене? Чого ж се обличчє так покривило ся? Чому се дихає він тяжко та важко так?

Раптові радощі прудко десь подїли ся, — усї очі впили ся у старшого брата, усї дивили ся на його пильно й неспокійно і тепер уже бачили його добре.

— Сїдай, сїдай, братїку, сїдай, любий! Ти втомив ся, коханий! — щебетала Галя, прихиляючи тихесенько старшого брата за руку, а благі

оченята у трівозї перепитували усїх, що таке не гаразд, або що таке зробити, як запобігти?

Старший брат сїв на лавцї, а усї иньші у рядочок коло його. Галя коло його стала та дивлячись та турбуючись і забула, яково тим босим малим ніжкам холодненько стояти.

Старший брат усе таки мовчав і дививсь у землю. А середний брат його поспитав: — Як се ти до нас прийшов, брате?

— Хазяїн мене прогнав, — одказав старший брат. Довгенько нїхто нїчого не промовляв.

Галя сховала личенько до старшого брата у колїна.

— Він тебе бив, мабуть? — поспитав знов середний.

— Він мене давно бив, з першого дня, — одказав старший.

Чому-ж ти не втїк від його, чому його зараз таки не кинув, брате? — з опалом та швидко промовив найменьший.

— Було-б тобі втїкати, — ледві чутно щебетала Галя, не знїмаючи головки з братових колїн. Було-б тобі до нас зараз прибігти... Любий, любенький, любесечкий братїку!

— Я хотїв іще перетерпіти, хотїв іще служити, — одказав старший.

Такого-такого були прибирали ся, як зобачать ся, розказати старшому братови про те, як вони усї теж підуть у наймити служити та заробляти, про те, які в їх тут були холоди та морози і як середний брат трохи пожару не наробив, узявши ся у печі розпалювати та не слухаючи Галї, наклав повну піч дров; і про те, яка Галя господиня вже стала й як варила їм сама карто-

плю; і про те, як Галя одного разу перелякалась на віки, признавши стару грушу коло хатки за хаву... Такого, такого хотіли розпитати ся в його: як він що дня жив, що бачив і що чув там у місті, де такеньки людно й гучно завсїгди... Та теперки не приходило нікому на думку анї розказувати, анї розпитувати: сиділи усї мовчки та тихо і усї дивились, як старший брат, у землю. Галя не раз, не двічі підносила головочку з братових колїн, не двічі не тричі і ручечки у гору простягала, поки не опинила ся у його сама на колїнах, не обняла його за шию та не притулила ся личеньком до його плеча. Тодї й Галя втихла, тільки часочком тихенько міцнїйш пригортали до себе старшого брата нїжнії рученятка.

Так вони сидячи діждали неньки. Ненька злякала ся, зобачивши старшого сина, вхопила його й цїлуючи притягнула до віконця і у жаху оглядала його і в жаху питала: — Що таке стало ся? Що тобі, дитино моя? Що? Коли? Як?

— Мене хазяїн вигнав, мамо, — одказав старший син.

Більш вона не питала вже нїчого, тільки подивилась на його довше та міцнїйш його обняла та заплакала.

— Не плач, мамо! — каже старший син. — Як знайдеть ся хазяїн де, вишукаєть ся яка служба, я знов служити піду.

— Ох, дитино моя, дитино моя! — промовила мати, неначе серце в неї розривали.

Потім вона знов його притягнула до себе до вікна, знов на його дивила ся.. Потім від його одхитнула ся, одірвала ся, затопила у печі, постановила вечерю варити і знов до його прису-

нулась. Вона розчесала спатлане волосє, дала білу сорочечку, дала водиці вмитись і коли вже він сидів умитий, розчесаний і в білій сорочці, вона знов таки на його дивила ся — і усї дивили ся на його. І вона і усї бачили, як він привяв і не той став, що колись був.

От і вечеронька на столї; усї сїли вечеряти й усї примічали, як він потроху їсть теперки — й усїм не смачила якось вечеря. Мати очей з його не може звести, брати й Галя теж на його поглядають.

Смутно, страх як смутно було, а разом до того якось мов би знайшов ся скарб, що його було треба, що був він дорогий — і хоч смуток крушить, а таки скарб тутоньки, маємо його. Здаєть ся, таке усї очі промовляли, дивлячись на старшого брата і з такою думкою спати полягали.

У хатцї темно й тихо; в віконечко сяють дві пломенисті зірочки іскрясті з неба голубого і білий сніг блищить; у хатцї дуже тихо й темно. І чує старший брат, що хтось нечутно до його підійшов і над ним схиливсь; він пізнав руку, що доторкнулась до його плеча й шопіт розібрав. Мати схилила ся й мати питала ся: — Дитя моє, — питала вона — чи багато там терпів?

— Еге, — одказав він теж пошептом.

Довгенько нїчого не чутно, мов усе змерло.

— Мамо! Мамо! — шепоче Галя, та нїхто Галї не чує; так уже тихенько шепоче вона, — мамо! мамо! — шепоче Галя усе тихш та тихш, тай змовкає.

— Ох, моє дитя кохане, — знов, чутно, мати шепоче. — Ти моє безщасне дитя!

І знов усе наче змерло — тихо.

— Мамо! Мамо! — знов шепоче Галя і знов Галї нїхто не чує й не бачить нїхто доброго, журливого личенька.

— Чи в тебе не болить де, синочку? Скажи менї, серденько моє, — пита ще мати.

— Нї, мамо, в мене нїщо тепер не болить, а як хазяїн вишукаєть ся, я знов служитиму. Ти, мамо, пошукай менї служби, — просить старший син.

— Душе ти моя, серце ти моє! — чуєть ся виразно й наче-б слова ті з самої душі, з самого серця вишарпані, з болючого серця й з болючої душі, тай остатнї вже слова. Усе знов тихо й темно. Дарма Галя насторожає ушко і довго-довго, довгенько слуха й прислуха — усе тихо й темно — й прислухаючи Галя сама зітхає.

II.

Знов почали жити та поживати з старшим братом у купі, та примічали, що старший брат уже не той став, що колись перше був. Був він із роду поважнїйший од усїх їх, похмурнїйший — тепер став він ще більше поважний, ще похмурнїйший. Кільки раз питавсь він неньки, чи нема де йому служби, кільки раз і сам ходив шукати й питати по містї, й усї дуже бояли ся, що знов він піде від них, та хазяїна усе таки не знайшло ся і потроху минувсь той страх і жах. Дожили вони зиму до кінця й першу весїнню теплину стріли з великою радістю усї. Хатка спустїла на цїлі днї й як тільки очима сягнути широкої луки, усюди очі бачили

удовиних дітей, що грали ся та бігали та тішили ся тамечки.

Настало велике сьвято. В досьвіта у Київі задзвонили у дзвони і народ заснував тудою й сюдою по усїх улицях і проулочках.

Удовині діти давно вже чули про те, що буде велике сьвято й чогось — сами вони не знали, чого — дожидали собі від сього сьвята. Зірвали ся вони того дня до зорі сьвітової й побігли усї, гонячи до Дніпра вмивати ся. Чистенько вмивши ся, вони жвавенько повернули ся до неньки і стали проти неї, наче у полку проти гетьмана, дожидаючи, що їх убере, а єй-же Богу мойому виборні се девять хлопців стояло: чорноброві, кучеряві, обличя, як лїтний ранок веселий падають, очі як зорі сяють; і виборна се була сестричка Галя, хоч у плохенькій, та у вишиваній сорочечцї, хоч у латаній, та в синій юпочцї, хоч у виношеній, та у червоній стрічечцї: босії ніжечки тільки диви — затанцюють, а вічки то вже й танцюють, а головка так то швиденько вже повертала ся до того й до того й до усїх, що ось-ось темні кучері вибють ся з під червоної стрічки. Галя сьміеть ся й погукує на братів і брати теж сьміють ся до неї — найбільше меньший братїк і сама удова усьміхаеть ся.

Перш усього побрали ся вони до церкви. І веселенько було йти швиденько по дорозї, дивити ся по боках і у перед. З-за гір, із округи, з-за темних сосен, з-за кучерявих дубів пробивали ся рожеві проміні усе пломенистїйші та червонїйші, росяна лука усе далї вирізувала ся; Дніпро синїй шумів і легкий туманець хитавсь понад ним. Чутно, як із моцна бють у дзвони у містї й видно — наче комашня, купки людей по улицях.

Вони прийшли до маленької церковці, до старенької, що стояла збочивши ся коло міської брами. На цвинтарі росли високі дерева — клен да береза; з-за них тільки видать було хрест похилий на бік та тамки, де всох клен один, крізь сухі віти вбачало ся церковне віконечко, узеньке і довгеньке й частинки сивої мшистої стінки. Вони пройшли поуз деревами до рундучка, що хитавсь і подававсь під ногою і вступили у церковцю.

Темна, стара церковка. Уся вона наче скорчила ся від старости. Лики іконні якось страх як смутненько дивили ся зі стін — древні, стемнінні, померклі лики; тоненькі воскові сьвічечки жовтенькі падали якимсь поломям пропасним; кілька стареньких жінок молило ся на колінцях, усі вони звязані чорними хустками, усі з маленькими головочками, зі зморщеними обличчями. Якась молода, ставна дівчина заплаканая стояла прихиливши ся до стінки, пильненько дивлячись на сьвічечку, що жарко палала, та мабуть чуючи своє лишенько та думаючи про свою бідоньку; піп, білий як молоко, виразно щось читав та зітхав — усе якось було скорботненько й тихенько, смирненько. Старший брат задумав ся, другі брати вгамували ся і Галя втихла, а мати, як увійшовши впала на колінця, так увесь час і зостала ся молячи ся. Дітки подивили ся на неї, зглянули ся із собою тай теж щиро почали собі молити ся, наче об чімсь благаючи, тільки сами вони не знали об чім. Серденятко якось стискало ся, мислоньки не збирали ся до купи; вони ні про що не просили, а жадали вони — як уже жадали! — жадали собі сьвіту та веселенької радощі, та легенької втіхи.

От уже по службі й вийшли вони з церковці знов на сьвіт божий. Сонечко вже зійшло й скрало

росу з травиці й з дерева і забиралось у всї куточки й забивало у лице золотим своїм проміннєм, аж замружувало очі. Удова зітхнула, немов покидаючи яку важку думку й глянула на діток, а у діток серденятка знов заграли ся й знов охопила їх надія на щось хороше.

Дві старенькії жінки сиділи, одпочивали на церковному рундучку і словце „ярмарок“ попало в уха дітям; вони припинили ся.

— Чудовий ярмарок сьогодні! — казала старенька й непричасно дивила ся проти себе у далиню.

— Еге-ж, еге! — одказала друга кашляючи, — люде вирають ся ще з вечора тудою.

Дітки ізглянули ся й всьміхнули ся, наче говорячи: от воно й є! Не дурно-ж ми й дожидали чогось... Галя вигукнула: — Мамо! Ярмарок, ярмарок! Ой ходім, мамочко, ой ходім, сердечко, хутчій у ярмарок!

— Ходім, мамо, у ярмарок! Ходім, мамо, у ярмарок! — почали просити ся усї сини.

— Ходімте, ходімте, мої голубята! — каже удова. Тай пішли усї у ярмарок.

Сонечко пломенисто грало ся у небі, вітрець жвавенько хитав деревами, що попадали ся дене-де по дорозї й шумів у міських садочках; народ гучно валив улицями; вози якось веселенько рипіли один по другому, ледві можна було пробити ся, протискати ся поміж рябенькою купою людською. У голові аж крутило ся: то мигоне проти тебе просто розшитий рукав тонкий, то ледві не зачепить тебе колесом, то одсахнеш ся від пари очей грізних, то на шиї у себе чуєш морду волову, то рогами тебе заштурхне він, то знов ти

зашторхнув та покотив качана капусти з чийогось воза; то ти на когось наторкнувсь, то тебе сунули. Люде, обличчя, одежина, різноголоса птиця у садках, квітки, кошики, сіно, риба, овощ, дошки, верівки, дьоготь, ягода, віники — усе движить, мішаєть ся, миготить, зникає і знов показуєть ся проти очей. Поверх усього того вють ся по вітру стрічки дівочі різноцьвітні-квітчасті, білі намітки жіночі, сиві та чорні шапки козацькі, верховини високопокладеного воза то бочками, то знов сіном, із вилами торчма у йому. А від голосів тебе глушить, а від слів та вигуків тебе повертає тудою й сюдою.. Та що й казати! Не можна з роду вималювати словами, як воно бува: треба самому бути й самому бачити.

Нема-ж бо дива, що у вдовиних дітей очі розбігли ся й серденятка швиденько колотили ся від утіхи й що не можна було розібрати гаразд, чи то від переляку, чи то від радощі. Галя раз-у-раз гука та погукує. От вони вже дочапали до самого пляцу на другім кінці міста, де ярмарок став.

Тут уже Галя затулити аж мусіла вічки на який час, тай брати теж не знали, де мусіли дивити ся наперед і навіть старший брат був спершу поврازивсь. Тут купами солодкі пряники-медовики, вязки бубликів, гора й груда оріхів, сухих грушок, купи й кучі сластьон... От чоботи з червоним закотом, — такі самі чоботи, як треба; от і сопілка, що давненько вже такої бажало ся; от смушева шапка, — краще вже сієї шапки й шукати нема чого; от сива шапка ще лучча від чорної. — „Мамо! Мамо! — жибоніла Галя, — купи мені, ох, купи мені хутенько того великого медовика! Ох, я хочу того медовика дуже!... Ох,

мамо, купи менї от таку хусточку!... Ох, от сю! сю! сю рябеньку, славненьку! Або сю червоненьку! Он те намисто менї! Ох, намисто менї!

І маленька пучечка Галина показувала тудою й сюдою, кудою очки оманені обертали ся, та усе більш та більш Галя охкала й голоснїйш прохала й не чула, як мати тихенько до неї промовляла: — Нема за що, Галю, нема за що купувати, дитино!

Меньший син теж почав прохати: — „Мамо, купи менї шапку!“ — і другі брати теж просють: — „Мамо, чоботи купи! Мамо, свитку купи!“ Хто червоного пояса прохає, а хто крапового пояса хоче; той показує на сластьони, а той тягне туди, де цїла купа дїтей оступила перекупку, що спродає дудки та сопілки, де сама перекупка, поважна молодиця у зеленому очіпку шитому, грає на дудї поважно, а що вже хлопцї усї, то надули щоки, як мога й як мога напилюють на усякий голос, — писк й скиг... „Не можу! Не можу! — каже удова усїм дїткам потихесеньку, — нема за що, дїтки! Нема“...

Сини змовкли й разом спинили ся й подивили ся на матїр і на старшого брата. У неньки обличчє наче-б покорчувало ся і уста наче трусять ся трохи, як вона вимовля: „Не можу, нема!“ й погляда на їх на усїх жалїбненько. Старший брат стоїть і втопив очі у землю своїм звичаєм — такий самий він тепер, як тодї, коли вигнаний повернувсь від хазяїна: так само лице збілїло, так само уста стиснули ся. Сини більш уже нїчого не прохали й як стали, то так і стояли, мовчки дивлячи ся округи. Галя ще може двічі покрикнула та охнула, та може кілька раз

перепитала: — „Чому? Чому нема?“ — коли спинив її менший брат.

— Галю! Годі прохати! — каже пошептом.

Галя свої очки розпалені впила у меншого брата й поспитала: — Чому?

— Не проси, Галю! — знов каже меньший брат — нема за що купувати, тільки турбуєш...

Галя втихла і знов була стрепенула ся і скинула на всїх очима й знов утихла.

— Не проси вже, Галочко! — знов говорить меньший брат.

— Я хочу, — шепоче Галя на одвіт, низенько схиливши головку.

— Галочко, нема! Нема де взяти!

Галя піднесла головоньку — у, які-ж блискали в очицях дві сльози дужі! — подивила ся на всїх своїх і округи всюди, вже ледві чутно шепотнула: „Ой я хочу!“ — і се в остатнїй раз. Пригорнувши ся до меньшого брата, вже смирнесенько стояла вона, прикусивши пучечку, а там і обидві разом і усе те для того, щоб як не викотили ся ті дві сльози дужі мимоволї з оченяток.

Усї вони довгенько стояли меж купами й зграями, що двигали, гомонїли й рябили — стояли вони та дивили ся. Дивили ся брати пильненько й наче-б у перше бачили людське убранє хороше й достаточок і наче у перше почули на собі латані сорочечки; наче у перше бачили вони людську жвавість, недбайливість і веселість і наче у перш пізнали своє турбованнє та вбожество.

А мати дивила ся на них. Вона озивала ся до них, то знов без слова, без мови гладила по головцї, то знов посилала ближче піти полюбу-

вати тим чи тим, то знов показувала їм те або друге.

— Мамо — каже старший син — ходім до дому!

І усї дїти почали прохати ся: — Мамо, ходім бо до дому!

Галя тільки міцнїйш та міцнїйш прикушувала свої пучечки маленькії.

— До дому? До дому? — перепитала мати. — Вже до дому хочете? Чи не погуляли-б ви що по ярмарку, мої голубятка? Чого-ж се так хутко до дому, мої кохані? Та ви ще усього ярмарку на бачили!...

— Дарма, мамо, ми до дому хочемо вже, — кажуть в один голос сини.

— До дому? То ходім до дому, пташки мої! — вимовила вдова і ледві що вимовила — то до дому ходімте, мої дїточки!.. Галочко! Подай менї ручечку. Може понести тебе, дочечко?

Галя простягнула рученьки до мами і як уже на руках була у неньки, такеньки міцненько обхопила її за шию й сховала личенько на плечі.

І пішли вони усї до дому.

Купи людей усе рідшали, що далї вони йшли, усе дужче відрізнявсь голос від голоса, гук від погука; усе було вільнїйш проходити по улицях. Ось і кінець місту і вже з гори видко усю-всеньку луку зелену, й Днїпро синїй і за Днїпром гори — близькії одна над одною зеленїйш, далекії одна над одною синїйш.

— Кажіть, дїточки, чому такі мов невеселії ви? — промовила удова. — Піждїть, мої любенькі, от Біг дасть... — і не доказала, що Біг дасть — чи то разом вона надію стратила, що дасть Біг

що небудь колись, чи то вже дуже важко їй стало дожидати до того часу.

— Чим би я мала вас розважити хоч кришечку, мої дорогі? — промовила знов удова згодом. — Ох, Боже мій, Боже ти мій милосерний!

І знов усї мовчки вони йшли. Усе ширш розлягалась та роздавалась лука перед ними, усе чутнїйш плескавсь та колисавсь Днїпро, а гори за горами все вище й далї знимали ся — високо-високо й далеко-далеко! І такеньки, вертаючись до дому із ярмарку, із поуз зграї живої, із порожними руками, брати дивились на ті високі та далекі гори й думали собі, що там за тими високими й далекими горами — що там?

— Мамо — поспитав меньший син — що се, який се шлях он там, тамечки по горі в гаю і кудою він звиваєть ся?

— Шлях той? Ох, моє голубятко, сей шлях проводить тудою, де я з роду віку не бувала — у далекії міста й села. Покійний ваш батько, хай царствує, їзжав тим шляхом, як служив у війську, й чула я від його, що се шлях небезпечний. При тім шляху розбійники розбивають; звиваєть ся він темним непроглядним бором, проходить між камяних, крутих гір... Було й слухати, як ваш батько-покійничок розказує, то мороз з-за плечей бере.

— Чи на батька теж розбійники нападали, мамо? — спитав меньший брат.

— Нї, моя дитино, нї, Господь милував. А от товариша його, якогось Ласуна, так напали і полонили його. І жив він, Ласун той, у них у камяній горі, у печері, аж три днї, чи що.

— І що-ж він там у них бачив і чув, мамо? спитав середнїй брат.

— Чудове багацтво він там бачив, моя дитино! Печера тая у них сповнена золота та срібла та дорогого каміння самоцьвітного. З золота та із срібла його там смачненько годували й напували і спати його клали під одягала злототкані, на мякенькому пуху. І коні в їх були у золото, в срібло зашпані, ножі й шаблюки всадені самоцьвітом. З роду-віку ніхто й не снив такого багацтва та розкоші, якова в них там — казав Ласун нашому братіку-покійничку. Звали вони Ласуна жити із собою: — Зоставай ся, Ласуне, жити з нами — говорили — житє тобі буде хороше й привільне в нас.

— Що-ж Ласун? — спитав старший син.

— А Ласун був і погодивсь і зоставсь у їх, та коли зараз напала його туга. Жалко стало жінки, діток, своєї хаточки, свого спокою. Став він у їх прохати ся: — Відпустіть мене, добрі люде, будьте милостиві! — „То йди собі!“ — Накидали йому повну шапку золота й срібла й пустили його. „І як пішов я пріч від них — казав Ласун вашому батькови — от уже мені як стало жалко їх кидати, хоч плач!“

Що-ж, знов повернувсь до них? — спитав старший брат.

— І був повернув ся знов він до них. Та як повернув назад, знов його став посягати жаль по свойому житю у сем'ї і втримав його. Та чималий часок він, той Ласун, мордувавсь, що й у вечеру його тягне й до дому притяга...

— Що-ж, кілька разів він вертавсь і куди прийшов? Чи пристав де? — питав старший брат, і по йому добре було видати, що він не повернув ся-б, коли-б де пішов.

— Та вже таки кинув він шапкою об землю, занедбав усе золото й срібло й до дому прийшов.

— Лучче-б він не кидав, а до дому-б приніс — каже середній брат, а меньший на Галю подививсь, мов би подумав: отсе-б було втіхи тоді Галї!

І Галя немов зрозуміла, що подумав меньший брат — вона всьміхнулась такеньки, як всьміхають ся, коли уявляють перед собою якусь уявоньку дуже хорошу.

— Не годило ся кидати! — промовили усї брати з пожалем. — Або не брати, або вже не кидати — що небудь одне! — каже старший брат.

— А потім, діточки, — говорить удова, — потім той Ласун був рибалкою при Дніпрі та упав у воду і втопивсь якось, казав ваш батько покійний.

Прийшли вони до дому й посїдали усї під грушею коло хатки.

— І що-ж, мамо — спитав середній брат, — чи й досї ті розбійники там засїдають?

— Теперки не чути про них нїчого, моє серце! — одказала удова.

— Де-ж вони поділи ся, мамо?

— А хто їх зна, мій голубе! Чи вони перевели ся, чи пішли далї де, на краще привіллє... Ох, діточки, втомилась я дуже, кохані! Ляжу тут, чи не засну коло вас.

Удова лягла на траві й затулила була очі, та сон не змагав — очі усе одмикали ся та на діточок придивляли ся, що тут сидїли усї задумані, поки аж Галя не поклала рученят їй на лице, та не заспівала „котка“ й „голуба“, приклика́ючи сон та дрімоту.

Заснула удова, тай Галя й себе заколисала своєю пісенькою і впала сама коло мами у міцненькому сні.

А брати сиділи та дивили ся на високі, лїсом уроcлії, далекії гори, очей не звертали, — дивили ся та часом поглядав старший брат і на місто веселе та гучне. І так вони задивили ся, так вони задумали ся, що смеркло — вони не завважили і схаменули ся вже тодї, як Галя прокинувшись вигукнула: — Ой, як темно! Де-ж бо сонечко?...

Днї приходили й уходили. Багато ще сьвяткувало ся сьвят, чимало ярмарок ще становило ся, тільки що удовині дїти вже нїколи більш сьвята такеньки не дожидали і нїколи у ярмарок уже не прохали ся й не ходили.

Росли вони собі та виростали, ходячи та бродячи по улиці, дивлячись на гучне, бучне місто та у другий бік — на тихі, високі уроcлії гаєм гори, на той шлях поглохлий, що звивавсь і зникав там у густому гаю. І що вони росли та виростали, то вони пильнїйш поглядали. І раненько ранком при сьвітлому сонечку і пізненько в вечері при зореньках іскристих — усе туди їх очи звертали ся.

А час спливав і вони собі росли та виростали одно одного краще та лучче.

І як дійшли вже вони лїт дорослих, старший брат став іще понурійший, сумнїйший, — такий задуманий та мовчазний; середнїй брат зробивсь іще цікавший — усього питавсь та перепитувавсь, а менший брат іще гірш палкий та спочуйливий; а усї брати зробили ся неспокійнії та невдоволені. Мати побивала ся, жалуючи їх, Галя

падала, розважаючи їх, а вбожество ще скрутнійш тиснуло й давило.

Ходили усї брати шукати собі роботи, служби й по містї й по селах округи, та чи то вже божа воля, чи така нещасна доля, тільки що не знаходило ся їм працї й за малую заплату. І повертали ся вони з тих пошуканок усе сумнїйші та смутнїйші.

Коли-ж бо й добра година трапилась: разом знайшла ся служба двом братям — старшому й середньому. Пішли обоє у наймити. Старший брат пішов служити до молодого заможнього хазяїна-баштанника, а середнїй брат служити пішов до удовця старого, хлїбороба; обоє недалечко вони занапастили ся — тут таки під самим містом наймитували. Молодий баштанник був собі чоловік веселий та гордий та щасливий та немилостивий — себелюбець і самоправець. Мав він і хату білу, й жінку милу, й рід величний, й усякий достаток добрий. Баштан в його великий, славний; людей повно раз-у-раз — і городян і селян; він із жінкою своєю ходить-похожає та спродає, та гроші лїчить та балакає й жартує з купцями своїми та погукує на наймита свого. Родючий баштан жовтїє динями, зеленїє кавунами й усяким овощем — рябить люд і купчить ся коло куріня хазяйського; наймит усїм услугує, подає, носить, возить, мете, складає; хазяїн шле його — він іде й повертає — хазяїн іще нарікає; хазяйка гонить — він біжить та назад поспішаєть ся — хазяйка ще лає його; купцям годить, чужим людям прислугує, тай ті не приймають за добре і разу не подякують може, нїколи за душу живу його не помислють. Ранок ясний минув, день змерк горячий, вечір потемнїв сьвіжий, а сон не бере, нема спокою, сумно та

важко. Коли-ж відпустить? Коли вияснить? Чи коли згладить ся з сьвіту та кривда нерівна? Чи буде полегкість? чи вменшить ся хоч мало скорботи? Чи колись щось буде?

Хлїбороб був собі тихий, роботящий чоловік, дбайливий, обережний: знав уже він як у сьвітї жити має простий чоловік межи князї та силники, то так він і жив собі й добре йому вело ся усе: він нїкого не зачіпав і його нїхто не займав, — вікував він собі гарненько з дочкою своєю одиначкою. Господарствечко хоч не яке там скарбове, — можна-б йому цїну скласти, та таке-ж то порядненьке, любеньке, що кращого й не бажати.

— Чи він добрий буде для мене? — думав середнїй брат, ідучи поруч зі своїм хазяїном у-перше до хазяйської господи та говорячи про те, як хлїб родить. — Чи буде добрий? Походить на те. У сьвітї ж, кажуть, не без добрих людей...

Дуже йому вподобало ся хазяйське господарствечко, як оглянув він його; дуже приємненько було йому чути, що у хатї співав голосок, а вітер заносив теплим повівом і спів і слова.

— Жив би до віку такеньки, коли-б менї так Бог дав, — подумав він, уступаючи у хату за хазяїном, де пісенька усе не змовкала, а чула ся вже зовсїм істно і де стріла їх дївчина, як краля.

Вона й привитала ся і снїданнє подала і щось промовила і про щось поспитала і глянула і подякувала, та усе якось наче недбайливо, якось байдужливо, наче добродїйка, наче госпоженька й трохи засмутила вона тим молодого наймита.

Та не таке ще спожив він, як послужив там далї, та як стала йому дївчина за сьвітло й за темність, — що як вона тут, то усе сяє й блискує, а як її нема, то наче хто сонце зняв і зорі зібрав та у кишеню поховав. Дізнав він того, що як угоняв три кроки в один, поспішаючи ся потомлений з поля хутче на добри-вечір їй дати, а вона, одказуючи — „добри-вечір“ і не оглядала ся на його. Скоштував він і того, що як ранком ідучи на роботу, припинить ся, дожидаючись, сподїваючись, трусячись словечка любого, а вона, минаючи його, приказує йому: йди робити“. Приняв і того, що як у вечері сяде де та зажурить ся, та задивить ся на її, вона його пошле десь потомленого, самотного по якусь там примху для себе.

Перемучивши ся днями, не поспавши ночами, одного разу наймит перестрів свою господиню кохану тай сказав їй усю щиру правдоньку. Як же вона задивила ся, як же вона личенько своє вродливе одвернула від його! Як неласкаво почула, як вразливо озвала ся!

— Не займай мене нїколи, наймиту! — промовила! — Чи я-ж тобі рівня? Коли хочеш у нас служити, поводь ся слугою. Не говори до мене! — А він таки заняв, а він таки заговорив, тай мусїв на віки попрощатись, — утратив службу й повернувсь до дому, у хатку неньчину на луцї, — такий повернувсь, немов прибитий на цьвіту.

Розважала мати, жалувала Галя, брати моци додавали і з усїма сими лїками добрими проживав він, не видужуючи та дожидаючи, поки де служба йому трапить ся.

А тим часом на баштанї велико спродано овощу і хазяїн свого наймита посила з возами

у місто розвозити спродане та збирати часом гроші незаплачені. Тільки одного разу, чи не злічив добре беручи, чи загубив якось везучи наймит, а хазяїн не долічив ся свого ліку й зняв бучу: узвав і злодієм і пройдисьвітом і голотою; а хазяйка собі підказує та підгукує, та пищить та верещить.

— Я більш у вас заслужив — візьміть із моїх запрацьованих, тай не лайте ся! — каже наймит.

— Іди собі геть тай не вертайсь! — гонить хазяїн.

— Щоб твого й духу невірного не було! — кричить хазяйка.

— Заплатіть мені, — каже наймит.

— Заплатити? Та я тобі, злодію, щербатої копійки не дам! — Іди геть! — пихає хазяїн.

— Я на вас суда шукатиму! — промовив наймит.

— Суда на мене, ти? — скрикнув хазяїн тай зареготав із потіхи великої.

— Бач! — вигукнула хазяйка і хазяйчин регіт дрібненько роскотивсь та втішненько.

Наймит пішов собі геть від них тай теж засьміявсь до себе, кепкуючи з себе, що заходив ся був хазяїна засудити.

Питання та жалування було доволї у дому, а ще більше вбожества та суму. Знов усї до купи зібрали ся дожидати, терплячи, та сподївати ся, не маючи. Неспокійні, сумні ходили брати усї — найсумнїйший усїх старший був, найсмутнїйший — середнїй. Галя вже не займала їх, мати не розважала, а у меншого брата то серце жалем сходило.

Коли одного вечора старший брат говорить усім братам: „Життє наше гірке та вбоге... Що

ви робитимете? Я присягаю зеленому гаю! Чи ви мені, брати, товариші?“ Усі брати погодили ся й казали: „Добре!“ — „А мати? а Галя?“ — схаменув ся менший брат. „Чи за велику пораду ми досї були їм? — каже старший брат. — Брати-товариші, не поступайте ся!“

Усї одказали: — Не поступимось!

Увійшли вони у хатку — мати й Галя вже спали. Мати зараз прокинула ся, почула й промовила: — Де, діточки, забарили ся такечки? — І Галя прокинула ся, почула, що міцненько її обняли — то менший брат обняв її.

— Що? — спитала Галя, серденько в неї затрепихало ся — почуло, що щось є, — та менший брат не сказав нїчого й обнявши покинув.

— Мамо! — заговорив тодї старший брат, — ідемо ми шукати щастя та долї. Зоставайсь здорова та не дожидай нас!... Прощавай, сестро!...

За сим словом вийшов із хати, а за їм усї брати слїдом. Удова тільки рученьками сплеснула тай упала з горя та з жаху. Галя зірвала ся, побігла, догнала, ухопила ся за меншого брата, не пускала й ридала, та любого братїка вона не втримала — рванувсь і втїк він за другими й тільки здалека вона ще почула його голос: — Прощавай, Галю, прощавай!...

— Усї пішли! Усї покинули! Пішли й не повертають ся!

— Гукай, Галю, гукай голоснїйш! Прикликай! Зови! — прохала удова наче несамовита.

І Галя голосно гукала й звала, та дарма розносивсь сьвіжий, роспачливий голосочок — на одвіт тільки поуз гір дзвінко відкликало ся.

— Чуєш, Галю, чуєш гомін? Вони йдуть, ідуть! — промовляла разом удова.

Та се Дніпро гомонів плескаючи та дерева шелестіли, — ніхто не йшов.

— Бачиш, бачиш, Галю, — он-там, тамки хтось стоїть? Се Івась стоїть, а біля його — бачиш, бачиш Грицька? Біжи, біжи, Галю, тудою... — Галя бігла тудою й сюдою, по сей бік і по той бік — усюди, де тішила й дурила їх нічна тінь та мла.

І на сьвітаннє заняло ся. Сьвітаннє появило їм, яка лука зелена пуста й які гори округи безмовні. Вони все таки дожидали, що вернуть ся, тай обертали очи свої потомлені на всї боки.

І сонечко зійшло, та таке ясненьке, наче-б то хотїло й мало вмисне для їх найлучче всьвітити пусті шляхи округи. Вони усе таки дожидали — вернуть ся, вернуть ся... Та з того часу ніхто вже до дому не вернувсь.

III.

Хутенько казка кажеть ся, та не так то хутко діло робить ся. Багато минуло днів, тижнів, місяців, тай літ проминуло чимало, що удова з Галею ще прожила та прогорувала в убогенькій хатцї на луцї, усе дожидаючи, що повернуть ся любії сини, що повернуть ся брати милі. То усе чув ся їм гомін якийсь, ніби йшли по луцї мякенькій у-вечері, а на сьвітанню пробужав їх гомін коло дверей — і поспішали ся вони й трепетали ся вони; та на луцї округи усе пусто в вечері й на сьвітанню коло дверей нема нікого. Пусто! Нікого!... Дарма Галя літала тудою й сюдою, як тая ластівка, й удова вибивала ся з сили своєї, поспішаючи за нею — пусто, нікого!...

Еге-ж, еге-ж! — пусто й нікого! Й на який часок переставали вори поривати ся, наче заспокоювали ся, трохи набирали ся терпеливости.

— Галю, — говорить знов удова, — чуєш, гомонить?

— Се Дніпро шумить, мамо!

— Ні, ні, Галю! Слухай-бо!

— Дерева шелестять, мамо!

— Усе Дніпро шумить! Усе дерева шелестять! — промовить удова й зітхне і прошепоче: Боже мій, Боже мій!

А трохи згодом удова знов почина: — Галю! Галочко! вийди, подиви ся, прислухай!

І Галя виходить, дивить ся й прислухує — не чутно нічого, не видно нікого, тільки Дніпро шумить та дерева шелестять.

Галя, що виростала, то усе вона розумнійш робила ся: вже вона „хави“ не бояла ся, ані вовка, щиро робила і коли вже теперки вона плакала гірко, де небудь приховавши ся, ніхто-б її не знайшов по плачу — вона тихенько-тихесенько вже вміла тепер плакати.

Жили вони так само вбого як і перше. Усе так само ходила удова на поденщину, да усе менша її плата була за тим, що вона усе старіла, слабіла, все більш тратила міць і прудкість. Галя теж ходила на поденщину й теж по троху заробляла затим, що Галя була ще дуже молоденька, невміла, недосьвідчена. Рано-ранесенько прокидали ся вони і йшли у місто на роботу. І кажу вам, ніколи вони не йшли, не поглянувши на шлях той, що звивавсь по горі гаєм, не постоявши на луці, дурно не піждавши. Не діждавши ся нікого, хіба часом пташка пурхне мимо, не побачивши нічого, окрім тих знакомих тихих гір та деревів

високих, вони йшли. Приходили у місто й наймали ся робити, де трапляло ся й що Бог насилав: воду носити, городи полоть, сїкти капусту, хати білити — усе, що, кажу, Господь їм насилав. Цїлий день вони робили — зрідко у купі, в однїй господї, сливе завсїди різно по різних господах, а в вечері сходили ся на дорозї до дому. Тодї-ж бо Галин голосочок сьвіженький дзвенить — Галя розказує, що бачила, що чула, що там добре й що лихеньке їй здало ся.

Удова слуха, часочком сама що небудь промовить про бачене, про чуте. Приходили до своєї хатки, до дому. Сьвітла вони нїколи не сьвітили — місяць да зорі ссяли їм замість сьвітла. По трудах дневних не гаразд частенько сон покоїв їх. Найгірш удову мучило безсоннє: вона брала ся плакати якимись скудними, старечими слїзми, що від них, здавало ся, розірветь ся її покрушене старе серце. Галя обнимала її й обойко вони говорили й балакали й обойко смутили ся й обойко сподївали ся на кращії часи, поки аж удова була втїшена й починала засипати, а Галин сон розгулювавсь і мислоньки починали блукати й роїти ся коло усього доброго та відрадісного вперед себе далеко-далеко... Брати вбачали ся з якимись сяющими обличчями, у якомусь виблиску й усе округи теж сяло й блищало...

Жили вони, жили, поки дожили до того часу, що удова занедужала й звалила ся.

От тодї-ж бо пригодонька стала ся: і робити треба і недужую не можна саму покинути. Тодї-ж бо Галя показала, що за прудкі в неї нїжечки. Вона наймала ся за наймалїйшу плату з такою умовою, щоб одвідувати недужую матїр, та тричі або й більш на день прибігала до хатки

й повертала ся знов у місто. Та що далї, то удова робила ся кволїйша, слабша і Галя вже не відходила від неї.

Недужа лежала тихенько, безмовненько, усе сливе затуливши очі й походило, наче вона одпочивала по тяжкій утомі й працї.

Одного разу вона питає: — Галю, що отсе — чи Днїпро шумить?

— Нї, мамо, Днїпро не шумить: зима — Днїпро під льодом.

— Галю, дерева шелестять?

— Нї, мамо, зима — дерева в інею.

А тодї саме зима була — біла, люта, кріпка зима.

Довгенько лежала недужа, не відмикаючи очей і не мовлячи слова, та усе білїла, та усе слабіла. І ледви чутно знов поспитала: — Галю, Днїпро-ж бо не шумить — я не чую... шумить, чи нї?

— Нї, мамо!

— Так се дерева шелестять?

— Нї, мамо!

Удова піднесла ся, наче в силу ввібрала ся.

— Галю, я чую, я чую! Відчиняй хутенько двері! Стрічай хутко! Ось вони! — Тай разом, стративши остатню міць, упала удова й очі її вже на віки склепили ся.

Добрі люде якось допомогли Галї поховати матїр і стала Галя жити сама одна, самотненька у своїй хатцї на зеленій луцї.

IV.

Прожила Галя такеньки цілу зиму холодную, сидячи вечорами під скосяним віконечком, дивлячись на луку у сніговій пелені, білій та гладенькій, без шляхів, без слідів округи, окрім тієї стежечки, що попоходила сама Галя, ходячи на роботу.

Часом Галя заспіває пісеньку яку небудь, що переняла, роблячи з иньшими веселими дівчатами в купі. Заспіває Галя пісеньку й довгенько співає, підперши втомленою рученькою свою самотненьку головоньку.

Часом їй здавало ся, що от хтось зазирнув у її віконце, от-от хтось пробіг мимо, от-от хтось стукнув — се або місяць вирина з хмари, або вільний вітер пронесеть ся лукою, або мороз вдарить. І Галя почала дожидати самотними вечорами, коли місяць зазирне у віконце, вітер пробіжить мимо хатки, або мороз постукає і звикла дожидати сього і приймати, наче гостей дорогих та любих.

І такеньки проминула уся зима, а за зимою весна прийшла теплая, сьвіжая, квітуща. Лука зазеленіла, груша зі зломленою верховиною біля хатки вбрала ся у листву й почала тихенько шелестіти ранками, як ранковий вітрець повівав і зашумів гай по горах округи й засинівсь і розливсь Дніпро й далеко заточивсь у луку розливним затоком і налетіли птахи з теплих країн, заспівали й защебетали.

Одного вечора весіннього сиділа собі Галя коло віконечка у своїй хатці й співала. Вона була раденька, що весна настала тепла з квітками

та з пахучими зіллями і для того вона голоснійш і веселійш того вечора співала. Коли разом щось мигонуло проти віконця; Галя глянула на небо — на небі мріли зорі ледвенько. Знов щось мигонуло тай заступило вже віконце — Галя побачила чоловіка, стрепенула ся, злякала ся й дивила ся на його здивовано.

Проти неї стояв молодий і хороший козак. Стояв і питав: — Дівчино, чи тією доріжкою у місто зійти?

— Тією самою, — одказала Галя йому.

— І добре! — промовив козак. Та хоч було „добре“, однак же він іще стояв під Галиним віконечком і то на неї задивлявсь, то знов у хатинку зазирав. Галин переляк минув, та серденько било ся від диву та від несподіваного, негаданого того...

— І я просто таки сією стежкою потраплю до міста? — спитав знов козак, постоявши.

— Просто втрапите.

Розпитавсь козак і про те, що просто втрапить у місто, а все ще його ноги не несли від Галиного віконця.

— Чи не буде ваша ласка дати мені водички напитись? — попрохав козак.

— Зараз — одказує Галя й зараз дала йому водички у віконечко.

Козак напивсь водички.

— Спасибі, дівчино! — каже. — Яка вода славна! Се з Дніпра берете?

— Ні, з криниці.

— А де-ж тут у вас криниця?

І козак почав оглядати ся та озирати ся у вечерній млї та вишукувати криниці.

— Далеко, на луці, он там під горою геть, — показувала йому Галя.

— Чудова в вас лука сяя: і Дніпро шумить і дерева округи й гори — сьвіжо, благодатно!... Хороше, мабуть, вам тут жити?

Галї й самій разом чогось здало ся, що тут і справдї житє таке, що й не прирівняти його до иньшого — й Галя одказала козакови: — О, жити тут славно!

— А до міста чи ви частенько ходите? — спитав козак.

— Що дня хожу.

— Що дня? На роботу, чи що?

— Еге, на поденщину.

— Що-ж, роботи маєте до схочу мабуть? Добра робота?

І Галї знов здало ся, що й справдї робота добра, — й Галя одказала козакови: — О, добра робота!

— А чи рід у вас є у містї? — питавсь цікавий козак.

— Нї, в мене нїкого нема у містї. В мене жадної родини нема. Я сирота.

— І сами живете тутоньки?

— Сама живу.

Здаєть ся, так уже трошечки вони розмовляли й трохи одно одному сказало, а багото часу вплило. Зорі легш та легш усе мріли, наче входили усе дальш у синє небо; стало сьвіжить, із Дніпра потягнув вітрець і з того берега перенїс пахощі тополь, що там цьвіли саме. Не козак і не Галя схаменули ся, що вже близько сьвітаннє, а вже чайка дніпрова почула і пронеслась із кигиком понад Дніпром.

— Прощавайте! — промовив козак.

— Прощавайте! — промовила Галя.

І пішов козак шляхом у місто.

А Галя, провівши козака очима, ще довгенько проводила його мислоньками, поки аж зморив її коротенький сон до ранку — тут таки, коло віконечка, схиливши ся головкою на складені рученята й заснула.

Як вона прокинула ся, пломенистий соняшний промінь задав їй сьвітлом у вічі несподівано — вона проспала ранкову зорю — от тобі маєш! І Галя засьміяла ся небувалому випадку і почала поспішати ся на роботу і вмиваючись, вона впустила кушнець із водою не хотячи й відра вивернула невмисне і усе сьміяла ся сама із собою, за тим, бачте, що усе якось виходило несподівано, нежданно, негадано... разом... Швиденько йшла Галя на роботу, а ще швидче било ся її сердечко, а ще швидче вироювали ся мислоньки... Уявлявсь їй самотний, весінний вечір коло віконечка, своя самотна пісенька, весіння теплиця й мла, й сьвіжість і зорі мріють... і разом заступлений сьвіт у віконці й молодий козак... так разом-разом... такеньки несподівано!...

Того дня Галї вилучило ся робити на городї в купі з другою молодицею, що вона з нею й перш часом у купі робила та балакала про людську бідоньку та напастоньку, тугу поділяла, лишенько тїшила.

— Хоч ляж та вмирай! — каже ся молодиця, як вони узяли ся полоти.

— О, що се ви говорите, любочко! — покрикнула Галя.

— Що-ж я говорю? Що є, те й говорю!

І справді ся молодиця не мала вже рясту топтати — суха, бліда, знесилена.

— Ні, ні, — каже Галя, — ні, не журіть ся! Як знати, що вилучить ся, що буде, випаде уперед?

— Що-ж буде, випаде? — перехопила молодиця. — Нічого, окрім біди та лиха!

— Ой, ні-ні! — покрикнула Галя — усе може бути... усе! Не дожидаєш зовсім, не чаєш, не спиш і разом несподівано-негадано...

І Галя покинула полоти й оглянула ся округи, наче от стріти готовенька щось несподіване.

— Еге, буде тобі лихо та ще з лишком! — промовила молодиця.

— Чого-чого не бува! — защебетала знов Галя. — Усе вилучаєть ся! Усе може бути!

І Галя подивила ся з усьміхом на сонечко, що грало ся понад нею, наче думаючи: скотись ти зараз на землю, яснеє сонечко, так я не дивуватиму теперки, — навіть рученьки підставлю, не бою ся!

А молодиця промовила: — Годі тобі, дівчино! Ти накажеш такого, що на вербі груші, а на сосні яблука ростуть!

І в вечері дома, сидячи коло свого віконечка, Галя думала про те, що усе може бути й вилучити ся, що усього треба дожидати несподіваного та негаданого і всьміхала ся і здаєть ся, одважно та веселенько дожидала усього того; та як уявила ся висока постать по дорозі до хатки, Галю поняло гарячим наче жаром і зимним холодом. І що близче підходила висока постать, то жар гарячійш її понимав, а холод зимнійш. І як

учорашний козак став коло віконечка й казав їй „добри-вечір“, Галя на одвіт йому ледви вимовила свого доброго вечора.

На сей раз козак не питавсь дороги, а підійшов, як знакомий, гуляючи й повів розмову про те, що се за місто Київ — красне та велике й оповістив про те, що він недавненько ще сюди приїхав із товаришами на дива усякі подивити ся, розважити ся і що дуже раденький з того, що приїхав...

І справді вбачало ся, що козак раденький. І Галя раденька.

Потому він оповістив, як приблудивсь до зеленої луки у перше — товариш, бачте, призначив йому під містом де забачитись, та він, товариша шукаючи, не знайшов — загледів луку, Дніпро, схотіло ся йому понад Дніпром лукою пройти ся, він і пішов і бачить — хатка і подумав: чия се хатка тут стоїть? І почув Галину пісню, слухав-слухав тай підійшов під віконечко...

І хоч козак не додав, що він раденький, що підійшов до віконечка, тільки сеє й без козацького слова вбачало ся. І Галя раденька.

Потому він оповістив, що він теж сирота, теж нема роду й плїмя, що він козак із далекого села Глибова, звуть його Михайло Нарада (тут він спитав, як звуть дївчину і дївчина йому каже — Галею), що село його велике й багате, там дві церкви в них, хати усе славнії, скрізь у поспіль сади; село на горі, а попід горою той самий Дніпро шумить, що й по під Київом; що люде в них усе хороші й дївчата штучно та гарно сорочки вишивають.

Галя слухала-слухала-слухала й пізненько вони розійшли ся. І Галя не заснула сієї ночи, а просиділа до ранку під віконечком і так їй істненько наче у снї снило ся велике білеє село на горі, у зелених садах, дві церкви високі з золотими хрестами, синій Дніпро по під горою; снили ся люде тамечки з такими то вже принадними обличчями, що таких вона ніколи ще не стрічала; дівчата такі чепурнії та любії, що таких вона ще з роду не бачила. І наче весінний тихий, пахучий вечір і далеке село снило ся їй без гомону, без галасу, хоч живе і нічого не чутно було ніде — окрім, що било ся своє власне сердечко дуже.

Козак почав учащати що вечора і в них вела ся мова й розмова трохи що не до сьвітання. Галя вже знала, що козакова хата стоїть недалечко від церкви, з віконечок видко Дніпро й далеко гори округи й гаї, що у його сад величенький і має він теж пасіку.

І дізнала Галя теж багато усяких трівог та радощів, туги та щастєчка, невідомісеньких їй до того часу. З тієї години, як Галя несподівано признакомила ся з козаком, вона усе дожидала чогось особливого, сьміло та весело дожидала вона, та разом же з тим далось у знаки їй, як дожидати сподіваного. Спершу вона було сиділа біля віконця й дожидала, так уже не під силу стало їй сидіти спокійненько, коли душа її уся порушала ся, серденько колотило ся і дух займавсь, захоплявсь, — вона починала ходити та прохожати по луці, зривала квітки, що попадали ся, з опалом впивала їх пахощі, наче лікарствечко від нетерплячки, то вона йшла у сей бік, то у другий, то стояла на одному місці — поки аж козак Нарада не виявлявсь на дорозі.

Одного разу повернула ся вона з роботи й застала козака вже на луці коло хатки й зараз він до неї промовля: — Я прибираю ся до дому їхати.

Галя збіліла, спахнула й знов змертвіла і нічого не примогла йому одмовити.

— Галю, будь мені жінкою та поїдьмо зо мною — каже козак.

І тоді Галя нічого не примогла йому промовити.

Та згодом за те-ж як вона щебетала, плакала й сьміяла ся, червоніла й блідла від свого щастечка!...

І у першу таки неділю після сього вечора Галя у сьвіжому вінку, рука із рукою з козаком Нарадою, пішла до церкви рано-ранесенько, без дружок і без сватів, без роду й без друзів, у двох сами й повінчали ся собі любенько.

І того вечора таки недільного з Київа виїхав славний новий віз, запряжений двома міцними волами. На возі сидів гарний козак молодий, що йому мабуть добре було жити у сьвіті, а коло його близенько-близенько сиділа молода козачка у білій намітці — о, яка-ж хороша, щаслива козачка! І поїхали вони шляхом до села Глибова.

V.

Понад Дніпром, поуз гір, є багато камяних печер і в одній такій печері зібрало ся девять братів-молодців. Хто лежав, хто сидів; палило ся кілька люльок... У, які-ж округи скелї та шпилї! Дніпро прориваєть ся, розбиваючи кручі між них і гурчить по камінню й високо прускає, перелї-

таючи через них. Ясного неба одкид у його хвилї кипучій та бистрій крутить ся й вертить ся. Окрім ясного того неба у горі да грукучого Днїпра у низу, за шпилями-скелями округи видко далеко-далеко темнії гаї, що позлочувані вони іскряним сонечком.

Старший брат і усїм отаман сидить, люлька його згасла й дивить ся він у землю і нема у його на лицї нїчого, опріч обичайного суму та моцї.

А иньші брати не так: один брат гроші лїчить, а коло його другий дивить ся неначе з гнївом, неначе з погордою на них; третїй знов теж дивить ся і чи він сумує чогось, чи він у чімсь каєть ся — хто його зна; один, здаєть ся, спить, одвернувши ся од усїх до стїни; другий лежить, дивлячись байдужними очима, закинувши руки під голову, мов порішивши вже з усїма докушними думками на віки; двоє палять люльки, люльку за люлькою, тільки вилїтає іскра та дим веть ся й повиває своїм звоєм невеселї їх обличчя; самий меньший сидить коло дверей до печері і з першого погляду на його видно й ясно, що сповнена його голова кучерява смутних мислоньок, а серденько біднесеньке сповнено туги та ще гіркої притуги.

А у печері анї золота, анї срібла, анї каміння дорогого. Гола, сїра се печера тай більш нїчого. Холодно там, твердо, нїде там і голови прихилити вигідненько...

Вечір наступав тихий та рожевий. І все порожевіло: кременисті шпилї, грукучий Днїпро у низу, далекії, темнії гаї на верховинах гірських і навіть пташка, що пролинула по над Днїпром. Лїсова берізка легесенько звідкись запахла і очі

не знаходили округи, де було їй тут зрости ніжній квіточці на дикому камінї.

Середній брат, що, здавало ся, спав, разом підніс голову й промовив: — Чи не пора?

Усї оглянули ся й два голоси йому одказали: — Ще не пора, ще рано!

Середний брат змовк і знов одвернув ся до стїни, знов наче заснув.

Рожевий вечір розгоравсь та розгоравсь пломенистий, потім почав темнїти та темнїти; місяць вирізував ся з-за верха гори й заблискотїли зорі на небі.

— Пора! — каже старший брат і устає.

В один мент усї вони були на ходї; печера спустїла. Прудко, швидко пробираючи ся по шпилях та по скелях, брати зникли за ними.

VI.

Їдуть козак із козачкою до дому... О, весела, весела доріженька: де глянути — усе цьвіте й пахне, про що здумати — усе любо та мило, та ясно!...

Як тепер усе добре — і згадувать колишнї напасти й лихо і забігти мислоньками уперед, у пришлость одрадїсну! Розмовляли вони про те, як житимуть у купі, як господарюватимуть разом.

— Будемо жити сами двойко — каже козачка — а вже-ж у нас нїкого нема!

І дві пароньки найщасливших очей ізглянули ся із собою.

Коли разом щось болем кольнуло наче у серце козачку — вона змінила ся на лицї й про-

мовила: — А де мої брати тепер? Де брати? Чи живенькі?...

Та сльози й побігли по її щасливому личеньку. Тепер було вже до кого пригорнути ся, до кого головкою припасти. І наплакавши ся ревними сльозами, козачка піднесла головку і знов промовила: — Ніколи ще я їх так добре не оплакала, як тепер!... Як то їх Бог милує, Михайло коханий, а? — спитала вона й дожидала козакового одвіту — як їх Бог милує?...

Почала ся в їх тоді мова про братів і всякі здання, помисли й надії усякі певні уявили ся... І в пришлости палкая козачка поладила й погодила усе так, як бажало ся її душеньці, як жадало ся її сердечку. А козак на все согласний і на все довільний.

У такій мові вони невважливо їхали шляхом, не дивлячись округи, поки аж їх не повразило, що десь поблизу шумить млинове колесо. Оглянули ся вони й забачили темні гаї з усіх боків, сонечко, що за їх заходило й у право якийсь хуторець.

— Та ми се з шляху зблудили ся, Галю! — каже козак всьміхаючись. — От тобі маєш! Дивись після того у яснії оченята, так і дорогу прогледиш!...

Яснії оченятка одказали йому таким поглядом, що він знов забув про дорогу.

— А он дорога попереду — каже Галя, показуючи вперед.

У переді лежав шлях узенький, мало їзжаний, такий самий, на який вони з'їхали — попали, сами не знали, коли й як.

— Шлях є, та кудою він провадить? — каже козак. — Треба під'їхати до того хуторця й поспитатись.

І козак, відрікаючись наперед дивити ся у яснії оченята, звернув волів до хуторця.

Се був маленький, вбогенький хуторець. Усюди, де тільки можна по землї, заріс він червоним маком пломенистим: мак поспіль укрив городи коло кожнїсенької хатки, снопчиками та жмутками ріс при дорозї; то забиравсь на дашок одною квіткою пишною, то цїлою семейкою та наче габою внизував округи дашок, перериваючись дене-де, як порване коралеве намисто і з далека вбогенький хуторець виявлявсь, неначе палав у неспалимому вогнї.

— О, який мак! — покрикнула Галя. — Що-ж за пишнії маки! Я собі насію такого!

Під'їхавши до першої хуторянської хатки з краю, вони стріли молодицю з дитиною на руках і поспитали, де шлях у Глибове.

— Не знаю такого села, нема — одказала молодиця.

— А які-ж коло вас села? — спитав козак.

— Хрумово, Іваньково, Кривушино...

— А далеко Кривушино?

— О, далеченько. Лічать люде більш, як сорок верстов.

— А як туди проїхати?

— Та от сим шляшком. Перш ви приїдете у Хрумово, потім... Та тільки що сей шлях тепереньки небезпешний.

— Чому?

— Та чутно — розбивають тепер і ріжуть. Чутно — недавненько багатого козака вбито у яру... Ну-ну! ну-ж бо! — спиняла вона дитину,

що тягнулась до волів, — ну бо! Не пустуй.. Не пустуй, бо занесу зараз у яр, вкину до розбійників..

Та дитина, мабуть, була сьмілого, одважного козацького роду — вона тільки почувши сеє, засьміяла ся і вхопила вола за роги.

— Малий козак, та сьмілий! — каже Михайло.

Мати глянула на малого сьмілого і всьміхнула ся. А Галине сердечко, що йому усе, що стрічало ся, що вбачало ся, приповняло та прибільшало щастечка й радощів — Галине сердечко до усїх озивало ся.

— То прощавайте, спасибі вам! — каже Михайло молодиці. — Прощавай, козаче, та рости! — каже до дитини.

— Рости, любенький, рости! промовля Галя.

— Спасибі... щаслива дорога! — одказувала молодиця. — Вклони ся, сину, вклони ся! — Син не хотїв вклонити ся й угорнó драв головку до гори, як мати нахиляла.

— Бачте який! — каже молодиця, сьміючи ся. І Михайло й Галя одказала їй усьміхом.

— Так се шлях у Хрумово? — спитав іще раз Михайло.

— Сей, сей самий. Тільки що ви не боїтесь їхати?... Говорять, що небезпешно... славлють...

— А усього чи-ж переслухати, що говорють та славлють! — одказує Михайло.

— Не страхайте-бо дорослого козака, коли малий не боїть ся!

Ще всьміхи, ще вклони й пожаданя добрі — й от уже хуторець зник із очей з своїми маками

червоними й млин не шумить і їдуть вони гаєм, то спускаючись к Дніпру, чуючи його прохолоду, то знов піднимаючись високо й прислухаючи тільки плески та лелїннє хвилї днїпрової.

VII.

— Коханий — говорить Галя — а що, як справдї нападуть на нас розбійники?

— Боїш ся, Галю? — пита козак.

— Галя не боїть ся, а як бо нападуть?

— Не бійсь, моє серце: то усе верзїннє — говорить козак. — Бувай собі спокійненька, Галю!

— О, нї, я не боятиму ся, коханий! Я не бою ся — одказує Галя.

І їхали вони далї темним гаєм, та усе, щасливі, розмовляли про щастєчко. А гай усе темнїв і Днїпро все шумів бистрійш. Спершу оступав гай шлях і їдучи вони чули пахощі гаєвих квіток, потім гай наче разом знявсь і по обох боках висють ся голе камінне, а на них наче настромлені стріли — сосни чорні; а у низу на зустріч їм бєть ся Днїпро, нагле завернувши свою хвилю круто у щілину. Тільки що встигло мигонути проти очей їм усе те, як на них кинула ся орда людей. Міцнії руки спинили воза, вхопили Галю, притиснули козака.

Галя примогла тільки скрикнути; боротись почав козак...

Не довга боротьба: хтось один упав і застогнав, а за тим загальний вигук ярославний і козак захитавсь і впав коло Галї. У жаху вона

схопила його і притулила до себе; у ляку вона чула, що тепла кров поливає їй руки...

Уся орда побивала ся коло вбитого товариша й чули ся слова: „Не дихає! Мертвий!“ І страшний плач чувсь і глухе питаннє: „Де поховати лучче?“ і ступа у той і у той бік, пошуканнє... рили землю й викидали землю з ями...

Ніч минала, усе округи сьвітлїщало. Кров, що вливала руки, сякла, холоділа; з далека поза деревами копали яму й мигтіли люде; близько — нікого...

Та от хтось наближивсь. Ще у більшому жаху Галя міцнійш притулила до себе козака свого й поглянула... Коло неї стояв молодий парубок, наче квітка вяла і здавало ся, жалко йому було Галї, та як зглянули ся їх очи, він затрепетавсь разом і хутко спитав: — Звідки ти? Чия ти?

— Я сирота – одказала Галя. — Я живу сама одна коло Київа, у хатцї на луцї.., Нї, нї бо, не те... Я заміж пішла і от мій козак...

— Галю! — промовив парубок, трохи не падаючи коло неї. — Галю, сестрице! Чи ти пізнала свого брата меньшого?

— Ох, братїк милий! Се ти? Здоров був! Здоров був! Чому-ж так барив ся, довгенько не приходив? — Вона схилила ся до його і багато й гаряче його цїлувала, усе не пускаючи з рук свого козака, а далї спитала: — А де-ж другі брати? Чому се ви так довгенько не приходили? Де-ж брати?

Наче вменшив ся її жах і страх; вона пильнійш подивилась округи. Меньший брат покликав других братів і вони прийшли з поза дерева.

— Се наша сестра Галя! — каже їм меньший брат.

— Се я, братіки рідні! — промовила до їх Галя, та вони чогось не підходили до неї витати ся, а старшого брата зовсїм не було поміж ними. І обличчя в їх такі страшні, такі чудні... жах знов напав Галю!

— Де старший брат? — спитала вона. — Де він?

Жах усе більш та міцнїйш її понимав і посягав і з почину вона нїчого не здолала зрозуміти; потім далї усе вже зрозуміла, усе побачила й розібрала.

Вона бачила старшого брата мертвого під дубом і знала, що забив його Михайло її. Вона була на похоронї й бачила, як старшого брата опустили в купі з її Михайлом у глибоку яму, всипану листом і вона прощалась із обома... Та чудно якось усе змішало ся у неї в голові і навіть якось чудно очи бачили й уха чули: то вона думала про іграшки з братами на луцї, про покійну неньку — й нагле уявляла ся у думцї молодиця з дитиною сьмілою та веселою на руках у вбогому хуторочку, що маками закрасивсь і усьміхаючись показувала, шлях який; то йшла вона з церкви і прислухала Михайлового голосу, то Днїпро своїм плеском усе поглушав; то чуло ся їй — стогнуть, бачило ся голе камінне, темні гаї, а разом вечір весїнний, чаруючая квітуща сьвіжість і з далека велике село на горі... то все живе, одрадїсне й дороге, то все мертве, поховане дороге... Вона дожида-дожида до себе жениха, вигляда його, вловляє голоса його, а коло неї меньший брат разом знаходить ся, проти неї його вже мужне та знакоме любе обличчє і вона йому

всьміхаєть ся й дуже раденька... А от і усї брати сидять рядочком на землї, тільки не стає старшого, нема старшого...

Нагле якийсь сьвіт, наче й память й розум вернули ся і жах знов напада й посяга і в жаху вона кидаєть ся бігти і біжить-біжить до Днїпра і в жаху вкидаєть ся у Днїпро. За нею брати по слїду, та днїпрова хвиля вже далеко понесла сестру й розбила на гострім камінцї й дарма брати ходять по над берегами — у бистрих нуртах нїчого не видно, опріч одкиду неба ясного, гаїв та шпилїв округи.

Ведмідь.

Стояла собі у полї, коло гаю, одна козача пасїка. А вже-ж, мабуть, усї знаєте, що се за річ — пасїка? Може довідувались часом там меду, аж вам бджоли... а то й мед иньшим знов часом?

Ся пасїка була огорожена лїсою з лози і в огородь загородив козак аж сїм високих, старих, коренатих дубів і восьму вербу гіллясту — хто побачить було вербу тую, то кожен спитає, як вона уросла тут сама, поміж дубів величних, проста та весела; а верба що весни давала віду, що хоч сама вона поміж дубами, та добре їй рости тутеньки, бо росла вона, уганяла хутче козакового унука Михайла, — кажу Михайла, бо він не любить, як хто його покличе Михалко і не дочуває, хоч у-десяте гукнїть, а як покликати: „Михайло!“ — зараз він наче вродить ся поперед вами у широкорукавій білій сорочцї, у незмірних шароварах, у червоному поясї — у тому самому поясї, що він його сам купив у ярмарку аж у Кролевцї. Тодї-ж покупив він і чоботи свої з червоним закотом і ту шапку чорну, що він її дуже

прилюбляє й омалененько бере на себе і що, як візьме її, то дід сьміеть ся й каже: „Гледи, Михайло, гледи! рознесуть твою славну шапку ласі бджоли на мед!“ Білявенька, русявенька, босоніжка, Михайлова маленька сестричка Мелася, як почує, що дід говорить і сьміеть ся, зараз собі теж піддзвонює... Тільки Михайло посьміху не потурає, низько насува шапку чорну на чорні брови й похожає сам оддалік, як гетьман поперед ворогом. Отсе-ж, кажу, як покликати його поважненько: „Михайло!“ — зараз він наче вродить ся й одтрушаючи своє чорнорусе волосє й поглядаючи своїм хорошим поглядом, спитає звичайненько: „Чого вам треба?“ — і коли вам діда треба, він зараз побіжить і приведе старого од вульлів, а коли вам треба сестрички Меласі, він примчить Меласю-сестричку; часом Мелася буде соромитись і сховаеть ся у траві, або за вулій, бо Мелася маленька, як вузлик і скрізь може приховатись, а до того ще вона має надію, що як собі затулить хоч одне вічко (обох вона ніколи в сьвіті не затулить, — хоче усе бачити), хоч одне вічко затулить, то й не знайде її ніхто. А Михайло таки відшукає і як не вговорить іти доброхіть — Мелася своєю волею живе — то схопить її тай принесе жваво й браво й сьміючись, хоч може Мелася й щіпнула по дорозі... Чому ні? Одна люба, тиха дівчинка вкусила мене колись до живої крови, як я силоміць піднесла її на руки... Не гарно кусати ся, нема що казати — не гарно, та не гарно теж і силувати. Не став би й Михайло сестричку кривдити, як би вона справді гнівала ся, — ні, Мелася не з гніву так чи так боронила ся, а тільки з самого сорому, бо страх була Мелася соромляжа і як загледить чужого чоловіка, то не те що личечко, а й ніжечки, зда-

єть ся, малесечкі порумяніють, утікаючи і не знаєте самі, що се втікло від вас: чи зайчичок стрибнув, чи пташечка пурхнула, чи дівчинка зникла — не можете ви собі виявити істно, анї людям виписати добре; а коли-б же чули ви, як Мелася вимальовує вас і вашу одежину і похід і погляд! Вона встигла вас і зобачити і розгледіти і так вималює словами, що у-друге вас пізнають усї в хатї, коли увійдете: „А, се той добродій, чи тая добродійка, що Мелася росказувала“. Хоч се, бачте, трудно, а я таки вам радитиму з Меласею признакомитись, бо вона розумна дівчинка і багато дечого знає й така ласкавенька, що й вас дечого навчить. Якого пісень славних вона співала, якого казочок потїшних уміла і не то що дорогу у Київ — знала вона навіть кудою у Херсон братись.

Отсе-ж козак старий — звали його Загайний — погородивши загородь, постановив вульлїв чимало: було їх там наче снопків на добрій ниві — і вже не полїчу мабуть, скільки багато тепер у його їх придбано: мабуть багато тай пребагато, бо рої там роїли ся виборно, так що тільки не подивуйте у лиху годину. — виборно роїли ся! Було раз-у-раз чути: „рій! летить! від поля! від гаю!“ То Михайло скрикне: „рій!“ а Мелася за ним як у дзвоники перебива: „рій-рій! рій-рій!“ то знов Мелася закричить: „летить-летить-летить-летить!“ а Михайло біжить вивіряти, чи правда; то знов дїд, плетячи кошик, наче духом вгадає, що рій надлїтує і йде його накривати... Страх якого дїла було у пасїцї! У кутку дїд там заплів хижку з лози, Михайло покрив її соломою гарно, а Мелася промела коло дверей і сказала: „отсе вже й зовсїм теперки!“ Дїд насадив і калину і бузину і рожу гожу з Михайлом, а Мелася насїяла всячини і усе приняло ся, зійшло і про-

квітало одмішне й перемішне, як у празнику люде, на диво Меласї, що, каже, сїяла усе окремішне, ряд по рядочку, а зійшла така мішанина. Михайло на сю річ сестриччину мовчить, бо не хоче змагати ся з дївчинкою маленькою, — мовчить та тільки дивить ся, як рожа, хилячись із гіллячки, наче питає, чого се так підкотивсь до неї хорошої низенький василечок; а василечок низенький, не вважаючи ни питаннє, викида квіточок не в свою силу василечу, одбивши ся від свого роду, других василечків, що їх заступали задирливі купчаки; листатий любисток тут побратав ся з жменькою конопель, а коноплї знов побрали ся між маки повні, а маки знов угнали у волоський горох, а скрізь усюди колоски постріляли житні, — де один, де два, а де й посемейкою і вже як де посемейка, то й перенадила за собою і кукілю червоного і синїх волошків. Чи теж мало зїлля несїяного, непроханого й некоханого нагодилось у дїдову пасїку — і над усїм лїтають бджоли гудучи. Славно у тій пасїцї! Дихать — не надихать ся! Лехко, вільно! Куди глянеш — усе поля широкі, чисті і по полях дуби, зрідка дуб од дуба, як намети проти сонця розкинуті; у село шлях звиваєть ся, а села самого не видати за могилою стрімчастою, — видко тільки від схід сонця гай здоровенний, темний...

Славно було лїтувати у пасїцї Михайлови з дїдом і Мелася маленька, покинувши матїр зі старшою сестрою домувати, сама прителїтила ся до дїдуся і хазяйнувала у його в пасїцї: співала пісень, ходила по колю збирати полуницї, розбила два горщатка і одну мисочку, теж бджоли доглядала так, що аж, незвичайні, кусали її і тим робили часом із любенького личенька не-знать що: з одного боку глянь — Мелася: її щічка, її віч-

ко; а з другого боку глянь — якийсь дутик... Уставала Мелася ранійш од усїх і лягала од усїх пізнійш, бо пораючись у дїдусевім хазяйстві, було їй, вже казано вам, такого дїла, що ой-ой!

Отже одного вечора, втомивши ся, лежав Михайло на траві у пасїцї й дививсь у небо. Вже зорі поскакували й тонесенький серпок місяцевий блищав над дубом, нїби зачепивсь за кучеряву гіллячку. Мелася, теж втомивши ся, лежала й ворушила ся, дрімала й питала ся, чого се досї дїда нема. А дїда як нема, то й нема, — і в далинї не видко.

Пішов дїд того вечора у село, та чогось дуже довго забаривсь у селї, бо вже ніч глуха, зорі зорють, серпок високо підбив ся, Михайло заснув, а дїда усе нема. І не чути — усе тихо! Коли-ж разом земля загула від гаю і щось важке наближуєть ся до пасїки. Таке важке, таке важке, таке важке, що й не зважити на вазї! От воно, от воно!... поронило лїсу, суне поміж вульлїв — і вулля валить і квітки давить і рожу й калину ламле і дуба кріпкого втрухнуло минаючи — Господи сьвіте! Що-ж ви думаєте? Страшенний, патлатий, важкий ведмідь одвідав!

Що робити Меласї? Дрімота одлетїла, немов злякана птиця і ручечки у жаху, у страху счепили ся. Страшний-страшний гість! Нема порятунку! Братїк Михайло коханий! Як тебе рятувати?

Михайло спав солодким сном коло самої хижки, коло дверей, коли чує — трепечущі малесенькі рученята обвили ся коло його, наче чіпка́ хмелинонька, і голосочок шепоче: „братїку... братїку!“ — А що? — спитав він, не відмикаючи очей сонливих.

— Ходи, ходи, братїку! О, ходи-ж бо, ходи у хижку, бо я тут сама бою ся... Ходи, братїку, ходи!

І малесечкі рученята тягли його сонного з усієї своєї маленької сили і сльози палючі капали на його від жаху та від трусу і сердечко маленьке колотило ся коло його вірненьке та щиреньке; а він, сонний, переступив два ступнї ті у хижку безважливо і знов припав, сном поклонений. Він не чув, як трепещучі рученятка дурно мучили ся і хрумтїли, щоб його піднести і не чув тихенького гіркого плачу.

А ведмідь, наче господар, посува та оглядає, де кращий вулій, солодший мед і як упав йому в око такий, зараз він лапу патлату туди, видира й ласує.

О, Боже-Боже! Коли-б же Михайло спав, не прокинувсь, коли-б же!... Що буде як він прокинеть ся? Він не послуха маленької, піде на ведмедя... Боже-Боже! Зараз ведмідь ззїсть її, зараз! — Чи-ж буде ситий він із неї? хоч би ситий він був та братїка не заняв... Дарма, нехай її ззїсть — нехай братїка не займає!

Рученятка маленькі счепляли ся міцнїйш і сльози лили ся ревнїйш.

А страшний ласач патлатий учища тай учища мед собі по волї й по роздоллї; часом подивить ся на серпок місяцевий у-горі, нїби кажучи: „ти, серпку, добре менї сьвітиш“, часом нїби поприслухає: „здаєть ся менї, дївчинка тут десь плаче...“

Лихо-лихо! як уже не розбилось у дрібязочки маленькеє сердечко, колотячись такеньки швидко та довго!

Коли ведмідь кашлянув — ждати, що зареве... Ні! він пав долї та як почне, необачний патлач, викочуватись та вивалюватись по траві!

Маленькі рученятка вхопили ся за сонного брата, трохи не вломили ся, а піднесли його трохи й сунули у хижку й зачинили там.

— Що таке? Що таке? — скрикнув молодий козак, прокинувшись, може трохи й злякавшись і потрушуючи двері. — Відчинїть-бо! — Що таке?

— Братїку коханий, нїчого... се я, се я, — одказував йому голосочок.

— Відчини-бо, Меласю! — скрикнув знов Михайло, — нехай я дверей не псую!

І знов потрушує дверима.

— Братїку, — каже маленька, — братїку! — й оглядаєть ся округи і бачить — ведмідь устав і слухає і наче чигає на неї і от наче засьміявсь — клацнув зубами білими. — Пусти, пусти, Меласю! — кричить Михайло і двері відскочили, маленька як снопок упала, а ведмідь знов клацнув білими зубами...

Тут такий роскотивсь викрик голоспенький, та дзвінкий, та тонкий, що Михайло метнувсь назад, а ведмідь чим дуж покотив до гаю, вгинаючи під ступою землю...

І як Михайло схаменувсь і підвів малу сестричку й розпитав, вже не було нїкого анї видко, анї чутно і дарма вони насторожали вуха і здержували ся дихати, прислухаючись та сидячи у купі близенько. Тихо усе було.

Місяць сьвітить, зорі сяють.

— Розкажи-ж бо, Меласю, розкажи усе менї, усю подробицю, як було, — говорив Михайло до сестрички.

— Ні-ні! О, ще ні! ще бою ся! — одказувала Мелася.

— Яка-ж ти жахлива, Меласю! — каже Михайло, всьміхаючись.

— Ой-ой! Ой-ой! — одказує Мелася й пригортаєть ся ближче та тіснійш, як до скарбу одрятованого, знайденого.

Місяць уже ледви легенько сьвітив, зорі вже ледви помаленьку блискали, коли вони зачули пісню козацьку, наче дзвінок розбитий, або струну перервану і забачили у далині постать людську, — се дід ішов та співав. Зараз вони до його на зустріч, а він сьміеть ся тай каже: „А що, дітки, знудили ся мабуть без старого діда, ге? Сон мабуть неспокійний мали, ге? Не можна, не можна було мені повернутись ранійш; товариша давнього стрів — забарив ся...“

І дід знов почав налажувати козацьку пісню:

„Як були ми, козаки, на морі,
Як були ми, козаки, на роздоллї,
Унадились ми, козаки, до невірного Турка...“

Ідучи й киваючи головою з права у ліво собі у повагу та обриваючи козаків перебитим голосом то у море, то у роздоллє, або межи Турка невірного.

— Діду! діду! — каже Мелася, — в нас ведмідь був!

— От, діду, — говорить Михайло, — Мелася завіряє, що ведмідь був у пасіці... Я спав міцно дуже, коли вона мене схопила, вкинула у хижку й зачинила і перелякала... Кричу: „випусти“! — не випуска, — мусів попсувати двері у хижці, — вискочив, а вона як скрикне, як верескне, аж у очах у мене ясно зробило ся, наче

встрелили у вухо; схаменувсь, бачу — вона лежить у мене під ногами, нікого нема, вульлї долї попадали, трава помята, кущі поламлені... Каже вона, присягаєть ся, що ведмідь ніби був.

Дїд усе приспівував спершу та всьміхавсь, а як дійшло, що „вульлї долї, кущі поламлені“, то дїд промовив: „гай, гай!“ і придав ходи.

— А щоб ти не діждав уже до віку меду й покоштувати, лихий патлачу! — проклинав дїд, підносячи та ставлячи вульлї як треба,— бач, якого наробив клопоту та шкоди! — А Михайло, помагаючи дїдови, радив рушницю придбати добру на прийшлї часи і в думцї вже націлював у ведмедя страшного з великою втїхою. А Мелася малесенька, ходячи за обома їми у слїдок, у-десяте оповідала, як той усе трощив і валяв, як покачувавсь і цокав зубами білими і як мед вчищав і як наближувавсь-наближувавсь... ближче-ближче... а в самої Меласї оченята блищали й сяли пломенистїйше, ніж ті зірочки у небі, що вже їх виблиск згасав та згасав, бо вже починало днїти — хутко й стяга рожева запалала від схід сонця.

— Ну-ж Мелася! дївчина, так дївчина на диво здатна! — каже дїд, усьміхаючись та глядячи у сяюще личенько перемучене. — Дарма, що з личенька спала, а справдешня козачка! Чи-ж не диво, що така цяпочка хотїла ще брата боронити та визволяти проти ведмежого зуба? Чи-ж не диво, що така безсилочка прогнала й настрахала ведмедя страшного?!

Перше, то не диво здавало ся Меласї, бо братїк коханий і любий — як же його не боронити? А друге, то мабуть уважала Мелася за диво потїшне й не нікчемне, бо як згадувала про його, зараз червонїла і зараз сьміяла ся веселенько і може трохи хвастливенько...

— Меласю, сестричко! коли-ж я тебе боронитиму? — питав часом Михайло, як розпалений оглядаючись, чи нема де чого страшного або трудного, щоб його знівечити. — Коли менї доведеться тебе визволяти?

І лягав спати Михайло може не раз із потайною надією, що от ведмідь знов одвідає і в ночі не спав, прислухавсь і бравсь за рушницю, що собі покупив — тільки ще й досї, чутно, не діждав патлатого він гостя-одвідача.

— О, братїку, братїку, не дай Боже, щоб.. Мати-Заступниця нехай заступить! — промовляє Мелася, як почує Михайлові слова ті палкії й утревожить ся такеньки, що аж із личенька спаде.

Отже й кінець тут — далї що було й буде, не знаю, не можу казати, не знаючи сама.

Вибачайте та бувайте здорові, та дай Боже нам, вам і менї, таку сестричку Меласю, щоб боронила та визволяла від усякого страшного ведмедя нас, вас та мене, що ми може зміраємо й проти зайця-стрибача, як хоробрий...

Чортова пригода.

КАЗКА.

(Т. Г. ШЕВЧЕНКУ).

Доводите ви менї, що про чорта тільки пóславка, а нїхто того чорта з роду не бачив? Не ручіть ся, заждіть трохи, — бо я його бачив. Еге-ж! Бачив на свої власні очи, отсе як вас бачу.

Не ймете віри? Може думаєте: поязичив ся Свирид Костомаха! Коли така ваша, братїки, думка, то дуже ви помиляєтесь. Що й казать, на божому сьвітї усього до схочу — не бракує теж і молодців брехунців, що збрехати їм за превеликі ласощі, а забожитись — як Сїрку муху з'їсти. Знав і я таких, що в живії очи тобі бреше, як шовком шиє — хоч би моргнув вражий син! Та Свирид Костомаха не того тїста книш. Мій батько — хай пад ним земля пером! — не брехав і синови не звелїв. Тай скажіть менї, будь ласка, яке там добро з тієї брехнї? Чували може й ви, що брехнею сьвіт перейдеш, та назад не вернеш ся. А йди правдою, то скрізь тобі шляшок битий — чи тудою, чи сюдою, чи на схід сонця, чи на захід. — Я, щоб ви знали, провідав того сьвіта

— був, як то кажуть, у бувальцях. Чого то я не чув, чого то я не бачив? Чого не траплялось, чого не доводилось! Й не сказати, й не змалювати! Що вам отсе в дивовижу, то менї в обідень, що вам чудно та дивно, то менї воно так, як в борщі сало, або у лїтечку травиця, а на водохрещі мороз. — Приміром кажучи, як би вам той чорт пострічав ся, то у вас із переляку, мабуть, очкур би луснув, а я стрів, то менї й за ухом не засвербіло: чортяка, то нехай і чортяка, страшний, то нехай і страшний... Не в такому горщику наварювали, та дякувати Богу — ошамненько виїдали.

Еге-ж, бачив я його добре — не назірком, а так, як отсю чарку, що передо мною. Як би приміг малювати, то намалював би вам і ріжка і копитце.

Щоб то менї його не розгледїти попліч із ним сидючи та слухаючи, як він на своє лихо нарікає... І добре я його бачив і дізнав, яка йому стала ся пригода. Може-б йому й раду дав, як би не дурна його голова.

Та, мабуть, нікуди вже дїтись, треба усе, з зачала і до ладу вам розказати. Слухайте-ж, як було дїло.

Може чули ви, як позаторік весною я, у недїлю в ранцї опинивсь у проваллї попід греблею?

Під тую недїлю я присмерком гуляв коло своєї хати. Гапка, бачте, заходилась хату білити, та „не лїзь“, каже, „попід руки, гуляй оттутечки, поки впораюсь“. Я й гуляв. Оттака гулянка, та ще як чоловікови на думку яка-небудь прикрость навертаєть ся, не розважає. Покружив я, покружив коло хати, тай натрапив на стежку до греблї: одвідаю кума Демка Пелипаса.

Ганка, мабуть, плескала вам, ніби я нишком утік, так се її жіноча брехенька. Звісно жінка: як нема, чого їй треба, то видума тай каже: ось воно є! І не втікав я і як вона кликала, не вдавав глухого, а побрав ся собі спокійненько.

Сонечко вже запало за гору, річка ледви блискоче, віє весняний благий вітрець, а я іду, та думаю, чи дома кум Демко, чи може подав ся до дядини. У дядини були колеса на спродаж і хваливсь Демко, роздивлюсь, мовляв і як вподобаю, та буде поціпно, то треба неодмінне ті колеса купити.

Кум Демко — хай царствує — був мій давній, трохи не з повиточку, приятель, то він до мене, а я до його й на пораду й на розвагу. Прихожу. Кум дома — рад, витає: „а Свириде друже!“ Витає й кумова жінка — витає, а кирпонька в гору. Не конешне вона влюбляла, як до чоловіка трапить ся гість: такій чепурусї в жадібку попащикувать, та побарашкувать, а поважна розмова їй смакує, як котеняти редька.

— А чув, Свириде, — каже Демко, — що у Глушка коней викрали? Та не в ночі, а в ранці... А ти, Одарко — господине, (до жінки то) чого стоїш, як мальована? Ворушись, та справляй ся, бо послав нам Бог любого гостя і треба його гарненько почастувати. Чуєш?

— Та чую-ж, чую — одвертає.

Зараз заходилась опоряджати стола, застилає скатеркою, становить чарочки... Може й нерада, та мусить, бо хоч Демко був плохенький, жіночим витребенькам потурав й жінка у його в хаті верховодила, а проте, як припаде приятеля почастувать, то літай як муха, коли не хочеш, щоб тобі очіпок злетів.

А Демко знов до мене:

— Чи-ж не диво: ще по сьвітанню той бідолаха Глушко бачив, стояли коні, а зійшло сонечко...

— Де там він їх бачив, як із вечора до самого ранку під коморою безпритомний лежав! — озвалась Демчиха. Не пив би горілки, не проворонив би коней!

— Отсе жіночий розум! — сьміеть ся Демко — наче-б то у тверезих коней не крадено! Хиба у тверезих шкоди не бува..! Еге — ге! аби здорова на плечах голова! Хто його й зна, в кого більш шкоди лучаеть ся, чи у пяних, чи у тверезих...

— Ні, куме, — кажу, — що правда, то правда: горілка до доброго не доведе!

(А сам поглядаю на Демчиху).

— А вже-ж не доведе, — згожуеть ся Демко. Треба, бач, міру знати.

— Еге-ж, міру! — почала, наче-б то кепкуючи, Демчиха.

Та не доказала, бо Демко вже достав царягрядку — така була в його не з малих пляшечка жбанком, — од якогось Турчина чи що собі придбав — й дае їй у руки: „оковитої мені, та хутенько!“

Вона метнулась до шинку, а ми, дожидаючи, знов дивуемо, та міркуемо, звідки навернулись ті сквапні молодці, що Глушкових коней запопали.

Коли ось і Демчиха з оковитою...

— Ой, жінко, — стріча Демко, — тебе-б по смерть посилать, тоб нажив ся чоловік...

— А мені здаеть ся, що госпося наче на крилах обернулась, — кажу.

(Не те що всьміхнулась — й не поглянула на мене).

А Демко бере пляшку і частуе мене:

— Випємо, куме, по повній, бо наш вік недовгий!

Я, бачите, не дуже ласий на ту горілку, то трохи й осталось у мене в чарці, а Демко зараз підповня:

— Пий, куме, до дна, бо на дні молодії дні!

Нікуди дітись, випиваю, бо як тебе частують, то треба ж не по-песьки, а по-чеськи... Випиваю, а про те таки довожу, що та горілка — невірна дівка.

— А невірна, — знов згожуєть ся Демко.

Та до жінки:

— Не покоштуєш, Одарцю? — Добра!

— Дякувати! — одвертає.

Сіла оддалік, руки склала, сидить нерухома, та пасе нас очима... Аж мені ніяково...

А кумови байдуже, — одну випиває, другу наливає...

— Не покоштуєш, Одарцю? То Бог із тобою, серденятко. Пішла, як то кажуть, баба пішки, не буде замішки... До тебе, Свириде...

А тим часом розмова точить ся, та точить ся. Обміркували Глушкову шкоду, згадали, як торік у ярмарку баба скочила на чужий віз та за Буг утікла — запопали її аж по тім боці на березі...

І каже Демко:

— А славно там по-за Бугом! Як би то спроможність! Як би то кудою схотів, тудою й полетів! Давно-б я по-за Бугом гуляв. Неспроможність гіркая! А таки я за Буг виберусь!

Треба вам знати, що кум Демко, аби запорошив трохи око, зараз ладить ся у мандрівку. Памятаючи таке, я з ним дуже і не змагаюсь, а тільки звичайненько ніби питаю:

— Чи ти бридиш, куме? Отсе-б ти мав кидати жінку, хазяйствечко?

— А на біса менї та жінка? — одказує. На біса те хазяйствечко? Одна морока!

Тут Демчиху, мабуть, допекло до щирця, бо аж засичала:

— А вже-ж! на біса жінка... Як він розумний, то й сам потягне за Буг, а як іще забере з собою кума Свирида, то буде така пара, що й по-за Буг не стидко!

(Се так на мене закида гадючку, а я... наче менї не в тямки).

— Що менї той Буг? — править Демко. Хиба в Бога один Буг? З-за Буга я й далї... кудою схочу, тудою й потягну... Еге, Свириде?

— Тягнїть, тягнїть на здоровє! — глузує Демчиха. Аби Гапка не потягнула когось на розправу..

(Знов гадючку на мене закида, а я знов нїби менї не в тямки).

А Демко вже захожуєть ся аж у Палестини.

— Чув я, каже, за тії Палестини. Отсе-ж до тих Палестинів і посуну!

І що йому міцнїйш у голову уступає, то він далї посува. Вже й по-за тії Палестини — хвалить ся — втопчу стежку, а з-за Палестинів...

— Може й під лаву, поруч із кумом Свиридом? — перехоплює Демчиха.

— (А Свирид таки тебе не зачепить, гаспідова дочко! — думаю). Й наче не чув, озиваюсь до Демка:

— Як на мене, куме, то я-б із роду не залишив своєї господи...

— У Палестини! — править, у Палестини! І геть-геть за Палестини!

В голові йому вже добре бренить... Частує: до тебе, куме, до тебе, Свириде! а усе сам спожива... А далї, що було остатнє у пляшцї, вижлуктав без чарки, нахильцем... І не вгава: у Палестини! у Палестини!

Менї аж бридко стало..

— Які там, куме, Палестини, — кажу. На що вони нам здались?

— Отсе-ж несогласний Свирид у Палестини, — знов вязуєть ся Демчиха. — В Свирида така думка, щоб найперш Панамарчука одвідать...

(Себ-то шинкаря — тодї у шинку сидїв Панамарчук Петро).

Я знов нїби не чую, а вона таки цокотить:

— Несогласний Свирид у Палестини, несогласний... Поведе тебе до Панамарчука... не пустить до Палестинів...

А Демко як гримне:

— Не пустить?! Хто не пустить?

Трохи припекло вже й менї.

— Годї вже, куме, з тими Палестинами! — кажу. Чи-ж припада добрим хазяйнам по сьвітї блукати? Нехай дурні по дорогах тиняють ся, а доброму, довожу, хазяїну не блукать, а придбать...

А він на мене:

— Зась!

— Як то, питаю, зась?

— Зась! зась! — репетує. Не дам у кашу собі дмухать!

— Таке? — кажу.

— А мабуть „таке!“ — сьміеть ся Демчиха.

Зуби блискотять, з очей аж іскра скаче... Рада іродова дочка! Одкинула двері, держить на стежі, та примовляє:

— Ой, Свириде, не баріть ся, та до дому поспішайтесь! Чи забули, що Гапка у ярмарку

новий собі макогін купила, та такий як із заліза... І коцюба в її справна... Ой, не баріть ся...

А Демко таки не вгава:

- Зась! зась! не дам собі в кашу дмухать!

Хоче знятись із лави, та не сила — наче прикипів... А Демчиха аж танцює:

— Беріть ся до дому, Свириде, беріть ся до дому! Ой, беріть ся, бо макогін у Гапки срібний, а коцюба золота...

Горобець маленький, а сердечко має... І не те що горобець і сьвятий часом скривить ся... Надозолила менї катова дзундзуриха.

— А пожди, кажу, дам я тобі й макогона і коцюби!

Та впрост до неї...

А вона скок до дверей, та з хати... Я за нею, та якось трохи зачепивсь на порозї, — бо до ката було там у неї усячини понастановлено, а вона в мене попід рукою дзиг знов у хату, та на дзигу шторх мене у плечі, та хатнії двері за собою на защіпку... Я й не схаменувсь, як випхав ся...

Постояв, постояв, полапав трохи двері — двері в їх славнії, дубовії — тай повернув на греблю: хай тобі риба й озеро!

Іду та гадаю: на що то Господь милосерний натворив отсю жіноту? На що вона здала ся? Тільки спокушає доброго чоловіка та сьвіт йому завязує!

Ось і гребля. А зоряно так, що, здаєть ся, зорями в вічі сипле. Коли зирк: він сидить, саме де вірва, та такий невеселий, наче всї шляхи загубив. У воду дивить ся.

— А що, кажу, бісику, чого се такеньки зажурив ся?

Зітхає важенько.

Питаю: гірко, бісику?

— І — і! — одказує.

Тай посуваєть ся трохи, ніби навдогад: „сідай коло мене“. А що, думаю, сяду я, посиджу, бо таки добре спізнив ся, а дома Гапка дожидає... Виглядала-виглядала, а далї вже годї... Сидить на лавцї, очи втопила в землю й кипить... Тихесенько потягну я двері... Га! чого се так раненько вертаєш ся, господарю? Чому ще хоч трохи не погуляв? Та як візьметь ся з мене воду варить, то варитиме, варитиме... Пізно прийду — не помилує й раніш прийду не помилує, то нехай вже прийду пізно.

Сїв я коло його. Посиділи. Він усе дивить ся у воду, а я дивлюсь на його. І такий він, сїромаха, смутненький. Скорчив ся, зморщив ся, аж ріжки ніби привяли, — у такій скрусї, що менї жалко стало. А до того ще й цїкавий я, що то його, бісика, такеньки сильне зажурило. І знов питаю:

— Гірко, бісику?

А він знов:

— І — і — і!

— А хиба ви вчора народились, — кажу, — не знаєте, що на сьвітї більш смутку, як радости... Не з вас воно начало ся, не вами воно й скінчить ся... А ви таки не вдавайтесь у тугу, киньте лихом об землю. Журба сорочки не дає. Не все-ж і хмарить ся та сонечко заступа — колись і вияснить ся.

— Не вияснить ся! — каже.

— Чому так? Нема, довожу, не переходячого на божому сьвітї, нема повсїчасного, навічного — або перейде, або привикнеш. Он, славлють, що як обсьвідчуть ся, то живуть і в самому пеклї, хоч у кипячій смолї не велика придоба.

— Що те ваше пекло! — сумує. Що та ваша кипяча смола! Жарти...

Та зітха так, що старі височенні верби до землї на греблї похиляють ся.

— Як підкладати угілля, кажу, та піджарювати, то може, воно й жартики, а як у смолї кипіти, то вже не іграшка.

— Та ваша пекельна смола — ласощі. Я не в такій киплю од вечора до ранку, од ранку до вечора! Га!

Та як гакне, то аж зорі на небі заворушились.

А я йому:

— Панич ви, бачу і чи не паничівські у вас примхи? Траплялись менї такі, що пучку на тернинку поколе тай реве до Бога, яке його страшенне лихо спостигло. Коли така ваша напасть, я без знахаря лїки знаю.

Аж підскочив:

— Які?

— А ось які: забрать би вас на роботу, на щиру хрестянську, щоб ви й попоорали і попоборонили, а до того попобідкували ся, що нїчим засїяти, та пішли, горуючи, до дому, а в дома нїчим голодну душу поживити...

Махнув лапкою, ніби: „нїкчемні твої лїки!“ Тай буркнув:

— І не такої вона менї завдавала!

Наче мене у тїмя стукнуло: „вона!“

— Що-ж то за „вона“? — питаю.

— Жінка. За жінкою пропадаю! — признаєть ся.

Еге! се вже не переливки! Згадало ся, знаєте, яка та сіль в оцї, ті жінки...

— Жінка? — перепитую.

— Не любить! не вгожу! Не дам собі ради! Пропадаю!

— Отсе, кажу, щоб то з жінкою та не дать собі ради! Нехай жінка буде як кропива жижкая, а в здатнього чоловіка у тиждень стане мякенька, як шовкова.

— Як ваша Гапка? — всьміхнувсь та так, наче вкусив.

(Сказано: бісик, то добре зна, де торкнуть).

— Що та моя Гапка, — кажу, — як ввірять ся менї Гапчині примхи, так, бувайте певні, в один мент запобіжу тому лиху.

— Хвастик із вас! — і знов всьміхаєть ся. — А проте напоумте... Скажіть, будь ласка, як би ви мойому лиху запобігли?

(Відома річ, кого огнем пече, тому скрізь вода мріеть ся, а хто топить ся, той і за зіллиночку хопить ся).

— Що-ж, згожую ся, може я вам і стану у пригоді. Ви розкажіть менї, з чого і як скоїлось ваше лихо, нехай я усю подрібницю втямлю. То може й добру пораду дам.

Він важенько зітхнув і почав:

— Впала вона менї добре в око, ледви я її назорив, — тільки я того не вжахнув ся, бо не першина було менї цяцькать ся з жінотою. Траплялось, що одна вдряпне, друга задере трохи глибше, третя ніби й за живе зашморгне, то все те, як із гуски вода. Щоб із нею одружитись, або вік коротати, того я і в помислї не мав. Думка така була: погуляю, та поласую, щоб мене брати мої знали, що і я не в пнї живу. Доки схочу, доти пожартую, а докучить — далї помандрую... Жартуючи, почав до неї вчащати... вчащаю та жартую, а далї вже без неї менї якось і нудно і трудно, де вона — там мої й очи, там мої й ми-

сли, а зійду ся — не надивлю ся, не наговорю ся... Ой, тай година-ж була! Як згадаю, то аж...

Тай умив ся сльозами.

— Самий мед? — питаю.

— Мед! — плаче. — Мед! Ой, мед! Такий... такий... мед... такий...

— Та годі вже, — впиняю (бо не впини закоханця, то він і поки сьвіта сонця той мед смакуватиме у споминку). — Шкода, що вража ласощ кисне... а тоб її і невцінувать. Скис і ваш мед, еге?

Затуливсь лапками, та тільки ріжки трипотять.

— Чи-ж припада жвавому бісиняти оттакечки побиватись? — соромлю його. — І сорому не має!

— А я-ж їй годив! — плаче. А я-ж на своїй шиї скрізь по сьвіті її возив! А я-ж переривавсь, як вона того хотіла!

— Як то — питаю, — ви на своїй шиї її возили? як то ви переривались? Розказуйте швиденько, бо незабаром уже на сьвітання благословить ся, то й не встигну я поради вам дати. Годі вже вам ридать — чихніть та розказуйте.

Вгамував він сльози, схиливсь на праву лапку головкою, тай знов розказує.

— Забажала вона, — розказує, — сьвіта провідать. Ніжки, каже, в мене маленькі, то шкода їх втомлювати, а коли ти такий на все здатний, як хвалиш ся і мене дуже кохаєш, то впоряди так, щоб ти мене на шиї возив, та скрізь, де мені любля, та щоб скоком із гори і на гору,..

Вона ще каже, а я вже долї лежу й шию наставив: „Сідай, моє золото, мостись, моє серце...“ І повіз на шиї... І возив... І по горах і по долинах, по всїх українах... Возив і в слоту і в мо-

роз і в спеку. Часом духу вже в мене не хвата, от-от впаду, а трохи вона скривить ся, то де та сила візьметь ся — знов перхну так, що аж залускотить. Возив, поки їй надокучило. „Обридла мені та гулянка, ссади мене швиденько“! Я поспішавсь, а був дуже зморений, аж в очах мені зеленіло і хоч не впав, а не вдержав ся, трохи похитнув ся і схитнув її злегенька...

Та знов у плач.

— Щож вона? — питаю.

— Розгнівалась. „Зателепа“! — гніваєть ся. „Плюгаш безмозкий... Бецман... вайло́ дурне“!

Пригадує, та вилічує як вона його шанувала, та з жалю аж трусить ся.

— А ви-ж що їй на те?

— Я прошу: серце, вибач мені...

— Тай моторяка-ж із вас! — сьмію ся. „Вибач, серце“! Коли-б мене, я-б перед нею не замружив ока, я-б таку дзундзуриху добре приборкав!

— Як свою Гапку?

Оттаке бісиня, здаєть ся спантеличив ся зі скорботи, а не забува, що й Гапка не що дня сьвята...

Що вам та Гапка на заваді? — кажу. Не за Гапку річ, а за вашу кралю... Так отсе кажете ви їй „вибач серце“, а вона?

— Одвертаєть ся, та кепкує: „зателепа, вайло, потрощив мені усі кісточки“. А далі вже й не озиваєть ся. Прохав, плакав гіркими, благав, та благаючи й кажу: рад би для тебе на двоє перервать ся. А вона тоді: „ану, перервись на двоє!“ Я трохи не до неба підскочив, що хоч промовила до мене і в один черк так перервась, що половина мене коло її ніжок, а половина геть на одшибі опинилась.

— Вжахнулась? — питаю.

— Не вжахнулась! — Зітха важенько. „Отсе і всего того дива“? — кепкує. „Що то перервать ся на двоє! Дурниця, пустяковина... Коли-б на четверо“! Я зараз на четверо...

— Вдовольнили кралю?

— Не вдовольнив... „Чому, каже, не на восьмеро“?...

— Ви на восьмеро?

— Я на восьмеро...

— Догодили таки?

— Подивилась й зморщила носок... „Що то таке? Якісь мотлохи, чи що? Локшина якась! Тьху! Яке-ж погане! Нехай мої оченята й не дивлять ся..“ Пішла і... заспівала...

Далї вже й не промовить — попридушив його жаль, як зашморгом.

Посиділи мовчки, — він смакуючи своє лихо, а я — роздумуючи, та розгадуючи... Боже, Боже! що та жінка може! І котра-ж найущипливійше стає сілю в оцї, найуїдливійше колючкою в серцї, чи бісівська, чи хрестянська? Хрестянин, хвалить Бога, не пекельного роду, не приділяно йому Господом, щоб він на двоє, чи на четверо переривав ся, а проте інколи і хрестянину трапляєть ся така краля, що йому на мотлохи пошматкує серце, на дрібочки побє душу.. Роздумав ся я оттакечки, розгадав ся, та трохи позітхавши, почав всьміхатись: не всї дома — всьміхаюсь — у сего бісиняти, що коло мене бідкаєть ся, тай ми, хрестяне, незгірші: у які то ми, поздоров нас Боже, пишемось непроторені дурнї! Часом нікчемнійші ми від того вироплюватого бісика...

А бісик як грімне на мене:

— А ну-ж, чого зубами блискочеш, хвастику, ставай у пригодї! Запобігай лиху! Ратуй!

Я зирк на його, а він наче разом сказивсь, й така з його іскра сипле, що аж у вирві сичить. Я хутенько посунувсь далї — бо сиділи-ж рядком, — тай на його:

— А чого се ти, навіжене чортеня, грімаєш на мене, як на свого чортового батька?

— Бо хвастик із тебе! Хвастик! хвастик! — скиглить, наче його завійна ухопила.

А от, кажу, як попаду я тебе за твої бісові ріжки, то поти вони й стриміли...

І таки-б я його повчив, так не охота, бачте, поганитись...

— Зажди, кажу, зажди — дам я тобі...

І не чує, так розпалив ся, та все:

— Хвастику! хвастику!

— Як ти, кажу, дурне бісиня, за мою добрість, що я тебе пожалїв, оттак на мене визвірив ся, то пропадай ти із твоєю гаспідською жінкою. Яке наварив, таке й поживай: не буде тобі від мене ніякої ради, анї поради.

— Давай раду! — верещить. Давай, бо хвалившсь, що даси... давай, хвастику.

До того ще почав лаятись, та так погано, що й москаль, здаєть ся, його-б не переміг, та так клене, що й найязиката перекупка мусіла-б сховатись під лаву. А сам так і сикаєть ся в вічи, як оса... Спомянув і Гапчин макогін: нехай тобі (нібито менї) до віку Гапчин макогін голову товче, а ти щоб похилявсь, та тільки белькотав: „Гапуню серце! Гапусю рибко...“

— А бодай ти скис! — думаю, а тим часом потроху все далї, та далї від його посуваюсь... бо вже й надокучило менї калять ся з нечистою силою... та до того ще й така думка: чи не доведеть ся менї за цю пекельну кумпанїю возить попа в решетї?... Тай кажу:

— Не дурно, кажу, у нас говорить ся, що як хочеш позбутись приятеля, то нагодуй його голодного, або пожалуй та запоможи його лиху. Мабуть і у вас, бісів, такий самий звичай... От така твоя дяка за мою ласку?... за мою добрість?...

Він ніби трохи засоромив ся — покинув лаятись і схопив у лапки свою дурну голову, наче вона йому розпадаєть ся з туги. А я, вважаючи що він втихомиривсь, зразу гонів на двоє геть від його. Так постерегло кляте чортеня.

— Га! ізраднику! втікать!

Та до мене, а я меж старі верби, та скоком на пеньок, та з пенька черк на вербу, та з верби й захрестив ся на округи...

Як він заскавучить, як засиглить, Боже мій! сьвіте мій! І тудою звиваєть ся і сюдою — хоче до мене присікать ся, та ба! нічого не вдіє — захрещено... Тільки дурно мордуєть ся.

Тай мордувало ся-ж скажене бісеня! І скаче і тупоче і по землї качаєть ся і в гору пнеть ся, копитцями і толочить і риє ріжками і довбає і креше, зубами ляска, аж по за річкою лунає, очима вже помотлошив мене і пожер... Крутить ся, вертить ся, скавучить, скиглить, свергоче, виє, стогне... А з самого таке поломя приска, неначе стонайцять кіп смоляного віхтя палає.

А я умостивсь собі на вербі й байдуже менї: нехай, думаю, турецький син мордуєть ся! Я спокійненько, та гарненько пересижу, поки на сьвіт благословить ся — а заспівають півнї, нечиста сила слизне, тодї поберусь до дому... бо таки вже час...

Посидів я трохи, подивив ся, потїшивсь... далї й надокучило менї. Одно — невелика честь на глїлї стреміти, а друге і те, що треба-ж і сте-

регтись трохи, бо нечиста сила каверзна: часом таке тобі утне, що й до віку чмихатимеш... І що далї, то все мінї гірш та гірш надозолює... До того ще й жалкувати нї на кого, тільки ва свій дурний розум: надало змилуватись над тим навіженим пекельником! Я, бачте, такий чоловік — мякушка, що нехай де яка пригода, або журба, або смуток, то зараз там мої й жалощі... Одже-ж і пожалував, бодай його хрінова мати жалувала!

А час хоч не стоїть, тай не летить крилами. На небі зорі аж скачуть і такого їх, наче хто раз-у-раз із кошиків підсипа: молодик нїби все ще в гору підбиваєть ся, соловейко не вгава — щебече... Коли ще на те сьвітаннє благословить ся!

І така на себе досада мене допікає, що як би це не я, а хтось иньший, то-б до ладу його вичубив. Зітхаю важенько, та думаю: Гриць наварив, Гриць і поживай!

Тільки що я собі теє промовив, мене наче вхопило: годї панькать ся з тією принукою! У достачу тієї підгнети! Не хочу! не буду! Раз мати родила!

Обхрестивсь тай беркиць із верби впрост на гаспідові ріжки... Несамовито загарчав гаспід... Земля наче луснула... застугонїла... Загуло, завіхтирило... Усе пішло обертнем... Та як черкне мене в гору, то я фуркнув як із лука... І понесло мене наче степові пухи... Несе-несе-несе... та все околїями, аж геть поза Трощанські гаї, поза Сорочий Брод, поза Гайворонський степ, та поза якісь кручі, та яруги, та бескеди... Та як бехнуло, то аж трохи не на три цалї у землю мене втрощило... Схаменувсь помалу, підвожусь роздивляюсь... Се-ж я у проваллї поза млином! День уже такий, як бик, тичба людей гомонить коло греблї, а Гапка надо мною молитвочку вичитує... Сказано

жінка: тут би дякувати Господеви, що визволив чоловіка з напасти, а вона нарікати, та гудити, та кепкувати... І що-ж ви думаєте, досї не йме віри! „Пяницям, — наполягає — кат зна що верзеть ся...“ Себ то я пяниця... Та до того як візьметь ся свої докладки докладать, та вигадки вигадувать — бодай і не снилось! То я вже і не змагаюсь, а як той побідаш, що сїяв ячмінь, а жінка йому: „гречка“! згожую ся й я: „нехай буде гречка“!

Листи з Парижа.

I.

Житє в Парижи.

З усїх боків гомін і гук. Широкі блискучі улицї палають огнями; по улицях посплїчними зграями вироюєть ся людей незлїченно і незлїченно несеть ся коляс і карит, одна одну попережаючи, або поруч разом тудою й сюдою, у довж і в поперек — і незлїченно людських ступнїв оглушає своїм ступом і незлїченно колес оглушає своїм груком. А в вічи скілько-ж разом мигонуло і шаснуло! От навалена до самої стелї гора срібних ложок у цїлошибнім окнї; от крамниця зі сьвіжими квітками і кожна квіточка скрізь просьвічена ґазом; у ліво купка дерев високих; у право дерева в рядок; от пишні кафе з дверма на стеж, а в серединї оксамітні дивани, злотописані стїни, дзеркала, гарно прибрані чоловіки і жінки не потовплять ся; он далї повивішувані ґрявюри і образи мальовані у золочених рамах; а он на зустріч торохтить важкий критий віз парою білих

коней, в возї і на возї повно людей; а ось на ріжку зморена дївчинка спродає повялі рожечки у пучечках; он у сторонцї когось дожидає карита і сивий возниця тимчасом ґазету читає; а ось коси висять на продаж і воскові голови показують ся у мудрих зачісах, повиті і поперевиті стрічками; от звонкоголосий викрикує книжечку новеньку купити; ось робітники і наймити у синїх і білих блюзах минають; ось жуав підголений, у чалмі, з бородою і з карабелею, дивить ся на превеликі яблука і груші, на морські раки, печені птиці, виноград і апельсини — як же штучно усе те розкладене на зеленій травицї, по столах, як гарно листом обряжено! От сяя крамниця єдвабами злототканими, легкими димками, тонкими рубками, кармазинами цьвіткованими, усякими паутиннями, дорогими блаватами і глазетами; от зграя дївчат чепурних; от зграя і друга надрігончиків жвавих — і знов наймити і робітники, жуави з карабелями і міські десятники у ґузиках ясних і старі і молоді і малі і великі і усякі люде і знов кафе і знов крамницї і знов купки і рядки дерев і доми височенні о шість осадів... І по сей бік і по той бік і за тобою і поперед тобою людні улицї, блискучі огнї, колесний грук і людський рух. І до ночі пізної рух і гук, гомін і грук і одляски і одзвінки, ходьби і їзди.

Перш усего замикають ся крамницї і розходять ся купи людей, що сьвітили очима у крамнишні вікна; бокові, меньші улицї втихають — вже добре можна лїчити, скілько проїзжає коляс, краще розглядїти людей, що минають, виден буде темний той чоловік-шматошник, що скорчившись никає, з кошиком за плечима, з залїзним гачком і з фонариком у руках, риючи да розгрібаючи сьмітя по під брамами, шукаючи собі здобичи.

А у пишні кафе чим пізнійш, людей усе приповняєть ся, чоловіки засїдають по під стїною, по серединї і на улицї коло столиків біля дверей — скілько їх їсть тут і пє, говорить і читає! Скілько гарних молодиць тут щебече і сьміеть ся теж! Скілько ще столиків застелюєть ся на вечерю! Скілько слуг метушить ся вслугуючи. Скілько ґазет шелестить. Скілько розмови і мови до півночи.

О півночи кафе теж зачиняють ся. Тодї і великі улицї втихають. Міські двигарі бють, одні, другі, а то і кілька їх у раз вибиває. От вибила друга, третя година. Тимчасом тихо по улицях, безлюдно, хіба який-такий, що забарив ся де, поспішає до дому пішки чи кіньми. У четвертій уявляють ся фонарщики загашувати фонарі, бо вже на сьвіт займаєть ся; за ними метельщики і метельнички ідуть із мітлами улицї мести. Починають прохожати десятники міські. Сьвіт уже займаєть ся і зоряєть ся. Всюди по домах високоосадних іще сидять і тихо і брами на розтворі — по улицях тілько шурхають мітли.

Здаєть ся, що більш тут метельничок, як метельщиків — а усякі вони — хороші і бридкі, молоді і старі, метуть. Стріла ся менї висока і вродлива молодиця і чуло ся, як вона говорила: „У нашому краї дуже багато і як рясно вродить“... Нїхто її мови не прислухав пильно і нїхто не питав, де її край, чи який, а вона усе не вгавала і сама питала у товаришок, чи знають той її край — „може були коли? Може хоч чули?“

Як сонце виблиснуло, відчиняють ся ворота і вікна і двері; по улицях торохтять вози й возики, розвозячи молоко, мясо, хлїб, булки; громохтять важкі омнїбуси; наймити і робітники ідуть

і минають купами; робочі дівчата біжать на роботу; одмикають ся крамниці, прибирають ся і викрашають ся; кафе на стежі знов і сповняють ся народу. Гомін здіймаєть ся живий і невсипущий. Вже не чутно, як вибивають годину міські дзигарі, а що більш вони вибивають, то більш гомону — то більш гуку і груку і одгуку і одгруку — то все більш людей, біготні, їзди, клопоту, руху, галасу.

Що-ж треба ще вилічувати? Яково тут палаців царських, будинків панських? Яково через ріку мостів, коло садиб садів? Якого квітничків серед пляців, дерев між улиць? Дуже багато! Палаци пишні, будинки красні, мости штучні, дерева вирощені на пречудо, сади викохані на вдивовижу. Та одного нема тут — нема тут сьвіжости ні в чому, що живе і росте — нема, нема, нема, тай нема! Високо зеленіють виголені дерева, рясно цьвітуть і сильне пахнуть квітки викохані — і зеленіють і цьвітуть і пахнуть, а сьвіжости біг-ма.

Одна конвалія з нашого гаю осьвіжить тебе і наче виведе за собою усю розкіш степів і лугів і кучерявих гаїв, а тут конвалія вихована виводить за собою пил і каміння, спеку та вар стояшний і втому, тісноту та смагу.

II.

Дівчина отруйниця.

Судили тут дівчину отруйницю і я чула який на неї суд був. Судять тут у великому камяному будинку під залізом, із широким рундуком. Будинок той за решетчатою огорожею від улиці.

У ліво прибудована церковка з високим тонким шпильом, а в право прибудовані темниці.

Судять тут убийників і злодіїв принародно і прилюдно і багато біжить дивитись та слухати; по сходах і переходах гомонять чоловіки і жінки цікаві, простуючі до судного покою.

Сей покій величенький. Як увійти, таки добреньке місце для людей цікавих від дверей до низенької дощатої загорожі. Поза сією загорожею лавки у двуряд для сьвідків і знов загорожа, а за нею півочертом пусте місце, тілько у право столик стоїть, а за тим знов півочертом таки, три сходи у вишень і знов таки за загорожею. Там просто три місця у кріслах за столом — на середині для найстаршого, а поруч для судій. У ліву руку місце завинителю і присяжним, а у праву руку злочинні із сторожею. Поза трома кріслами на стіні намальований Христос на хресті великий, а округи стіни зелені з золотими бджілками.

Перш усего уявляєть ся оборонця у чорній широкорукавній хламиді, у чорній шапочці на чотири ріжки; йому те місце коло столика у право — він боронить і вимовля за того, кого винують. За тим увіходять присяжні, аж дванайцять чоловік; далі завинитель із суддями. Сьвідки вже тут сидять усі. З бокових дверей уводять злочинцю.

Перше саме слово промовля найстарший суддя до присяжних, чи непристороннo вони рішатимуть, а присяжні по черзі клятьбу дають, що по правді й по совісті говоритимуть. Тоді вичитують усе, у чім винують і завиняють і зачинають питати ся злочинці, а виспитавши уводять сьвідків пріч і знов по одному приводять, те-ж питаючи, що вони знають. По сему завинитель завиняє, а за ним оборонця боронить. По завині й по

обороні найстарший судія говорить до присяжних, що от яка завина і от яка оборона — яке їх буде слово? Чи по тямі злий чин, чи не по тямі? Присяжні виходять совіщуватись і радитись, а злочинцю уводять, поки усе має дорішити ся. Як уже знов присяжні увійдуть і скажуть, тоді злочинцю знов приводять і читають їй її часть. Такеньки судом таким судили дівчину отруйницю.

Се дівчина вбога. Родилась вона і зросла в убожестві. В неї є мати. Як іще жила вона при матері, так одна милостива пані знала їх обох і жалувала і запомагала у пригоді і любила дівчину і казала, що візьме її до себе служити. Коли тут на матір її позлодійка і суд і завинили її і зачинили у темницю. Дівчина тимчасом пішла служити до пані, скорбіючи і болїючи за свою матір і пишучи до неї часті листи. Що-ж то за листи розумні та гарні! Як щиро вона жаліє і жалує і втішає свою неньку! Як мудрець гудить житє людське, як старе з лихом єднаєть ся, як молоде на краще сподіваєть ся. Про паню нічого, окрім що жити і служити у пані — усе гаразд. І з дівчини була слуга добра; до роботи згожа, до всякого ввічлива, до пані прихильна.

Дівчина що ранок варила панений кофій і подавала. Одного ранку пані їй каже: „Любко! щось кофій поганий. Якийсь у йому смак чудний“. — Який же смак у йому? Ану я скоштую, коли зволите — промовила дівчина. Пані їй дала, а вона узяла і скоштувавши сказала: Се може вам так хоруєть ся, а смак як смак. — „А може“, каже пані, „нехай же доню“. І допила. Цілий день пані усе млоїлось до вечера — у вечері одпустило. На другий день рано дівчина знов унесла панений кофій і спитала пані, чи здоровенька.

„Полекшало“, каже пані; „кофій і сьогодні мені не смачний“. Хоч не смачний, вона його випила і знов іще гірш замлоїло і цілий день знов млоїло і в вечері полегкости не дуже і в ночі нездорово. Дівчина пильнувала свою паню, давала води пити, укривала одягом, цілувала. У ранці знов кофій принесла і знов пані випила, а по сему зараз як узяло паню млоїть, як вхватила колюка болюча, корчі, аж вона почала у крик кричати. Дівчина впадала коло неї, сусіди прибігли, по лікаря послали. Лікар зараз каже: отрута. Хто отруїв? Питати, шукати — за дівчину у той час. Дівчина відрекаєть ся: „Не знаю нічого“. А тут знайшли у кофійнику, у щербці аж пятнайцять головок від сірничків, від запалок. Тоді дівчина признала ся, що: я каже, хотіла її струїти. Пані ледві визволили від смерти, а здоровлє панське по вік зрушено, а дівчину стали судом судити.

На суд усіх їх звели: і дівчину і її матір і паню її. Зовсім молоденька дівчина, виросточок — у чотирнайцятий може рочок уступає — невеличка зростом, огрядненька в постаті. Мабуть дуже розумна і дотепна і забігла розумом; не боїть ся і не плаче: сидить і нікуди пильно не гляне. Мати її і пані для сьвідку і вияву. Мати гірко плаче затуляючись руками; пані ридає і раз-у-раз скрикує; чотири рази омлївала — виводили її і знов приводили. Як спитав найстарший дівчину, чи хотіла паню струїти — еге, каже, хотіла. — „За що?“ — Так, каже; втомила мене служба в неї і огидла мині. — „Може пані була лиха дуже, може обидила чим небудь?“ — Ні, пані була од першу до кінця ласкава і добра. — „Чи не підговорював, чи не підмовляв хто небудь струїти? — Ні, ніхто ніколи не підговорював і

не підмовляв. — „Чи знав хто другий, чи вона кому признавала ся?“ — Ні, ніхто не знав і нікому вона не признавала ся. — „На що-ж вона важила по тім, по отруті? — Вона не важила ні на віщо по тім.

Тоді почав її старший соромити й совістити, повелів їй глянути на свою рідну питому матір, на паню, котрій вона за ласку та за добрість віку вкоротила і здоровля згубила; казав згадати і праведного Бога в небі; наполягав, щоб вона каялась, щоб вона Господа просила, щоб у всему чисто признала ся. Дівчина усе слухала стоючи і знов одказала тими-ж словами: вона нікому не признавала ся, ніхто не знав, ніхто не підновляв — усе вона сама. І отруїти хотіла не важучи ні на віщо, а так, за тим що огидла їй ся служба і втомила її. Тілько в неї і випитали. Пані за сьвідка ледві промовляла з плачом і з риданнєм. Мати на вияву кажучи завіряла, що нічого не знала ніколи. „Хоч я нещаслива, хоч я з темниці!...“ Почала була мати тай не словами, а слізми доказала свою річ.

Завинитель почав винувати, а оборонця почав боронити. Завиняв той, що аж тричи труїла день-у-день, а другий боронив, що ще вона молоденька, що вона сама не розуміла що за чин чинила... Дівчина сіла, як перш сиділа. Мати усе плакала. Пані усе ридала й омлівала. Найстарший запитав присяжних, яке слово вони скажуть: чи по тямі, чи не по тямі злий чин? Присяжні вийшли й дівчину вивели. Незабаром у дзвонок задзвонили і присяжні уступивши казали: що злий чин не по тямі. Дівчині не присудили жадної кари, окрім всадити її у дітський дім на виховання й на ісправу, аж поки уступить у літа

зрослі. Знов увели дівчину і прочитали їй, що над нею рішили. Вона слухала й знов її повели і знов вона пішла така, як прийшла. Матір її знов до темниці виправили. Й усі розійшли ся.

Оповістка.

„Українсько-руська Видавнича Спілка“ видала доси отсї книжки:

В першій серії „Белетристичній Бібліотеці“:

		Ціна в короновій вал.	
1.	**С. Ковалїв.** Дезертир і иньші оповіданя . . .	1·60	К
2.	**Іван Франко.** Поеми.	1·60	„
3.	**О. Кобилянська.** Покора і иньші оповіданя .	1·40	„
4.	**Ґю де Мопасан.** Дика панї і иньші оповіданя	1·30	„
5.	**І. Франко.** Полуйка і ин. борисл. оповіданя	1·40	„
6.	**Н. Кобринська.** Дух часу і иньші оповіданя .	1·60	„
7.	**Кнут Гамсун.** Голод, роман	2·20	„
8.	**Леся Українка.** Думи і мрії. Поезиї . . .	1·60	„
9.	**С. Ковалїв.** Громадські промисловцї, опов. .	1·60	„
10.	**Уілліям Шекспір.** Гамлет, принц данський	1·80	„
11.	**Генрик Понтоппідан.** Із хат. Оповіданя .	1·40	„
12.	**Богдан Лепкий.** З житя. Оповіданя.	1·20	„
13.	**Ґергарт Гауптман.** Візник Геншель	1·60	„
14.	**М. Коцюбинський.** В путах шайтана. Оповід.	1·60	„
15.	**У. Шекспір.** Приборкана гоструха	1·40	„
16.	**Панас Мирний.** Лихі люди	1·40	„
17.	**В. Короленко.** Судний день	1·20	„
18.	**У. Шекспір.** Макбет	1·60	„
19.	**К. Ґуцков.** Уріель Акоста	1·40	„
20.	**У. Шекспір.** Коріолян	1·80	„
21.	**М. Яцків.** В царстві сатани	1·60	„
22.	**Панас Мирний.** Морозенко	0·90	„
23.	**Лесь Мартович.** Нечитальник.	1·60	„
24.	**М. Коцюбинський.** По людському, ...	2·00	„
25.	**В. Оркан.** Скапаний сьвіт, драма	1·00	„
26.	**Василь Стефаник.** Дорога, новелї	1·60	„
27.	**У. Шекспір.** Юлїй Цезар	1·60	„
28.	**Л. Толстой.** Відродженє, (3 томи)	3·60	„
29.	**К. Гавлїчек-Боровский.** Вибір поезий. . .	1·60	„

30 **Ф. Заревич.** Хлопська дитина . . . . . 1·80 К
31. **І. Франко.** Коваль Бассім . . . . . 1·60 „
32. **У. Шекспір.** Антоній і Клеопатра . . . . . 1·80 „
33. **Е. Тимченко.** Калевала . . . . . 3·00 „
34. **О. Катренко.** Пан Природа і ин. оповіданя . 1·40 „
35. **У. Шекспір.** Багато галасу з нечевля . . . 1·60 „
36. **Іван Франко.** Сім казок, новелї . . . . . 1·40 „
37. **Сидір Воробкевич.** Над Прутом, поезиї . . 1·60 „
38. **Уілліям Шекспір.** Ромео і Джульєта . . 1·80 „
39. **К. Сроковський.** Оповіданя. . . . . 1·40 „
40. **А. Кримський.** Пальмове гилля, (3·00) . . 2·00 „
41. **О. Кониський.** Молодий вік Макс. Одинця . 2·00 „
42. **Ґю де Мопасан.** Горля́ і иньші оповіданя . 1·30 „
43. **В. Кравченко.** Буденне житє. Оповіданя . 2·00 „
44. **Уілліям Шекспір.** Король Лір . . . . . 1·80 „
45. **Д. Лукіянович.** За Кадильну, повість . . 3·00 „
46. **Г. Гайне.** Подорож на Гарц . . . . . 1·20 „
47. **І. Франко.** Захар Беркут (брош. 1·20) К. опр. 1·60 „
48. **У. Шекспір.** Міра за міру . . . . . 1·40 „
49. **М. Коцюбинський.** Поєдинок і ин. опов. . . 2·00 „
50. **О. Стороженко.** Марко проклятий, поема . . 1·40 „
51. **С. Ковалїв** Риболови . . . . . 2·00 „
52. **Марко Вовчок.** Народнї оповіданя. т. І. (1·60) 2·00 „
53. **П. Мирний.** Серед степів. Оповіданє . . . . 1·00 „
54. **Е. Ярошинська.** Перекиньчики . . . . . 2·60 „
55. **В. Винниченко і В. Деде.** Повісти й оповіданя . . . . . 3·00 „
56. **А. Мартович.** Хитрий Панько . . . . . 1·50 „
57. **В. Вересаєв.** Записки лїкаря (друкуєть ся).
58. **М. Вовчок.** Народнї оповіданя. Т. II. . . . 2·00 „
59. **М. Ґорький.** Новелї (друкуєть ся).
60. **І. Франко,** Boa Constrictor (друкуєть ся).

Цїни подані за оправні примірники. Брошурованих не продаєть ся.

У другій серії, „Науковій Бібліотецї", вийшли:

1. **Кароль Кавецкі.** Народність і її початки . 0·60 К.
2. **Фр. Енґельс.** Людвік Фаєрбах . . . . . 0·50 „
3. **Фр. Енґельс.** Початки родини, ... 1·50 „
4. **Ш. Сеньобо.** Австрия в XIX столїтю . . . 0·80 „
5. **В. Будзиновський.** Хлопська посїлість брош. 2·00 „
оправлена . . . . . 2·40 „
6. **К. Флямаріон.** Про небо . . . . . 2·00 „
7. **М. П. Драгоманів.** Переписка, т. І. . . . 1·80 „

8. **С. Степняк.** Підземна Росия . . . . . 3·00 К.
9. **Адріян.** Аґрарний процес у Добростанах . 1·00 „
10. **Г. Тен.** Фільософія штуки . . . . . 1·00 „
11. **Інґрем.** Історія політ. економії . . . . . 4·00 „
12. **Феріє.** Дарвінізм (друкуєть ся)

Брошур другої серії не оправляєть ся.

У третій серії „Літературно-Науковій Бібліотеці“ вийшли:

1. **М. Грушевський.** Б. Хмельницький . . . . 0.20 „
2. **Курцій Руф.** Фільотас . . . . . 0·20 „
3. **В. Наумович.** Величина звіздяного сьвіта . . 0·15 „
4. **Панас Мирний.** Лови . . . . . 0·06 „
5. **І. Пулюй.** Непропаща сила . . . . . 0·20 „
6. **М. Грушевський.** Бех-Аль-Джуґур . . . . . 0·10 „
7. **І. Раковський.** Вік нашої землї . . . . . 0·10 „
8. **А. Чехов.** Каштанка . . . . . 0·15 „
9. **М. Драгоманів.** Мик. Ів. Костомарів . . . 0·15 „
10. **Е. Золя.** Напад на млин . . . . . 0·20 „
11. **І. Пулюй.** Нові і перемінні звізди . . . . . 0·15 „
12. **Г. Квітка.** Маруся . . . . . 0·50 „
13. **М. Левицький.** Умова для селян. спілок . 0·20 „
14. **П. Куліш.** Орися . . . . . 0·06 „
15. **М. Кистяковська.** Іван Гус . . . . . 0·20 „
16. **О. Стороженко.** Оповіданя. І. . . . . 0·20 „
17. **В. Барвінський.** Досліди з поля статистики 0·20 „
18. **В. Короленко.** Ліс шумить . . . . . 0·20 „
19. **І. Франко.** Шевченко в польській рев. леґенді 0·40 „
20. **В. Гіґо.** Кльод Іе . . . . . 0·25 „
21. **Е. Еґан.** Руські селяни на Угорщині . . . 0·25 „
22. **П. Мирний.** Лихий попутав . . . . . 0·40 „
23. **А. Д. Уайт.** Розвій ґеоґрафічних поглядів. . 0·30 „
24. **Ів. Франко.** Украдене щастє . . . . . 0·50 „
25. **С. Єфремов.** Національне питанє в Норвеґії 0·30 „
26. **П. Ніщинський.** Гомерова Іліяда (1 пісня) . 0·30 „
27. **М. Драгоманів.** Два учителї . . . . . 0·40 „
28. **Е. Золя.** Повінь . . . . . 0·30 „
29. **С. Томашівський.** Київська козаччина 1855 р. 0·10 „
30. **П. Ніщинський.** Гомерова Іліяда (2 пісня) . 0·35 „
31. **Т. Масарик.** Ідеали гуманности . . . . . 5·35 „
32. **Люкіян.** Юпітер у клопотах . . . . . 0·30 „
33. **М. Костомарів.** Письмо до ред. „Колокола“ 0·20 „
34. **М. Гоголь.** Вій... . . . . 0·40 „
35. **І. Раковський.** Вулькани . . . . . 0·20 „

36. **Ґ. Фльобер.** Іродіяда . . . . . 0·30 К.
37. **О. Терлецький.** Москвофіли й народовці . 0·30 „
38—39. **І. Турґенєв.** Ася . . . . . 0·40 „
40. **Л. Боровиковський.** Маруся. . . . . 0·25 „
41—42. **Данте Аліґєрі.** Пекло, пісня I—X . . . 0·40 „
43—45. **В. Олехнович.** Раси Европи . . . . . 0·70 „
46—48. **Л. Толстой.** Крайцерова соната . . . . 0·90 „
49—50. **О. Бодянський.** Українські казки . . 0·50 „
51. **Е. Золя.** Смерть Олївіє Бекайля . . . . . 0·25 „
52. **А. Уайт.** Розвій астроном. поглядів . . . . 0·45 „
53. **Гомер.** Іліяда (3 пісня) . . . . . 0·25 „
54. **А. Міцкевич.** Лист до братів Галичан . . . 0·45 „
55—56. **Л. Толстой.** Смерть Івана Іліча . . . . 0·55 „
57. **В. Брайтенбах.** Біольґія в XIX в . . . . . 0·25 „
58—59. **М. Ґоркий.** На дні житя. . . . . 0·70 „
60—61. **М. Верн.** Біблія. . . . . 0·40 „
62—63. **Г. Кляйст.** Маркіза О... . . . . 0·40 „
64. **Карєєв М.** Фільософія історії . . . . . 0·25 „
65—67. **Ф. Достоєвский,** Грач . . . . . 1·50 „
68. **Ш. Сеньобо́,** Міжнародні революцийні партії 0·40 „
69—71. **І. Турґенєв.** Весняні водя (друкуєть ся).

АКОРДИ, антольоґія української поезиї від смерти Шевченка до найновійших часів під ред. **д-ра Ів. Франка,** з ілюстраціями **Ю. Панкевича,** люксусове видане, по ціні **6, 7.50, 8, 8·50 і 10** кор.

Можна набувати теж повість М. Яцкова: **Огні горять** — по 2·50 кор.

Адреса: Львів, ул. Чарнецького ч. 26.

☛ **Хто купує за готівку нараз усї книжки видані доси, дістає 25% рабату.**

BIBLIOTEKA NARODOWA
Kom. Słowiański
2. 05. 52

Biblioteka Narodowa
Warszawa
30001020801913

BN
BIBLIOTEKA NARODOWA
1461280
t2